

E.Sariqov, B.Haydarov

IQTISODIY BILIM ASOSLARI

*O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi
umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik sifatida
tasdiqlagan*

Uchinchi nashri

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti
Toshkent — 2014

Taqrizchilar: **U. G'afurov** – TDIU iqtisodiyot nazariyasi kafedrasini mudiri,
iqtisod fanlari nomzodi, dotsent,
H. Xotamova – RTM bosh metodisti,
N. Do'stmurodova – Toshkent shahridagi 28-maktab
o'qituvchisi,
M. Jo'rayeva – XTV tasarrufidagi aniq fanlarga
ixtisoslashgan maktabning iqtisodiyot o'qituvchisi

Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan
ijara uchun chop etildi.

© «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti, 2014
© «Huquq va Jamiyat» MCHJ shaklidagi
nashriyot, 2014

MUNDARIJA

Darslikdan foydalanish bo'yicha umumiy ko'rsatmalar 5

I bob. Tadbirkorlik va ishlab chiqarish

<i>1-mavzu.</i>	Tadbirkorlik.....	8
<i>2-mavzu.</i>	Firma va uning turlari	12
<i>3-mavzu.</i>	Aksiyadorlar jamiyati	16
<i>4-mavzu.</i>	Firma ochish	20
<i>5-mavzu.</i>	Firma mablag'lari va xarajatlari	24
<i>6-mavzu.</i>	Yalpi daromad, foyda va zarar	28
<i>7-mavzu.</i>	Iqtisodiy faoliyat tahlili	31
<i>8-mavzu.</i>	Firmani boshqarish — menejment	35
<i>9-mavzu.</i>	Marketing	39
<i>10-mavzu.</i>	Ishlab chiqarish va ekologiya	42
<i>I bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar</i>	46

II bob. Davlat va iqtisodiyot

<i>11-mavzu.</i>	Davlatning iqtisodiy vazifalari	50
<i>12-mavzu.</i>	Davlat budjeti	54
<i>13-mavzu.</i>	Bank tizimi	58
<i>14-mavzu.</i>	Davlatning iqtisodiyotdagi roli	63
<i>II bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar</i>	67

III bob. Soliq turlari

15-mavzu. Daromad solig'i.....	72
16-mavzu. Mol-mulk solig'i.....	76
17-mavzu. Yer solig'i.....	79
18-mavzu. Aksiz va qo'shilgan qiymat solig'i.....	82
III bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	85

IV bob. Iqtisodiy o'sish

19-mavzu. Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar.....	88
20-mavzu. Iqtisodiy o'sish va rivojlanish.....	91
21-mavzu. O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy salohiyati.....	96
IV bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	100

V bob. Inflatsiya va ishsizlik

22-mavzu. Inflatsiya va uning turlari.....	104
23-mavzu. Inflatsiya oqibatlari.....	107
24-mavzu. Ishchi kuchi bozori va ishsizlik.....	110
25-mavzu. Ijtimoiy himoya vositalari.....	115
V bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	118

VI bob. Jahon iqtisodiyoti

26-mavzu. Xalqaro savdo.....	122
27-mavzu. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar.....	127
28-mavzu. Valuta kursi.....	132
29-mavzu. Jahon iqtisodiyoti muammolari.....	135
30-mavzu. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi.....	138
VI bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	142
9-sinfda o'tilganlarni takrorlash uchun test topshiriqlari.....	144
Iqtisodiy atamalar lug'ati.....	147
Takrorlash uchun berilgan topshiriqlar javoblari.....	158

DARSLIKDA MATERIALLARNING BERILISH TARTIBI

Har bir mavzuga oid materiallar quyidagi bandlarga bo'lingan va ma'lum tartib asosida darslik sahifalarida joylashtirilgan, ba'zi bandlar esa muayyan belgi ostida ajratib ko'rsatilgan:

1. Darsning tartib raqami va mavzu nomi.
2. Dars mavzusini yoritishga yordam beruvchi muammoli vaziyatga oid ko'rgazmali ma'lumot, rasm, jadval, diagramma va boshqa materiallar.
3. Mavzuga oid, asosan, uyda mutolaa qilishga mo'ljallangan asosiy matn.
- 4. O'quvchilarni faollashtiruvchi hamda muzokaraga chorlovchi savol va topshiriqlar.
- 5. Dars davomida qo'llaniladigan tayanch atamalarning ta'rifi.
- 6. O'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish, takrorlash va o'z-o'zini tekshirish uchun berilgan savollar va topshiriqlar.
- 7. Hisob-kitob ishlarini va iqtisodiy tafakkurni talab qiladigan, amaliyot bilan bog'liq topshiriq va mashqlar.
- 8. Izlanish va kichik tadqiqot olib borish uchun o'quvchilarga alohida-alohida beriladigan mustaqil ish topshiriqlari.
- 9. O'zlashtirilgan bilimlarga tayangan holda mantiqiy fikrlash va atrofdagilar bilan hamkorlikda yechiladigan topshiriqlar.
- 10. Mavzudagi yodda saqlash lozim bo'lgan o'zak g'oya va fikrlar.
- 11. Yurtimizga xos sharqona qadriyatlar, ularga oid savol va topshiriqlar.
- 12. Iqtisodiy tafakkurni o'stirishga, iqtisodiy madaniyatni shakllantirishga va dunyoqarashni kengaytirishga mo'ljallangan qo'shimcha ma'lumotlar.
- 13. Iqtisodiy tushunchalarni o'zaro bog'laydigan formulalar.

DARSLIKDAGI MATERIALLARDAN FOYDALANISH BO‘YICHA TAVSIYALAR

Darslik yordamida 30 ta dars va 4 ta (har bir chorakda bittadan) oraliq nazorat o‘tkazish maqsadga muvofiq. Har bir mavzuga oid materiallarni bitta dars davomida va uyda o‘rganish lozim.

Yangi mavzuni yoritishda, asosan, yuqorida ta’riflangan 2–5-band materiallari bilan ishlash kerak.

3-bandda berilgan materiallardan, asosan, uyda o‘qish va o‘rganish uchun foydalanish lozim.

Dars mavzusini mustahkamlashni 6-banddagi savol va topshiriqlar hamda 7-banddagi topshiriqlar va mashqlar yordamida amalga oshirgan ma’qul.

8-banddagi topshiriqlar kichik izlanish va tadqiqot sifatida o‘quvchilarga mustaqil ish qilib berishga mo‘ljallangan. Bunda, zarur hollarda o‘quvchi kattalar bilan hamkorlik qilishi ham lozim bo‘ladi.

9–12-banddagi savollar, o‘zak jumlar va qadriyatlar mustaqil mushohada yuritish, bilimlarni boyitish, amaliyotda qo‘llab ko‘rish va o‘z-o‘zini tekshirish maqsadida ishlatilgani ma’qul.

O‘quvchilar diqqati 4-banddagi kalit atamalar va 10-banddagi mavzuning o‘zak jumlariga qaratilishi lozim.

Uyga vazifalar dars davomida foydalanilmagan 9–10-band savol va topshiriqlari asosida berilgani ma’qul.

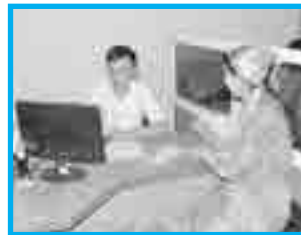
Har bir bob oxirida berilgan takrorlash uchun savol va topshiriqlardan o‘tilganlarni mustaqil ravishda takrorlab borish hamda oraliq nazorat ishlariga tayyorlanish maqsadida foydalanish tavsiya etiladi.

I bob. Tadbirkorlik va ishlab chiqarish

Ushbu bobdagi materiallarni o‘rganish natijasida quyidagi bilim, malaka va ko‘nikmalarga ega bo‘lasiz:

- tadbirkorlik mohiyatini tushunish va uning asosiy xususiyatlarini bilish;
- tadbirkorlikning bozor iqtisodiyotidagi rolini anglash;
- iqtisodiy faoliyatning tadbirkorlikka xos turlarini bilish;
- har bir tadbirkorlik faoliyati turining afzallik va kamchiliklarini ko‘rsata olish;
- firma va uni tashkil qilishning tashkiliy-huquqiy shakllarini bilish;
- aksiyadorlar jamiyatining tashkiliy mohiyatini tushunish va uning turlarini bilish;
- firma mablag‘larini turlarga ajratish;
- ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibini bilish;
- o‘zgaruvchan va doimiy xarajatlarni farqlay olish;
- yalpi daromad, foyda, zarar va sof foyda o‘rtasidagi munosabatlarni bilish va ularni sodda misollarda qo‘llay olish;
- foydaning iqtisodiy faoliyatga undovchi rolini tushunib yetish;
- firmaning iqtisodiy faoliyati samaradorligini sodda misolda tushuntira olish;
- menejmentning mohiyati, maqsad va vazifalarini anglab yetish;
- marketingning mohiyati, vazifasi va firma faoliyatidagi ahamiyatini bilish;
- ekologik muammolar inson iqtisodiy faoliyatining natijasi ekanligini tushunib yetish.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Rasmlardagi odamlar tadbirkorlikning qanday turlari bilan shug'ullanadilar? Ularning qanday umumiy va o'ziga xos fazilatlari bor deb o'ylaysiz?
2. Siz tadbirkor kishilardan kimlarni bilasiz? Ular qanday faoliyat bilan shug'ullanadilar? Ular qanday kishilar?

TADBIRKORLIK VA UNING XUSUSIYATLARI

Tadbirkorlik deganda kishilarning foyda olish maqsadida, tavakkalchilik asosida o'z mablag'lari, mulki, bilimi va imkoniyatlarini ishga solib, tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish faoliyati tushuniladi. Tadbirkorlikni boshqacha qilib, ishbilarmonlik, sohibkorlik yoki biznes deb ham yuritiladi. Bunday faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullana oladigan insonlarni *tadbirkorlik layoqati bor kishilar* yoki *tadbirkor, ishbilarmon* yoki *biznesmenlar* deb atashadi.

Tadbirkorlik — kishilarning foyda olish maqsadida, tavakkalchilik asosida, o'z mablag'i, mulki, bilimi va imkoniyatlarini ishga solib, tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish faoliyati.

Tadbirkorlar — foyda olish maqsadida tovar va xizmatlar yaratish uchun tavakkalchilikni zimmasiga oladigan kishilar.

Tadbirkorlik layoqati bor kishi:

- boshlang'ich mulk va mablag' topib, uni ishga sola olishi;
- erkin iqtisodiy faoliyat yurita olishi;
- foyda olishga intilishi va tavakkal qila olishi;
- mehnatsevar, g'ayratchan va tashabbuskor bo'lishi;
- mas'uliyatdan qochmasligi;
- qonunlarga rioya qilgan holda ish yuritishi;
- halol raqobat tarafdori bo'lishi lozim.

Tadbirkorlikni rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biri xususiy mulkchilikka asoslangan erkin raqobat muhiti yaratilishidir.

TADBIRKORLIKNING IQTISODIYOTDAGI ROLI

Tadbirkorlik bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan faoliyatdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida odamlarning tadbirkorlik layoqati — tabiiy, kapital va mehnat omillari bilan bir qatorda ishlab chiqarishning asosiy omiliga aylanadi. Chunki, ishlab chiqarishning xuddi shu omili, qolgan uch omilni birlashtirish imkonini beradi. Tadbirkorlik jamiyat uchun kerak, chunki bu faoliyat natijasida yangi, qo'shimcha ish joylari yaratiladi. Tadbirkorlik nafaqat iste'molchilar uchun, balki davlat uchun ham zarur va foydali faoliyatdir. Davlat tadbirkorlikka keng yo'l ochib berishi bilan aholini ishga joylash, keng iste'mol tovarlari va xizmatlar bilan ta'minlash vazifasini, ma'lum ma'noda, o'zidan soqit qiladi. Shu bilan birga, tadbirkorlardan olinadigan soliqlar hisobiga davlat xazinasini boyiydi. Shu bois, davlat tadbirkorlikni har tomonlama qo'llab-quvvatlaydi.

Qadriyatlar

Sohibqiron Amir Temurning “Ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat'iy, tadbirkor va hushyor bir kishi ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir” degan o'gitini sharhlang.

TADBIRKORLIK NIMADAN BOSHLANADI?

Tadbirkorlik *biznes g'oyadan* boshlanadi. Biznes g'oyaning qanchalik to'g'ri tanlangani — biznes muvaffaqiyatining eng asosiy va boshlang'ich omillaridan biri hisoblanadi. Lekin biznes g'oyaning o'zi muvaffaqiyatli biznes uchun yetarli emas. Uning uchun aniq hisob-kitoblarga asoslangan reja tuzish kerak bo'ladi. *Biznes reja* — biznes g'oyani amalga oshirish maqsadida bajarish zarur bo'lgan, o'zaro muvofiqlashtirilgan xatti-harakatlar dasturidan iborat hujjat. Aytaylik, xayolingizga juda zo'r biznes g'oya kelib qoldi. Uni amalga oshirish uchun sizga mablag' kerak. Mablag'ni bankdan yoki tanishlaringizni sherik qilib topishingiz mumkin. Ular mablag'larini “quruq” so'zga berishmaydi. Siz o'z g'oyangizni qog'ozga tushirib, hisob-kitob qilib, haqiqatan foydali ekanligini isbotlashingiz kerak bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda, biznes reja tuzishingiz, uning muvaffaqiyatli bo'lishiga, avvalo, o'zingiz ishonch hosil qilishingiz va sheriklaringizni ham ishontirishingiz lozim. Biznes reja, birinchi navbatda, tadbirkorning o'zi uchun muhim.

Odatda, biznes reja:

- korxonaning qisqacha tavsifi;
- ishlab chiqariladigan tovar yoki xizmatning tavsifi;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish tamoyillari;
- ishlab chiqarish xarajatlari, tushum, rejalashtirilgan foyda va uning taqsimoti;
- ishlab chiqariladigan tovar yoki xizmat bozorining tahlili;
- yakuniy xulosalar kabi ma'lumotlardan tashkil topadi.

Biznes reja – biznes g‘oyani amalga oshirish maqsadida qilinishi zarur bo‘lgan, o‘zaro muvofiqlashtirilgan xatti-harakatlar dasturi.

TADBIRKORLIK FAOLIYATI TURLARI

Tadbirkorlar iqtisodiy faoliyatning deyarli barcha turlari bilan shug‘ullanishadi. Tadbirkorlik faoliyatining mazmunidan kelib chiqib, uni ko‘plab turlarga ajratish mumkin. Ulardan ba‘zilari bilan tanishib chiqamiz.

ISHLAB CHIQRISH

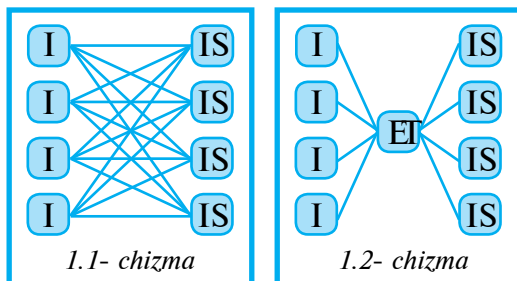
Ishlab chiqarish faoliyatiga asoslangan tadbirkorlikda ishlab chiqarishning tabiiy, kapital va mehnat omillari birlashib harakatga keladi. Tadbirkor ishlab chiqarish vositalari — yer, bino, inshoot, asbob-uskunalar, xomashyoni sotib oladi, ishchi xodimlarni yollaydi. Turli xildagi tovarlar ishlab chiqaradi va iste‘molchilarga sotadi. Odatda, tadbirkorlikning bunday turi bilan salohiyatli, biznesda yaxshigina mavqega ega bo‘lgan, uzoqni o‘ylab ish yuritadigan tadbirkorlar shug‘ullanishadi.

TIJORAT

Tadbirkorlikning bunday turi bilan shug‘ullanuvchilar tovarlarni sotib olishadi, so‘ng esa boshqalarga sotishadi. Albatta, bu holda tovarning sotilish narxi, uning xarid narxidan yuqori bo‘ladi. Narxlar o‘rtasidagi farq tadbirkorlik foydasi sifatida tadbirkor tomonidan o‘zlashtiriladi.

Tijorat — tovarni muayyan narxda sotib olib, so‘ng boshqaga o‘z foydasini ko‘zlab qimmatroq narxda sotishdan iborat tadbirkorlik faoliyati.

Tadbirkorlikning tijorat turi iqtisodiyotda muhim o‘rin tutadi. Tijoratchilar ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni osonlashtiradi, oldi-sotdi munosabatlarini tezlashtiradi. Ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilar o‘rtasidagi, 1.1- chizmada tijoratchisiz, 1.2- chizmada esa tijoratchi yordamidagi bog‘lanishlar sxemasi buni yaqqol ko‘rsatib turibdi. Chizmalarda ishlab chiqaruvchi va iste‘molchilar soni to‘rttagina bo‘lgan hol tasvirlangan. Endi ularning soni o‘nta, yuzta yoki undan ham ko‘p bo‘lgan hollarni tasavvur qilib ko‘ring-chi!

MOLIYAVIY TADBIRKORLIK

Tadbirkorlikning bu turi tijoratga o‘xshab ketadi. Faqat moliyaviy tadbirkorlikda tovar oldi-sotdisi o‘rniga pul va qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisi amalga oshiriladi. Pul mablag‘lari qarzga beriladi. Chet el valutalari, aksiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar sotib olinadi va sotiladi. Moliyaviy tadbirkorlikda qarz berilganda foiz (protsent) ko‘rinishida, qimmatbaho qog‘ozlar oldi-sotdi jarayonida esa ularning xarid va sotish narxlar orasidagi farq ko‘rinishidagi foyda o‘zlashtiriladi.

Moliyaviy tadbirkorlik — pul va qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisi bilan bog‘liq tadbirkorlik faoliyati.

SUG‘URTA

Tadbirkorlikning bunday turi hozirda keng tarqalgan. Bunday faoliyat bilan yuqori mavqega ega bo‘lgan tadbirkorlar shug‘ullanishadi, chunki, u katta boshlang‘ich mablag‘ni talab qiladi. Tadbirkor turli xil kutilmagan holatlarda ko‘riladigan zararni qoplashga ma‘lum haq evaziga kafolat beradigan shaxs sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Hozirda qarz sug‘urtasi, mulk sug‘urtasi, hayot sug‘urtasi, tibbiyot sug‘urtasi kabi sug‘urta shakllari bor. Bunday sug‘urta turlarida muttasil to‘lab boriladigan sug‘urta badallari evaziga, biror kor-hol yuz berganda yetkazilgan zarar yoki yo‘qotishning o‘rni qoplanadi.

Sug‘urta — turli xil kutilmagan holatlar natijasida yuzaga keladigan moliyaviy muammolardan muhofaza qilish faoliyati.

BILIMINGIZNI SINAB KO‘RING!

1. Tadbirkorlik deganda nimani tushunasiz?
2. Tadbirkorlik layoqati bor insonni tavsiflab bering.
3. Tadbirkorlar soni ko‘payib borayotganining sababi nimada deb o‘ylaysiz?
4. Tadbirkorlik hamma vaqt ham foyda olib kelaveradimi?
5. Tadbirkorlik faoliyati turlarini sanab bering.
6. Tijorat va moliyaviy tadbirkorlikning qanday o‘xshash va farqli tomonlari bor?
7. Sug‘urta nima va uning hayotimizdagi o‘rni qanday?
8. Tadbirkorlik faoliyatining qaysi turi jamiyatimiz uchun muhim deb hisoblaysiz?
9. Tadbirkorlik faoliyatidan davlat, tadbirkorning o‘zi va iste‘molchilar qanday manfaat ko‘rishini sanab o‘ting.

Buni yodda tuting!

- Tadbirkorlik faoliyati foyda olishga qaratilgan bo‘lib, u tavakkalchilikni taqozo qiladi.
- Tadbirkorlik tadbirkor, iste‘molchi va davlat uchun manfaatli faoliyatdir.
- Tadbirkorlik turlarining barchasi ham muhim.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1—4- rasmlarda tasvirlangan tadbirkorlik faoliyatlaridan qaysilarini tashkil qilish qiyinroq? Nima sababdan?
2. Ularning qaysilarini bitta odam o'zi tashkil qilishi va yuritishi unchalik qiyin emas?
3. Qaysilarini sherik bilan hamkorlikda tashkil qilgan ma'qul? Nima sababdan?
4. 5- va 6- rasmlardagi korxonalarni yuritish uchun qanday tashkiliy ishlarni amalga oshirish zarur, deb o'ylaysiz?

KORXONA VA FIRMA

Ma'lumki, tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoni *korxonalar*da amalga oshiriladi. Davlat mulki asosida tashkil qilingan korxonalar — *davlat korxonalari*, xususiy mulk asosida tashkil qilingan korxonalar esa *xususiy korxonalar*

deb yuritiladi. Shuningdek, davlat va xususiy mulkka asoslangan aralash turdagi korxonalar ham bo'lishi mumkin.

Tadbirkorlik faoliyati amalga oshiriladigan korxonalar *firma* deb ataladi. Firma turli xil tovar va xizmatlarni foyda olish uchun ishlab chiqaradi. Firmalar, ko'pincha, xususiy mulk asosida tashkil qilinadi. Firmalar qanday mulk asosida tashkil qilinishi, kim tomonidan qanday boshqarilishi, firma foydasi qanday taqsimlanishi va firma faoliyatining natijasiga kim va qanday javob berishiga qarab turli shakllarda bo'lishi mumkin.

Korxonalar — tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish amalga oshiriladigan xo'jalik tashkiloti.

Firma — tadbirkorlik faoliyati amalga oshiriladigan korxonalar.

XUSUSIY FIRMA

Xususiy firmaning mulkdori yakka shaxs bo'lib, firma uning mulki va mablag'i asosida tashkil qilinadi va bevosita shu mulkdor tomonidan boshqariladi. Firma faoliyatidan olingan foyda ham, zarar ham faqat firma egasiga taalluqli. Firma egasi firma faoliyatining natijasiga to'la javobgar bo'ladi.

Xususiy firma — yakka shaxs mulki asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan firma.

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy
(973 – 1048)

Buyuk olim va mutafakkir Abu Rayhon Beruniyning ko'p sonli asarlarida uning iqtisodiy qarashlari o'z aksini topgan. U iqtisodiy faoliyat — mehnat, bunyodkorlik, yaratuvchanlik asosida odamning ehtiyojini qondirishga bo'lgan intilishi yotadi, deb hisoblagan. U o'zining asarlarida jismoniy mehnat bilan bir paytda aqliy mehnat ham muhim ekanligini ta'kidlaydi. U ish haqi mehnatning og'irligiga va unumdorligiga bog'liq bo'lishi kerak ekanligini ta'kidlagan. Olimning asarlaridan mehnat taqsimotiga oid fikrlar ham joy olgan. Olim o'sha davrdayoq iqtisodiyot sohasidagi inson omilining ahamiyati haqida qimmatli fikrlarni bildirgan.

SHIRKAT

Ikki va undan ortiq kishilar mulki asosida, birgalikda faoliyat ko'rsatish maqsadida tashkil qilingan firma — *shirkat* deb ataladi. Shirkat uning a'zolari manfaatlariga xizmat qiladi. Shirkatda uni ta'sis etgan a'zolarining ishlashlari shart bo'lib, umumiy faoliyat natijasi — foyda ular orasida o'zaro kelishuvga

ko'ra taqsimlanadi. Shu bilan birga, shirkat a'zolari shirkat majburiyatlariga to'liq javobgar bo'ladilar. Bu, agar shirkat ishi yurishmay, qarzga botib sinza, qarzni shirkat a'zolari uni tashkil qilish uchun qo'shgan mol-mulki va mablag'i evaziga, u ham yetmasa o'z shaxsiy mulki evaziga qoplashga majbur deganidir. Shirkatga qishloq xo'jaligidagi *fermer xo'jaliklarini* misol qilib keltirish mumkin.

Shirkat – birgalikda faoliyat ko'rsatish maqsadida ikki va undan ortiq kishilarning mulki asosida tashkil qilingan va faoliyat natijasiga birgalikda to'la javob beriladigan firma.

SHERIKCHILIK FIRMASI

Ma'lumki, kattaroq miqyosdagi tadbirkorlikni tashkil qilish katta boshlang'ich mablag'ni talab qiladi. Buning uchun bir necha shaxslar yoki korxonalarining sherikchilikda ish ko'rib, mol-mulklarini birlashtirishlariga to'g'ri keladi. Shu maqsadda *shirikchilik firmalari* tashkil qilinadi. Sherikchilik asosida tuzilgan firmaning tashkilotchilari uning *ta'sischilari* deb ataladi. Ta'sischilar firmaning boshlang'ich kapitaliga — *nizom jamg'armasiga* o'z pul mablag'i va mol-mulki bilan hissa qo'shadilar. Ta'sischilar firmaning egalari hisoblanib, firmaning kundalik faoliyatida va uni boshqarishda bevosita qatnashmasliklari ham mumkin. Bunday faoliyat natijasidan olinadigan foyda ham, ko'riladigan zarar ham ta'sischilar o'rtasida *ta'sis shartnomasida* ko'zda tutilgan, ma'lum kelishilgan qoidaga ko'ra taqsimlanadi.

Sherikchilik asosida tuzilgan firmalar faoliyatidan ko'rilgan zarar ta'sischilar tomonidan qanday qoplanishiga qarab turli xil nomlar bilan yuritiladi. Agar ta'sischilar ko'rilgan zararni faqat firmani tashkil qilishda qo'shgan hissalarini hajmidagina qoplasalar, bunday firma — *mas'uliyati cheklangan sherikchilik firmasi* deb ataladi. "Ltd" qo'shimchasi, inglizcha "limited" (cheklangan) so'zining qisqartmasi bo'lib, odatda, mas'uliyati cheklangan firma nomiga qo'shib yuritiladi. *Mas'uliyati cheklanmagan sherikchilik firmasining* ta'sischilari esa ko'rilgan zararni to'la hajmda birgalashib qoplashadi. Hatto zarurat tug'ilganda, o'z shaxsiy mulklarini sotib bo'lsada, firma zararini qoplaydilar.

Sherikchilik firmasi – ikki va undan ortiq shaxslarning (odam yoki korxonalarining) mablag'lari asosida tashkil qilingan va ma'lum kelishuv shartlari asosida egalik qilinadigan, boshqariladigan va faoliyat natijasiga javob beriladigan firma.

Firmaning nizom jamg'armasi — firma faoliyatini yuritish uchun uning tashkilotchilari tomonidan qo'shiladigan hissa — mol-mulk va mablag'.

YAKKA TARTIBDAGI XUSUSIY TADBIRKOR

Tadbirkorlik faoliyati bilan firma ochmasdan turib ham shug'ullanish mumkin. Buning uchun hokimiyatdan "*Yakka tartibdagi xususiy tadbirkor*" degan maqomni olish va faoliyat natijasiga ko'ra belgilangan tartibda soliqlarni to'lab turish kifoya.

Mamlakat iqtisodiyotida boshqa turdagi firmalar ham bo'lishi mumkin. Iqtisodiy shart-sharoitlardan kelib chiqib firma turlari takomillashib, iqtisodiyotga moslashib boradi.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Firmalar qaysi xususiyatlariga qarab turlarga bo'linadi?
2. Firmaning har bir turiga yashayotgan hududingizdan misol keltiring.
3. Har bir firma turining afzallik va kamchilik tomonlarini sanang.
4. Shirkat va sherikchilik firmasining qanday o'xshashlik va farqli tomonlari bor?
5. Davlat korxonalari va xususiy firmalar nimasi bilan bir-biridan farq qiladi?
6. Mas'uliyati cheklangan va cheklanmagan firmalar o'rtasidagi farqni ayting.
7. Siz ulgurji savdo bilan shug'ullanadigan firma ochmoqchi bo'lsangiz, firmaning qaysi turini tanlagan bo'lar edingiz? Javobingizni asoslang.

Topshiriq

Firma haqida savollar	Xususiy firma	Shirkat	Sherikchilik firmasi
a) kim egalik qiladi?			
b) mulki qanday shakllanadi?			
d) qanday boshqariladi?			
e) foyda qanday taqsimlanadi?			
f) faoliyat natijasiga javobgarlik mas'uliyati qanday?			

1. Jadvalni daftaringizga ko'chiring va uning birinchi ustunidagi savollarga javoblar asosida jadvalning bo'sh kataklarini to'ldiring.
2. a) do'kon; b) kichik novvoyxona; d) katta qandolat sexi; e) katta un zavodini ochmoqchi bo'lsangiz, firmaning qaysi turini tanlagan bo'lar edingiz?

Buni yodda tuting!

- Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoni davlat, xususiy va aralash turdagi korxonalarda amalga oshiriladi.
- Tadbirkorlik faoliyati bilan odam o'zi alohida yoki sheriklari bilan birgalikda firma ochib shug'ullanadi.

1

2

3

4

5

6

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1- rasmda Toshkent fond birjasi tasvirlangan. U yerda nimalar bilan savdo qilinishini bilasizmi?
- 2- rasmdagi fond indeklari haqida televideniye orqali berilgan ma'lumotlarni eslay olasizmi? Ularning qaysi birini bilasiz va u haqida nimalarni ayta olasiz?
- 3- rasmda aksiyalar tasvirlangan. Ular qanday qog'oz? Bilganlaringizni sinfdoshlaringiz bilan o'rtoqlashing.
- 4- rasmdagi bank, 5- rasmdagi korxonalar va 6- rasmdagi poyezd tegishli bo'lgan yirik kompaniya tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilish va boshqarishda qanday qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin deb o'ylaysiz?

AKSIYADORLAR JAMIYATINING TUZILISHI

Mas'uliyati cheklangan firmalar yirik korxonalar miqyosida — *aksiyadorlar jamiyati* ko'rinishida tashkil qilinadi. Aksiyadorlar jamiyati boshlang'ich nizom jamg'armasi hajmiga teng miqdorda o'z aksiyalarini chiqaradi va sotadi. Bu aksiyani sotib olgan har bir kishi jamiyatning *aksiyadoriga* aylanadi. Jamiyat aksiyadorga har yilgi foydasidan sotib olgan aksiyasiga mos ravishda haq — *dividend* to'laydi. Aksiyadorlar jamiyatini chet ellarda *aksiyadorlar kompaniyasi* yoki *korporatsiyalar* deb ham atashadi. Agar aksiyadorlar jamiyatining aksiyalari istalgan shaxsga sotilsa, bunday jamiyat *ochiq turdagi aksiyadorlar jamiyati* deb, agar faqat oldindan belgilab qo'yilgan shaxslar guruhiga (masalan, jamiyatning ta'sischilari yoki xodimlariga) sotilsa, u *yopiq turdagi aksiyadorlar jamiyati* deb ataladi.

Birinchi aksiyadorlar jamiyati XVI asrda Niderlandiyada tashkil qilingan "Ostind" kompaniyasi bo'lib, u Hindiston bilan savdo-sotiq ishlarini olib borgan.

Aksiyadorlar jamiyati — nizom jamg'armasi aksiyalarini sotish yo'li bilan shakllanadigan, mas'uliyati cheklangan yirik firma.

Aksiya — firma nizom jamg'armasiga hissa qo'shilganini tasdiqlovchi va egasiga firma foydasidan ma'lum daromad olish huquqini beruvchi hujjat — qimmatbaho qog'oz.

Ochiq turdagi aksiyadorlar jamiyati — aksiyalari istalgan shaxsga sotiladigan jamiyat.

Yopiq turdagi aksiyadorlar jamiyati — aksiyalari faqat oldindan belgilab qo'yilgan shaxslar guruhiga sotiladigan jamiyat.

AKSIYANING NOMINAL QIYMATI VA KURSI

Aksiya — qimmatli qog'oz bo'lib, uning ustiga bahosi — *nominal qiymati* yozib qo'yilgan bo'ladi. Aksiyani aksiyador boshqa kishiga sotishi yoki hadya qilishi mumkin. III Odatda, aksiyalar *fond birjalarida* sotiladi va sotib olinadi. Aksiyadan uning egasiga kelayotgan daromad — dividendning ko'p yoki kamligiga qarab, aksiyaning fond birjasidagi bozor narxi — *aksiyaning kursi* o'zgarib turadi. Masalan, aksiyaning nominal qiymati 1000 so'm bo'lgani holda, aksiya 1200 so'mga yoki 900 so'mga sotilishi mumkin. Bunday hollarda, aksiyaning kursi oshganligi yoki tushganligi haqida gapiriladi. Aksiya kursining o'zgarishi, uning bozor narxi nominal qiymatiga nisbatan foiz miqdori bilan aniqlanadi. Yuqoridagi misolda, birinchi holatda aksiya kursi 120% ni, ikkinchi holatda esa 90% ni tashkil qilganini ko'rish mumkin.

Aksiyaning nominal qiymati — aksiya ustiga yozib qo'yilgan baho.

Aksiya kursi — aksiyaning bozordagi narxi.

Dividend — aksiya egasining firma foydasidan oladigan ulushi.

Mashq

Abdullayev aksiyadorlar jamiyatining 16 ta oddiy aksiyasi sohibi. Yil yakuniga ko'ra, jamiyat 20000000 so'm foyda ko'rdi va uning hammasini dividend sifatida taqsimlamoqchi. Agar jamiyatning jami 2000 dona oddiy aksiya sotgani ma'lum bo'lsa, Abdullayev aksiyalaridan qancha dividend oladi?

AKSIYANING TURLARI

Aksiyador sotib olgan aksiyalari soniga qarab, aksiyadorlar jamiyatini boshqarishda ovoz berish yo'li bilan qatnashishi mumkin. U qancha aksiya sotib olgan bo'lsa, aksiyadorlar jamiyati umumiy majlisida shuncha ovozga ega bo'lib, u yoki bu qarorni qabul qilishda, jamiyat rahbarlarini saylashda o'z ovozi bilan ta'sir etishi mumkin. Shu sabab, aksiyadorda aksiya qancha ko'p bo'lsa, u korxonani boshqarish masalalariga shuncha ko'proq ta'sir o'tkaza oladi. Agar aksiyador aksiyalarning yarmidan ko'pini, ya'ni aksiyalar *nazorat paketini* qo'lga kiritisa, u korxonaning yakka xo'jayiniga aylanadi. Chunki, aksiyadorlar umumiy majlisida har qanday qarorning qabul qilinishida uning fikri — ovozi hal qiluvchi bo'lib qoladi.

Aksiyalar ikki xil — oddiy va imtiyozli bo'ladi. *Oddiy aksiyalar* ulardan keladigan daromad — dividendni kafolatlamaydi. *Imtiyozli aksiyalar* esa ulardan keladigan har yilgi dividendni aksiya narxining ma'lum foizi miqdorida kafolatlaydi. Imtiyozli aksiya egasi aksiyadorlar jamiyatini boshqarishda qatnasha olmaydi, chunki u aksiyadorlar umumiy majlisida ovozga ega bo'lmaydi. Aksiyadorlar jamiyati faoliyati bilan bog'liq muhim masalalarni umumiy majlisda saylanadigan *direktorlar kengashi* hal qiladi. Jamiyatni boshqarish esa yollangan *menejerlar* tomonidan amalga oshiriladi.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Aksiyadorlar jamiyatini tavsiflab bering.
2. Ochiq va yopiq turdagi aksiyadorlar jamiyatlarining bir-biridan farqi nimada?
3. Oddiy va imtiyozli aksiyalarning afzallik hamda kamchilik tomonlarini ayting.
4. Aksiyadorlar jamiyatining mas'uliyati cheklangan sherikchilik firmasidan qanday afzalliklari va kamchiliklari bor?
5. Hududingizdagi qanday aksiyadorlar jamiyatlarini bilasiz?
6. Aksiyadorlar jamiyatining aksiyalarini davlat yoki chet el firmalari sotib olishi mumkinmi?
7. Aksiyador jamiyatni boshqarishga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkin?
8. Aksiyadorlar jamiyatining katta foyda ko'rishidan kim ko'proq manfaatdor: oddiy aksiya egasimi yoki imtiyozli aksiya egasimi?

9. Aksiyadorlar jamiyatining sinishidan kim ko'proq zarar ko'radi: oddiy aksiya egasimi yoki imtiyozli aksiya egasimi?

Topshiriq

“Ziyo” aksiyadorlar jamiyati

Nizom jamg'armasi	— 40000000 so'm.
Aksiyalarining turi	— oddiy.
Aksiyalarning nominal qiymati	— 1000 so'm.
Aksiyalarinig soni	— 40000 dona.
Aksiyadorlari:	
— Dilorom Haydarova	— 10 % aksiya egasi;
— Dilshod Haydarov	— 20 % aksiya egasi;
— Botir Haydarov	— 35 % aksiya egasi;
— boshqalar (20 kishi)	— 35 % aksiya egasi.
Bir yillik sof foyda	— 25000000 so'm.

“Ziyo” aksiyadorlar jamiyati aksiyadorlari yillik sof foydani taqsimlash masalasini muhokama qilishmoqda. Diloromning fikricha, foydani hammasini dividend sifatida taqsimlash kerak. Dilshod ham shu fikrda. Botirning fikricha, foydani yarmini ishlab chiqarishni kengaytirishga yo'naltirib, yarmini esa aksiyadorlar o'rtasida taqsimlash kerak.

1. Sizingcha, kimning fikri ko'proq muhim deb o'ylaysiz? Nega?
2. Foydani hammasi taqsimlansa, jamiyat asosiy aksiyadorlarining har biri qanchadan dividend oladi?
3. Har bir aksiya qanchadan dividend ko'rinishdagi daromadni olib keladi?
4. Bu korxonada aksiyalarining bozor narxi haqida nima deya olasiz?

Buni yodda tuting!

- Aksiyadorlar jamiyati — nizom jamg'armasi aksiyalar sotishdan shakllanadigan, mas'uliyati cheklangan yirik firma bo'lib, u ochiq yoki yopiq turda tashkil qilinadi.
 - Aksiyadorlik jamiyati aksiya egasi — aksiyadorga o'z foydasidan dividend to'laydi.
 - Aksiyalar fond birjasida erkin sotilishi mumkin.
 - Oddiy aksiyalar bo'yicha dividend jamiyat foyda ko'rgan holdagina to'lanadi.
 - Imtiyozli aksiyalar bo'yicha muayyan miqdordagi dividend kafolatlanadi.

4- MAVZU

FIRMA OCHISH

Yakka tartibdagi
tadbirkorlik

Mas'uliyati
cheklangan firma

Aksiyadorlar
jamiyati

Xususiy
firma

Shirkat

Mas'uliyati
cheklanmagan
firma

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Biror yangi biznes g'oya o'ylab toping. U asosida yuqorida keltirilgan firma shakllaridan birini tanlab, yakka o'zingiz yoki o'rtoqlaringiz bilan birgalikda shartli firma tashkil qiling. Nima sababdan firmaning aynan shu shaklini tanlaganingizni asoslang.
2. Firmaga mos nom qo'ying.
3. Firma nizomini tuzing. Nizomda firmani ochishdan ko'zlangan maqsad, firmaning tashkiliy-huquqiy shakli, firma nima bilan shug'ullanishi, firma kimlar tomonidan tashkil qilinayotgani, firmaning nizom jamg'armasi miqdori, firma ofisi joylashgan manzil kabi ma'lumotlarni keltiring.
4. Firma tashkilotchilari o'rtasida ta'sis shartnomasi tuzing va imzolang. Buning uchun, avval kim nima bilan shug'ullanishi, firmani kim boshqarishi, nizom jamg'armasining miqdori va unga kim qancha ulush qo'shishi, foyda qanday taqsimlanishi kabi masalalarni o'zaro muhokama qiling va shartnomada ko'rsating.
5. Firmaning tovar belgisini chizing va sharhlang.

FIRMA NIZOMI

Firma ochish uchun quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim bo'ladi. Eng avvalo, firma ochish bilan bog'liq hujjatlar — firmaning nizomi va ta'sis shartnomasini tayyorlash zarur. Firma nizomida firmaning nomi, manzili, firma ochishdan ko'zlangan maqsad, firmaning qanday faoliyat turlari bilan shug'ullanishi, firma kimlar — qaysi ta'sischilar tomonidan tashkil qilinayotgani, firmaning tashkiliy shakli, firma faoliyatini yuritish uchun dastlab qancha miqdorda boshlang'ich mablag' — nizom jamg'armasi safarbar qilinayotgani, firma ta'sischilarining nizom jamg'armasiga qo'shgan hissasi, firma mol-mulklarining tarkibi va uni hosil qilish tartiblari kabi ma'lumotlar o'z aksini topishi zarur. Firmaning nizomida ko'zda tutilgan har bir band tadbirkorlik faoliyati bo'yicha amaldagi qonunlarga zid bo'lmasligi lozim. Firma nizomi, odatda, tadbirkorlikning shu firmaga xos yo'l-yo'riq va qonun-qoidalari majmuidan iborat bo'lib, kelajakda firma unga rioya qilgan holda faoliyat yuritishi shart bo'ladi.

Firma nizomi — firmaning ichki va tashqi faoliyatini tartibga soluvchi, huquqiy kuchga ega bo'lgan me'yoriy hujjat.

Bilasizmi?

Respublikamizda ro'yxatga olingan kichik korxonalar va mikrofirmalar (fermer xo'jaliklarisiz) soni 1- iyul 2012- yil holatiga ko'ra, qariyb 250 mingtani tashkil qildi.

FIRMANING TA'SIS SHARTNOMASI

Ta'sis shartnomasi firma ta'sischilari ikki yoki undan ortiq shaxsdan iborat bo'lganda tuziladi. Firmaning ta'sis shartnomasida firmani tashkil qilish, faoliyat yurgizish, firmani boshqarish tamoyili va mexanizmlari, nizom jamg'armasining tarkibi va unga qo'shiladigan ulushlar, firma foydasini ta'sischilar o'rtasida taqsimlash qoidalari, firmaning ichki boshqaruv tuzilmalari, firma maqomini o'zgartirish va uni tugatish bilan bog'liq yo'l-yo'riqlar va o'zaro kelishuvlar o'z aksini topgan bo'lishi kerak. Bu hujjatlar tuman (shahar) hokimligiga firmani davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun topshiriladi. Hokimlik topshirilgan hujjatlar asosida firma davlat ro'yxatiga olingani haqida qarorni qabul qiladi va maxsus *guvohnoma* beradi. Bu qarorning chiqishi firma ochilganligidan dalolatdir. Endi bu qaror asosida 30 kun ichida firma biror bankda o'z hisob raqamini ochishi, hisob raqamiga nizom jamg'armasida ko'zda tutilgan mablag'ni qo'yib, o'z moliyaviy faoliyatini boshlashi mumkin. Shu bilan bir qatorda, firmani soliq inspeksiyasi va kelajakdagi faoliyati bevosita bog'liq bo'ladigan tashkilotlar o'z ro'yxatiga kiritishi kerak. Firmaning o'z nomi, muhri va belgilari bo'lib, ular davlat ro'yxatidan o'tkaziladi va firmaga iqtisodiy faoliyat qatnashchisi sifatida *yuridik shaxs* maqomi beriladi. Firma nomi tushirilgan dumaloq va burchakli muhrlari, ish qog'ozlarini

tayyorlab, to'la ma'noda o'z faoliyatini amalga oshirishga kirishadi. Firmaning pul bilan bog'liq barcha ishlari bank orqali amalga oshiriladi.

2014- yil 1- yanvardan boshlab Davlat interfaol xizmatlari yagona portali (my.gov.uz) orqali tadbirkorlik subyektlarini onlayn tarzda ro'yxatga olish xizmati yo'lga qo'yildi.

Tadbirkorlar istaklarini inobatga olgan holda, 2014- yil 1- apreldan boshlab bu xizmatdan foydalanuvchilarni maxsus ID.UZ tizimi bo'yicha ro'yxatga olish yo'lga qo'yilib elektron raqamli imzo (ERI) dan majburiy foydalanishga ham ehtiyoj qolmadi

Ushbu xizmat vositasida tadbirkorlar ro'yxatdan o'tish uchun davlat organlariga borish ovoragarchiligidan xolos bo'ldi.

Firmaning ta'sis shartnomasi – firma ta'sischilari o'rtasida o'zaro faoliyat yuritish bo'yicha tuziladigan kelishuv hujjati.

FIRMANING TANIQLILIK BELGILARI

Firmaning nomi, tamg'asi yoki tovar belgisi uning *taniqlilik belgilari* hisoblanadi. Ularni tanlashda firmaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish lozim. Firmaning tamg'asi yoki tovar belgisi uning mahsulotlari boshqa firma mahsulotlaridan ajralib turishi uchun xizmat qiladi. Firmaning tovar belgisi iste'molchilar uchun ham qulaylik yaratadi. Ular peshtaxtalardan, reklama va e'lonlardan u yoki bu firmaning mahsulotlarini tovar belgilariga qarab tezda ajratib olishadi. Shuningdek, firma o'z nomi, tovar belgisini ham belgilangan tartibda tegishli tashkilotlarda ro'yxatdan o'tkazishi lozim. Chunki, boshqa mavjud firmalarning nomini qo'yish, tovar belgilaridan foydalanish dunyo bo'yicha taqiqlangan.

Mashq

Quyidagi rasmda qaysi firmalarning tovar belgilari keltirilganligini aniqlang. Firmaning nomi, faoliyat sohasi va tovar belgisi o'rtasida mutanosiblik bo'lishi shartmi? Ochmoqchi bo'lgan firmangiz tovar belgisining ko'rinishini chizing va uni sharhlang.

Turli firmalarning tovar belgilari

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi 2011- yil 1- fevraldan boshlab firmalar nomlarini Internet tarmog'i orqali tarqatish tizimini joriy qildi. 2014- yil 1- mart holatiga ko'ra, ushbu tizim orqali 158 mingta firma nomi zaxiralashtirilgan.

Firma ochmoqchi bo'lgan shaxs Davlat statistika qo'mitasining rasmiy saytiga kirib o'zi tanlagan firma nomini zaxiralashtirishga buyurtma berishi mumkin.

Bilasizmi?

Tadbirkorlik insonni nafaqat bandlik va daromad bilan, balki o'z kelajagini yaxshiroq boshqarish, ish va shaxsiy hayotini yanada yaxlitroq uyg'unlashtirish, o'z ishini mustaqil tashkil etish, o'z qobiliyati va iste'dodini namoyon qilish imkoniyati bilan ta'minlaydi.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Firma ochish tartibini tushuntirib bering.
2. Firmaga nizom nima uchun kerak va nizomda nimalar aks ettiriladi?
3. Firma nizomida ko'rsatilmagan faoliyat turlari bilan shug'ullanishi mumkinmi?
4. Firmaning ta'sis shartnomasi qanday hollarda tuziladi va u nimalarni o'z ichiga oladi?
5. Firmaning ta'sis shartnomasi nima uchun tuziladi?
6. Firma qayerda davlat ro'yxatidan o'tkaziladi?
7. Firmaga tovar belgisi nima uchun kerak?
8. Nima sababdan firmalarga bir-birining taniqlilik belgilaridan foydalanishga ruxsat berilmaydi?

Topshiriq

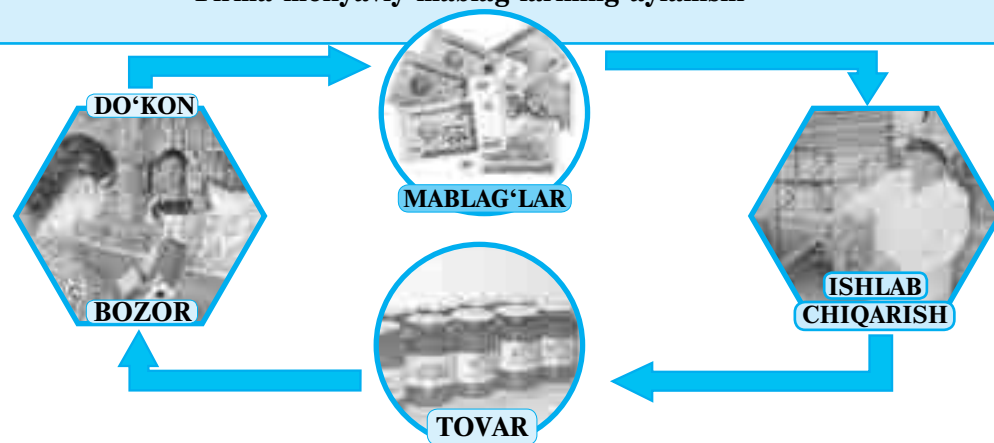
1. Mashhur 10 ta firmaning tovar belgilarini chizib, ular haqida ma'lumot to'plang.
2. Biron-bir qarindoshingiz ochgan firmaning nomi, nizomi, ta'sis shartnomasi va tovar belgilari bilan tanishib chiqing. Ularning firma faoliyatidagi ahamiyatini so'rab-surishtiring va u haqida kichik referat yozing.

Buni yodda tuting!

- Firma ochish uchun, avvalambor, firmaning turini va nomini tanlash zarur.
- Firma nizomida uning faoliyat turi, firma ochishdan maqsad, uning manzili, ta'sischilar va nizom jamg'armasi haqida ma'lumotlar keltiriladi.
- Firmaning ta'sis shartnomasi ta'sischilarning o'zaro munosabatlarini aniqlashtiradi.
- Taniqlilik belgilari firmaning nomi va uning tovar belgisi kabilardir.

Firma moliyaviy mablag‘larining aylanishi

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Yuqoridagi rasmda firma mablag‘larining aylanishi tasvirlangan. Uni diqqat bilan ko‘zdan kechiring va sharhlang.
2. Firmaning mablag‘lari aylanish bosqichlarining har birida qanday ko‘rinishda bo‘lishini tahlil qiling va o‘z fikringizni bildiring.

FIRMA MABLAG‘LARINING TURLARI

Ma‘lumki, har qanday firma uchun iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda mablag‘ kerak bo‘ladi. Odatda, firmaning mablag‘i firma egalarining pul mablag‘laridan tarkib topadi.

Firma mablag‘lari ishlatilishiga, nimalar sotib olinishiga qarab ikki turga bo‘linadi. Bino va inshootlar, asbob va uskunalar sotib olishga sarflangan mablag‘lar *asosiy mablag‘lar* (asosiy kapital) deb yuritiladi. Asosiy mablag‘ — ishlab chiqarishda uzoq yil va ko‘p marta ishlatiladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarini sotib olishga mo‘ljallangan mablag‘.

Xomashyo, yoqilg‘i, energiya, har xil materiallar sotib olishga va ishchi kuchini yollashga sarflanadigan mablag‘lar *aylanma mablag‘lar* (aylanma kapital) deb yuritiladi. Aylanma mablag‘ ishlab chiqarishda ishlatiladigan resurslar sotib olish uchun mo‘ljallangan mablag‘lardan iborat bo‘ladi. Firma aylanma mablag‘iga resurslar bozorida xomashyo, turli xil materiallar sotib oladi va ishchi kuchini yollaydi. Bu

bilan firmaning aylanma mablag‘i pul ko‘rinishidagi shakldan moddiy ko‘rinishdagi shaklga o‘tadi. Bu resurslardan firmada tovarlar ishlab chiqariladi. Ular sotilgach, yana pul shaklidagi mablag‘ga aylanib, firmaga qaytib keladi.

Shu tariqa firmaning aylanma mablag‘lari iqtisodiy faoliyat natijasida aylanib turadi. Shu xususiyati bois, bu mablag‘lar *aylanma mablag‘lar* deb ataladi.

Asosiy mablag‘ — ishlab chiqarishda uzoq yil va ko‘p marta ishlatiladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarini sotib olishga mo‘ljallangan mablag‘.

Aylanma mablag‘ — xomashyo, har xil materiallarni sotib olishga va ishchi kuchini yollashga sarflanadigan mablag‘lar.

AMORTIZATSIYA JAMG‘ARMASI

Asosiy mablag‘lar ham “aylanadi”. Ularning aylanish davri asosiy ishlab chiqarish vositalarining qancha vaqt ishlatilishiga, xizmat ko‘rsatish muddatiga bog‘liq bo‘ladi. Odatda, bino va inshootlarning ishlatilish muddati 20 yil, asbob-uskunalarniki esa 5—7 yil qilib belgilanadi. Bu muddat davomida ular eskirib, har yili boshlang‘ich narxining ma‘lum bir qismi yaratilgan mahsulot narxiga o‘tib, arzonlashib boradi. Mana shu arzonlashish qiymati *amortizatsiya qiymati* deb ataladi. Mana shu arzonlashish qiymati mahsulot sotilgach firmaga pul kirimi tarkibida qaytadi va firmadagi maxsus jamg‘armaga — *amortizatsiya jamg‘armasiga* yo‘naltiriladi. Firmaning umumiy pul kirimidan amortizatsiya jamg‘armasiga yo‘naltirilgan pul *amortizatsiya ajratmasi* deb ataladi. Odatda, yillik amortizatsiya ajratmasi bino yoki dastgohlar narxining ularni ishlatilish muddatiga bo‘lib topiladi.

$$A = \frac{p}{n}$$

A — yillik amortizatsiya ajratmasi;
 p — asosiy ishlab chiqarish vositasi narxi;
 n — foydalanish muddati.

Amortizatsiya ajratmasi — asosiy ishlab chiqarish vositalarining eskirishi natijasida ular narxining ishlab chiqarilgan mahsulot narxiga o‘tgan qismi.

Masalan, korxonaning binosining narxi 160 mln so‘m bo‘lib, undan foydalanish muddati 20 yil qilib belgilangan bo‘lsin. Demak, har yili bino narxi $160:20=8$ mln so‘mga arzonlashib, bu pul mahsulot narxiga o‘tadi va mahsulot sotilgach, amortizatsiya jamg‘armasida jamlab boriladi.

MOLIYAVIY MABLAG‘ MANBALARI

Firma faoliyati uchun pul mablag‘larini jalb etish *biznesni moliyalashtirish* deb ham ataladi. Firmaning *ichki va tashqi moliyaviy mablag‘ manbalari* bo‘ladi. Ichki moliyaviy mablag‘ manbalariga quyidagilar kiradi:

1. **Firmaning sof foydasi.** Firma foydasining barcha soliq va to‘lovlar to‘langanidan so‘ng qolgan qismi firmaning *sof foydasi* deb ataladi. Firmaning sof foydasi, odatda, uning

ta'sischi o'rtasida taqsimlanadi. Lekin firma ta'sischi o'rtasida sof foydaning hammasini o'zaro taqsimlamasdan, uning ma'lum qismini firmaning keyingi faoliyatini pul mablag'lari bilan ta'minlashga sarflashi mumkin.

2. **Amortizatsiya jamg'armasi.** Bu jamg'arma mablag'lari faqat asosiy vositalar sotib olishga sarflanadi.

3. **Nizom jamg'armasi.** U firma faoliyatining boshlang'ich davrida ishlatiladi. Firmaning ichki mablag'lari yetarli bo'lmaganda, tashqi moliyaviy mablag'larni topish kerak bo'ladi. Tashqi manbalarga quyidagilar kiradi:

1. **Firma egalarining firmaning ustav kapitalini ko'paytirish uchun ajratgan qo'shimcha mablag'lari.**

2. **Bankdan yoki boshqa firmalardan olingan qarz mablag'lari.**

3. **Firmaning qimmatli qog'ozlar chiqarib sotishdan tushgan pul tushumlari.**

Tashqi moliyaviy manbalar ichki manbalardan shunisi bilan farqlanadiki, ularni, albatta, qaytarish kerak bo'ladi.

DOIMIY VA O'ZGARUVCHAN XARAJATLAR

Firmaning ma'lum davr ichida mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflagan xarajatlari *umumiy xarajatlar* deb yuritiladi va *TC* — inglizcha “total costs” (umumiy xarajat) so'zlarining bosh harflari bilan belgilanadi. O'z navbatida, umumiy xarajatlar doimiy va o'zgaruvchan xarajatlardan tashkil topadi.

Ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan xarajatlarga *doimiy xarajatlar* (inglizcha — fixed costs) deyiladi va *FC* harflari bilan belgilanadi. Doimiy xarajatlarga ijara haqi, qarz foizi, sug'urta haqi, amortizatsiya ajratmasi, ma'muriy xarajatlar kabi xarajatlar kiradi. Bu turdagi xarajatlarni, mahsulot ko'p yoki kam miqdorda ishlab chiqarilishidan qat'iy nazar, hatto mahsulot ishlab chiqarilmagan taqdirda ham firma qoplashi zarur bo'ladi.

O'zgaruvchan xarajatlarga (inglizcha — variable costs) mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lgan xarajatlar kiritiladi va *VC* harflari bilan belgilanadi. Bu turdagi xarajatlarga xomashyo, ish haqi, yoqilg'i, energiya manbalari, turli xil materiallarni sotib olish xarajatlari kiradi. Qancha ko'p mahsulot ishlab chiqarilsa, bu xarajatlar miqdori ham shuncha ko'p bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi umumiy xarajatlardan iborat bo'ladi.

Umumiy xarajat: $TC = FC + VC$ *TC* — umumiy xarajat; *FC* — doimiy xarajat; *VC* — o'zgaruvchan xarajat.

O'RTACHA XARAJAT

Ko'pchilik hollarda, ishlab chiqaruvchini, tadbirkorni ma'lum vaqt davomida ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy miqdori emas, balki bir birlik mahsulotni

ishlab chiqarish uchun sarflangan *o'rtacha xarajat* (inglizcha — average cost) qiziqtiradi va u *AC* harflari bilan belgilanadi. Bu miqdorni ba'zida *mahsulotning tannarxi* deb ham atashadi.

O'rtacha xarajat miqdori umumiy xarajat miqdorini jami ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo'lib topiladi:

O'rtacha xarajat: $AC = TC : q$ *AC* — o'rtacha xarajat; *q* — mahsulot miqdori.

Masalan, firma bir oy davomida 5000 dona mahsulot ishlab chiqarish uchun 3500000 so'm miqdorida umumiy xarajat qilishni rejalashtirgan bo'lsin. Unda bir dona mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan o'rtacha umumiy xarajat 700 so'mni tashkil qiladi. Bu ko'rsatkich tadbirkorga, mazkur holatda mahsulotini 700 so'mdan kam bo'lmagan narxda sotgan taqdirdagina foyda olib kelishi mumkinligini ko'rsatib turadi. Ba'zi hollarda birlik mahsulotga sarflangan o'rtacha xarajadni, ko'proq miqdorda mahsulot ishlab chiqarish hisobiga kamaytirishning imkoni topiladi. Lekin mahsulot ishlab chiqarish hajmi ma'lum miqdordan oshgandan so'ng, har qancha ko'p ishlab chiqarilmasin, o'rtacha xarajat pasayish o'rniga yana orta boradi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmining xuddi shu miqdori, firma uchun eng ma'qul ko'rsatkich hisoblanadi.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Firmaning asosiy va aylanma mablag'larini ta'riflang.
2. Firmaning ichki va tashqi moliyalashtirish manbalarini sanang.
3. Nima sababdan amortizatsiya jamg'armasi firmaning ichki moliyalashtirish manbayi hisoblanadi?
4. Tashqi moliyaviy mablag' manbalaridan qanday vaziyatlarda foydalangan ma'qul?
5. Firma qanday qimmatli qog'ozlarni sotib, o'z moliyaviy mablag'larini ko'paytirishi mumkin?
6. Biror resurs uchun sarflangan xarajat qanday xususiyatiga ko'ra doimiy yoki o'zgaruvchan deb ataladi?
7. Novvoyxonaning o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarini sanang.
8. Mehnat resurslariga sarflangan mablag'ning: a) doimiy; b) o'zgaruvchan xarajat bo'lgan holatlarga misollar keltiring.
9. O'rtacha xarajat qanday hisoblanadi?

Buni yodda tuting!

- Firmaning asosiy va aylanma mablag'lari mavjud.
- Firma mablag'larining ichki va tashqi manbalari bor.
- Firma asosiy vositalarni yangilash va asosiy mablag'larni to'ldirish uchun firma amortizatsiya jamg'armasini tashkil qiladi.

6- MAVZU

YALPI DAROMAD, FOYDA VA ZARAR

Fotostudiyalarning may oyidagi pul tushumlari jadvali

1- fotostudiya		Mahsulot nomi	2- fotostudiya	
Soni, dona	Narxi, so'm		Soni, dona	Narxi, so'm
280	1200	Xujjat uchun foto	350	1000
480	800	Badiiy foto: kichik o'lchamda	200	700
320	1300	o'rtacha o'lchamda	150	1100
250	1800	katta o'lchamda	80	1500
120	3000	Portret (30x40 sm)	80	3000
4	250000	To'y fotoalbomi	10	150000
80	20000	Bitiruvchilar vinetkasi	120	12000
35	40000	Manzarali plakat	8	30000
20	50000	Marosimlarda xizmat (soat)	30	35000
so'm		Jami	so'm	

Fotostudiyalarning may oyidagi xarajatlari jadvali

Miqdori, so'm	Xarajat nomi	Miqdori, so'm
1500000	Ijara haqi	800000
1200000	Materiallar	1650000
180000	Kommunal to'lovlar	160000
1500000	Xodimlarga ish haqi	1250000
100000	Reklama	250000
450000	Boshqa xarajatlar	350000
so'm	Jami xarajatlar	so'm

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1- fotostudiya shaharning markazida, 2- si esa chekkarog'ida joylashgan.

1. Fotostudiyalarning jami pul tushumlari va xarajatlarini hisoblang. Ularni taqqoslang.

2. Fotostudiyalarning mahsulotlari tarkibini, narxlarini taqqoslang. Ularni farqlanish sabablarini izohlab bering.
3. Fotostudiyalarning xarajatlari tarkibini tahlil qiling.
4. Har qaysi fotostudiya o'z faoliyati natijalarini yaxshilash uchun nimalar qilishi kerak deb o'ylaysiz?
5. Agar may oyi o'rniga fevral oyi bo'lganida nimalar o'zgarishi mumkin edi?
6. Fotostudiyalar egalarini 900000 so'm maoshlik ishga taklif qilishsa, ular ma'qul bo'ladilarmi?

YALPI DAROMAD, FOYDA VA ZARAR

Korxonaning yoki biror shaxsning ma'lum vaqt davomida tovar va xizmatlarini sotishdan qo'lga kiritgan jami pul tushumi — *yalpi daromad* deb yuritiladi va *TR* harflari (inglizcha “total revenue” (yalpi daromad) iborasining bosh harflari) bilan belgilanadi. Agar sotilgan tovar miqdori (*q*) va bitta tovarning o'rtacha sotuv narxi (*p*) ma'lum bo'lsa, yalpi daromad quyidagicha topiladi:

$$\text{Yalpi daromad} = \text{Tovarning o'rtacha sotuv narxi} \times \text{Sotilgan tovar miqdori}$$

Foyda — korxonaning ma'lum vaqt davomidagi yalpi daromadi bilan umumiy xarajatlari orasidagi farq bo'lib, *P* harfi (inglizcha “profit” (foйда) so'zining bosh harfi) bilan belgilanadi. Agar bu ayirma manfiy bo'lsa, u holda foyda emas, *zarar* haqida gapiriladi.

$$\text{Foyda} = \text{Yalpi daromad} - \text{Umumiy xarajat}$$

Yalpi daromad — tovarni sotishdan tushgan pul tushumi.

Foyda — korxonaning ma'lum vaqt davomidagi yalpi daromadi bilan umumiy xarajatlari orasidagi musbat farq.

Formula

Yalpi daromad

$$TR = p \cdot q$$

Foyda

$$P = TR - TC$$

FOYDANING AHAMIYATI VA UNI KO'PAYTIRISH USULLARI

Bozor iqtisodiyoti sharoitida foyda firma faoliyatini baholovchi va o'lchovchi muhim iqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi. Tadbirkorlik bilan shug'ullanishning asosiy maqsadlaridan biri — bu foyda olish ekanligini eslatishning o'zi kifoya. Foydani tadbirkorning tavakkalchilik qilib, o'z mablag'ini ishga solgani uchun berilgan mukofot deb atash mumkin. Ikkinchi tomondan, foyda korxonaning o'ziga xos “termometri” vazifasini o'taydi. Korxonada katta miqdorda foyda olyaptimi, demak, korxonada “sog'lom”, yaxshi ishlayapti. Korxonada zarar ko'ryaptimi, demak, “ishlar chatoq”. Uchinchi tomondan, foyda nimani, qancha va qanday ishlab chiqarish kerakligini ham ko'rsatadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida nima ko'proq foyda keltirsa, shu narsa

ko'proq ishlab chiqariladi va aksincha. Iqtisodchilar biror sohani rivojlantirishga mablag' sarflashni *investitsiya qilish* yoki *sarmoyalash* deb atashadi.

Investitsiya qilish (sarmoyalash) — mablag'ni ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflash.

Har bir firmaning maqsadi shunchaki foyda olish emas, balki imkoni boricha ko'proq foyda olish, ya'ni foydani maksimallashtirishdan iborat. Foydani esa ikki xil usulda ko'paytirish mumkin. Birinchisi, yalpi daromadni ko'paytirish evaziga, ikkinchisi esa umumiy xarajatni kamaytirish hisobiga.

Firmaning foydasi quyidagi maqsadlarda ishlatiladi:

- foydaning tegishli qismi davlatga soliq tariqasida majburiy ravishda to'lanadi;
- firma faoliyatini rivojlantirish uchun ishlab chiqarishni kengaytirishga, turli xil asbob-uskunalar sotib olishga, yangi bino va inshootlar qurishga sarflanadi;
- foydaning qolgan qismi esa korxonaga egalarning foydasi sifatida o'zlashtiriladi, aksiyadorlarga dividend sifatida taqsimlab beriladi.

Mashq

Firma hafta davomida 2000 dona mahsulotining 25% ini 1000 so'mdan, 45% ini 1200 so'mdan, qolganini esa 900 so'mdan sotdi. Firmaning bu haftadagi daromadi qanchani tashkil qildi? Firma har bir tovarini o'rtacha necha so'mdan sotgan? Firma bu haftada 560000 so'm foyda olgan bo'lsa, uning bir haftalik umumiy xarajatlari necha so'mni tashkil qilgan? Firmaning bir dona tovar uchun sarflangan o'rtacha sarf-xarajati necha so'mni tashkil qilgan?

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Foyda bilan daromadning qanday farqi bor?
2. Foydaning tadbirkorlik uchun muhimligini ko'rsatuvchi ikkita omilini ayting.
3. Daromadlarning ortishi har doim ham foydaning ortishini anglatadimi? Nega?
4. Firmaning iqtisodiy ahvolini nimadan bilish mumkin?
5. Tovar narxini tushirib ham foydani ko'paytirish mumkinmi? Qanday qilib?
6. Firmaning foydasi qanday maqsadlarda ishlatiladi?

Buni yodda tuting!

- Foyda tadbirkorlarni biznesdagi yo'qotishlarga va tavakkalchilik orqali zarar ko'rishlari xavfiga qaramasdan faoliyat yuritishga majbur etadigan eng asosiy rag'bat sanaladi.
- Firma egasi uchun ko'proq daromad qilish emas, balki ko'proq foyda olish muhimroq.
- Foydaning bir qismini investitsiya uchun ishlatish tadbirkor kelajagi uchun juda muhimdir.

IQTISODIY FAOLIYAT TAHLILI

7- MAVZU

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Poyabzal sexi 2007- yilda 20 mln so'm foyda olgan edi. U 2010- yilda 23 mln so'm, 2013- yilda esa 30 mln so'm foyda oldi.

Narxlar 2007- yilga nisbatan 2010- yilda 18 % ga, 2013- yilda esa 30 % ga qimmatlashgan.

1. 2010- yilda 23 mln so'm pulga tadbirkor 2007- yilda 20 mln so'm pulga olganchalik tovar va xizmatlar sotib ola oladimi? Nega bunday?
2. 2013- yilda 30 mln so'm pulga 2007- yilda 20 mln so'm pulga olganchalik tovar va xizmatlar sotib ola oladimi? 2010- yilda 23 mln so'mga olganchalik tovar va xizmatlarni-chi?
3. Shularni e'tiborga olgan holda, 2010- yilda firma foydasi haqiqatan ham ko'paygan deb ayta olamizmi? 2013- yilda-chi?

FIRMA FOYDASINING REAL MIQDORI

Firmaning tovarni sotishdan olgan kirimini hisoblashda sotilgan tovar miqdori tovar sotilayotgan paytdagi bozor narxiga ko'paytiriladi. Firmaning yillik daromadi esa uning mana shunday kirimlarining yig'indisidan iboratdir. Firmaning joriy yildagi daromadini uning oldingi yillardagi daromadlari bilan solishtirmoqchi bo'lsak, biz qanday yo'l tutishimiz kerak bo'ladi? Inflatsiya natijasida tovarning narxi o'zgargan. Bu esa o'z navbatida ishlab chiqarilgan tovar miqdori o'zgarmagan taqdirda ham firma daromadining o'zgarishiga olib keladi. Natijada firma foydasining ham o'zgarishiga olib keladi. Shuning uchun ham real daromad va real foyda tushunchalarini kiritishimizga to'g'ri keladi. Firmaning joriy narxlardagi daromadi yoki foydasi firmaning *nominal daromadi* yoki *nominal foydasi* deb ataladi. Firma daromadi yoki foydasining narxlar o'zgarishini inobatga olgandagi qiymatlari firmaning, mos ravishda, *real daromadi* yoki *real foydasi* bo'ladi. Narxlarning o'zgarishi darajasini aniqlovchi ko'rsatkich — bu *narxlarning o'zgarish indeksidir*.

Bu indeks joriy yildagi o'rtacha narxlarning taqqoslash uchun olingan yildagi o'rtacha narxlarga nisbatini ifodalovchi maxsus koeffitsientdir. Firma foydasining real miqdori quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$P_r = \frac{P_n}{I}$$

Bu yerda: P_r — foydaning real miqdori;
 P_n — foydaning nominal miqdori;
 I — narxlarning o'zgarish indeksi.

Foydaning nominal miqdori — foydaning joriy narxlarda ifodalangan qiymati.

Foydaning real miqdori — foydaning biror yildagi narxlarga nisbatan xarid qilish quvvati.

SAMARADORLIK

Firmaning ma'lum davr mobaynidagi faoliyatini ko'rsatuvchi o'lchovlar bor. Ulardan biri *samaradorlik* (rentabellik) tushunchasidir. Firma umumiy faoliyatining samaradorligi (rentabellik) deb, uning muayyan davrda olgan foydasi miqdorining, shu davrda sarflangan jami xarajatlari nisbatiga aytiladi.

$$R = \frac{P}{TC} \cdot 100 \%$$

Bu yerda: R — samaradorlik;
 P — foyda miqdori;
 TC — xarajatlar miqdori.

Masalan, "Sherdor" firmasi bir oy davomida 30000000 so'm xarajat qilib, 7500000 so'm foyda oldi. Demak, firma faoliyatining bu oydagi foydalilik darajasi $R = P : TC = 7500000 : 30000000 = 0,25$ yoki 25% ga teng bo'ladi. Odatda, samaradorlik foizlarda ko'rsatiladi. Korxonada faoliyatining foydalilik ko'rsatkichi 25% ga teng bo'lishi yaxshi ko'rsatkich hisoblanadi.

Mashq

Firma birinchi oyda 20000000 so'm xarajat qilib, 25000000 so'm daromad qildi. Ikkinchi oyda esa 25000000 so'm xarajat qilib, 30000000 so'm daromad qildi. Qaysi oyda firma faoliyatining samaradorligi yuqori bo'lgan?

Firmani ma'lum muddatdagi iqtisodiy faoliyatining natijalari firmaning foyda va zarari haqidagi hisobotida o'z aksini topadi.

Korxonada ishlab chiqarish faoliyatining rivojlanishida aylanma mablag'larning bir maromda aylanib turishi muhim ahamiyatga ega. Bu mahsulotni ishlab chiqarishdan tortib, uni sotishgacha bo'lgan jarayonni oqilona boshqarishni taqozo etadi. Aylanma mablag' miqdorining kamayib ketishi ishlab chiqarish hajmining kamayib ketishiga olib keladi. Aylanma mablag' qancha tez aylansa, korxonada shuncha ko'p foyda

ko'radi. Aylanma mablag' aylanishining sekinlashishi, umuman to'xtab qolishi yoki miqdorining kamayib ketishi korxonada uchun zararli hisoblanadi.

Firma faoliyatining samaradorligi — firmaning muayyan davrda olgan foydasi miqdorining shu davrda sarflangan jami xarajatlari miqdoriga nisbati.

FIRMANING SINISHI (BANKROTLIK)

Shunday qilib, har bir tadbirkorning eng katta muammosi aylanma mablag'ning bir maromda aylanib turishini ta'minlashdan, imkon bo'lsa, uning miqdorini ko'paytirish va aylanishini tezlatishdan iborat, deyish mumkin. Lekin, ko'p hollarda, uzoqni ko'zlab ish tutmaslik oqibatida korxonada o'z aylanma mablag'idan ajralib qoladi. Bunday holatlarda, keskin chora-tadbirlar ko'rilmasa, boshqa moliyaviy manbalar ishga solinmasa, korxonaning ishlab chiqarish faoliyati to'xtab qolishi mumkin.

Ma'lumki, korxonada mahsulot ishlab chiqaradimi, yo'qmi, u ma'lum xarajatlar uchun mablag' sarflashga majbur. Shu bois, korxonada ishlab chiqarish jarayonining to'xtashi, vaqt o'tgan sari uning qarzga botishiga olib keladi. Qarzlarni o'sib shu darajaga boradiki, natijada, korxonada bu qarzlarni to'lash imkoniyatiga ega bo'lmay qoladi. Bunday holatlarda korxonada *bankrot* ("sindi") deb e'lon qilinadi. Korxonaga tegishli mol-mulk sotuvga, odatda, kimoshdi savdosiga qo'yiladi. Sotishdan tushgan pullar davlat va boshqa firmalar oldidagi qarzlarni qoplashga ishlatiladi.

Respublikamizda "Bankrotlik to'g'risida"gi qonun 1994- yilda qabul qilingan. Unda qarzlarini to'lashga qodir bo'lmagan korxonalarni "bankrot" deb e'lon qilish yo'l-yo'riqlari belgilangan.

Korxonalar, firmalar ta'sischilar kengashi qaroriga ko'ra yoki bankrot deb e'lon qilingan taqdirda tugatilishi mumkin. Firmalarni tugatish firma nizomida va amaldagi qonunlarda ko'zda tutilgan yo'l-yo'riqlar asosida amalga oshiriladi. Korxonada tugatilayotgan paytda, uning davlat va boshqa firmalar hamda tashkilotlar oldidagi qarzlari to'langandan so'ng, qolgan mol-mulk va pul mablag'lari ta'sischilar o'rtasida korxonada nizomida ko'zda tutilgan tartibda taqsimlanadi. Korxonada shahar (tuman) hokimligi tomonidan tugatilishi haqidagi qaror chiqqandan keyingina tugatilgan hisoblanadi.

Bankrotlik — firmaning o'z xodimlari, boshqa fuqarolar, firmalar va davlat oldidagi qarzlarini to'lay olmaslik holati.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Firma foydasining real miqdori nima? U qanday hisoblanadi?
2. Firma faoliyati natijasining tahlili nima uchun kerak bo'ladi?
3. Samaradorlikni boshqacha yana qanday ta'riflash mumkin?

4. Aylanma mablag'ning firma iqtisodiy faoliyatidagi ahamiyatini tushuntirib bering.
5. Yil natijasiga ko'ra, firma foydasi 23000000 so'mni, faoliyat samaradorligi esa 20% ni tashkil qildi. Firmaning yillik sarf-xarajatlari miqdorini toping.
6. Firmani bankrotlikka olib keluvchi sabablarni aytib bering.
7. Firma bankrotlikka uchramasligi uchun nima qilishi kerak?
8. Bankrot deb topilgan firmaning qarzlari qanday tartibda to'lanadi?
9. Firma qachon tugatilgan deb hisoblanadi?

Topshiriq

Firmaning yillik ko'rsatkichlari, so'mda	1- yil	2- yil	3- yil
Yalpi daromad	30 mln	45 mln	60 mln
Umumiy xarajatlar	15 mln	20 mln	30 mln
Foydaning nominal miqdori			
Narxlar oshish indeksi (1- yilga nisbatan)	1,0	1,25	1,5
Foydaning real miqdori			

Yuqoridagi jadvalda "Asilbek" firmasining oxirgi uch yillik faoliyati natijalari: yillik yalpi daromadi, umumiy xarajatlari miqdori va narxlarning 1- yilga nisbatan oshish ko'rsatkichlari berilgan.

1. Foydaning real miqdori, uning nominal qiymatini narxlarning oshish darajasiga bo'lib topiladi. Bu qoidadan foydalanib, jadvalning bo'sh kataklarini to'ldiring.
2. Firma qaysi yili yaxshiroq faoliyat ko'rsatgan? Nega?
3. Firma faoliyatining samaradorligini har bir yil uchun hisoblang va o'zaro taqqoslang.
4. Firma umumiy xarajatlarning yil sayin oshib borishiga nimalar sabab bo'lgan?
5. Umumiy xarajatlar qaysi mablag'lar hisobiga ko'paytiriladi?

Buni yodda tuting!

- Firma foydasining real miqdori narxlar o'zgarishini e'tiborga olgan holda hisoblanadi.
- Firma faoliyatining samaradorligini hisoblashda foyda va xarajatlar miqdori e'tiborga olinadi.
- Aylanma mablag'lar aylanishining sekinlashishi firma uchun zararli hisoblanadi.

FIRMANI BOSHQARISH — MENEJMENT

8- MAVZU

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1- rasmdagi qandolatchilik sexida 6 nafar ishchi, 2- rasmdagi bankda 35 nafar xodim, 3- rasmdagi to'qimachilik fabrikasida 300 nafar xodim, 4- rasmdagi zavodda esa 2 000 nafar ishchi ishlaydi.

1. Bu korxonalar qay tariqa boshqariladi, deb o'ylaysiz?
2. Ularda ishchilarni boshqarish bilan shug'ullanadigan xodimlar soni nimaga bog'liq bo'lishi mumkin, deb o'ylaysiz?
3. Menejment va menejer atamalarining ma'nosini bilasizmi?
4. Korxonalar uchun boshqaruv tizimining mavjudligi qanchalik muhim, deb o'ylaysiz?

MENEJMENT NIMA?

Ma'lumki, har bir firma faoliyati ma'lum bir maqsadni amalga oshirishga qaratiladi. Bu maqsadga erishish uchun esa firmani boshqarish lozim bo'ladi. Boshqaruv jarayoni *menejment* deb ham yuritiladi (inglizcha "management" so'zi "boshqarish" degan ma'noni anglatadi). Boshqaruv haqidagi fan ham *menejment* deb ataladi va u boshqaruv usullari, shakllari va vositalarini o'rganadi.

Firmada tovar ishlab chiqarish ko'p qirrali jarayon bo'lib, uning har bir jabhasi boshqarishni talab qiladi. Masalan, ishchi-xizmatchilarni boshqarish, ishlab chiqarish vositalarini boshqarish, moddiy resurslarni boshqarish, ma'lumotlarni boshqarish, moliyaviy mablag'larni boshqarish va boshqalar.

Menejment — biror ko‘zlangan maqsadga erishish usullari, shakllari, vositalari va boshqarish tamoyillarini o‘rganadigan fan.

MENEJER VA UNING VAZIFALARI

Boshqaruv bevosita inson tomonidan amalga oshiriladi. Firmada ishlaydigan, maxsus boshqaruv ilmini egallagan, ish yurituvchi va boshqaruvchi *menejer* deb ataladi. Har qanday rahbar xodim yoki menejer ish vaqtining 70 — 80 foizini odamlar bilan muloqot qilishga sarflaydi. Shu bois, menejmentni tom ma’noda qo‘l ostida ishlayotgan xodimlar faoliyatini o‘zaro muloqot orqali boshqarish deb ham aytish mumkin.

Menejer — maxsus boshqaruv ilmini egallagan ish yurituvchi yoki boshqaruvchi.

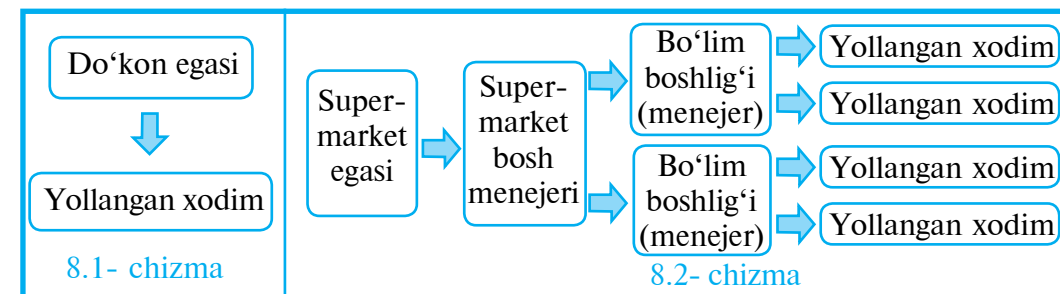
Menejer oldida turgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni ketma-ket bajarishi kerak bo‘ladi: 1. Rejalashtirish; 2. Tashkil qilish; 3. Rahbarlik qilish; 4. Nazorat qilish.

Rejalashtirish bosqichida menejerlar korxonaga maqsadidan kelib chiqib, istiqbolli rejalar va dasturlarni ishlab chiqadilar. Rejani amalga oshirish uchun korxonaning hamma bo‘limlari ishini o‘zaro muvofiqlashtiradilar. Ularning ishini tashkil qiladilar, bevosita rahbarlik qilib, ishning bajarilishini nazoratga oladilar. Menejerlar xodimlarni korxonaga oldida turgan ma’lum maqsadga erishishiga chorlovchi va jamoani bunga otlantiruvchi, safarbar qiluvchi kishilardir.

Firmani boshqarishda menejerlarning yuqori salohiyatga egaligi, iqtisodiy bilimlarni chuqur bilishi, o‘zining imidjiga ega bo‘lishi, ma’naviy jihatdan yetukligi, muomala, so‘zlashuv madaniyatining yuksakligi katta ahamiyat kasb etadi.

FIRMANING BOSHQARUV TUZILMALARI

Firmaning katta-kichikligiga qarab, boshqaruvning turli xil tashkiliy tizimlari tuziladi. Faraz qilaylik, kichik do‘konda uning egasi va yana bir kishi ishlaydi. Bu holatda, boshqaruvchi va boshqariluvchi orasidagi o‘zaro munosabat 8.1- chizmadagidek bo‘ladi. Bu tizim — sodda tashkiliy tizim deyiladi. Bir nechta bo‘limlardan tashkil topgan supermarketdagi boshqaruv tuzilmasini ko‘z oldimizga keltiradigan bo‘lsak, uning tuzilmasi (boshqaruv bo‘g‘inlari) birmuncha murakkabroq bo‘ladi. Uni sxema tarzida 8.2- chizmadagidek tasvirlash mumkin. Yangi tizimning avvalgisidan asosiy farqi faqat xizmatchilar sonining ko‘pligidagina bo‘lmay, balki bir necha quyi darajali qismlardan tashkil topganligidadir. Endi ishchi va xodimlarning bir qismi bevosita do‘kon egasiga emas, balki kichik bo‘limlarni boshqaruvchi menejerlarga bo‘ysunadi.

Agarda firma savdo-sotiqdan tashqari ishlab chiqarish bilan ham shug‘ullansa, uning tashkiliy tizimi yanada murakkabroq bo‘ladi.

BOSHQARUV USLUBLARI

Avtokratik, ya’ni yakka hokimlik uslubi. Bunda rahbar o‘zgalar fikrini so‘rab o‘tirmaydi, balki buyruq berib uning bajarilishini nazorat qiladi. Bunday uslubda firmaning jamoasi markazlashgan bo‘ladi, xodimlar orasida esa aloqalar deyarli bo‘lmaydi.

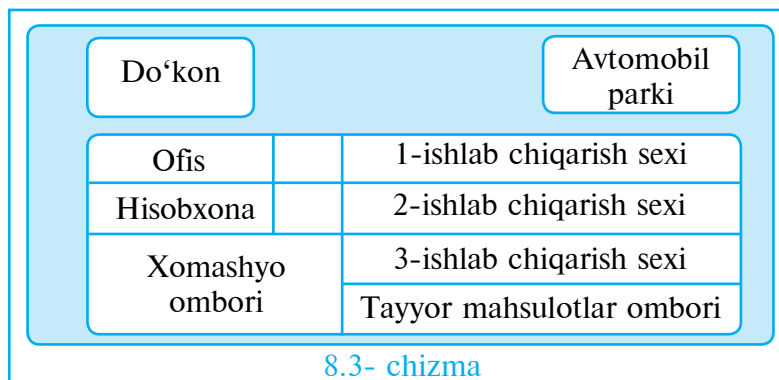
Byurokratik (qog‘ozbozlik) uslubi. Bu uslub ham yuqoridagi uslubning bir ko‘rinishi bo‘lib, firma faoliyati “tepadan tushirilgan” buyruqlar, yo‘l-yo‘riqlar va rasmiy qog‘ozlar asosida boshqariladi. Bunday korxonada tashabbuskorlikka emas, qog‘oz hujjatlarga ko‘proq e’tibor beriladi.

Demokratik uslub. Bunda jamoaning barcha a’zolari qaror qabul qilish jarayonida ishtirok etadi. Jamoa har bir a’zosining fikri inobatga olinib, ular umumiy ishga qandaydir hissa qo‘shayotganligidan qoniqadi. Bunday jamoalarda, odatda, odamlar o‘z ishlariga sadoqatli bo‘ladi. Rahbarning asosiy vazifasi jamoa a’zolarini tashabbuskorlikka yo‘naltirishdan iborat bo‘lib qoladi.

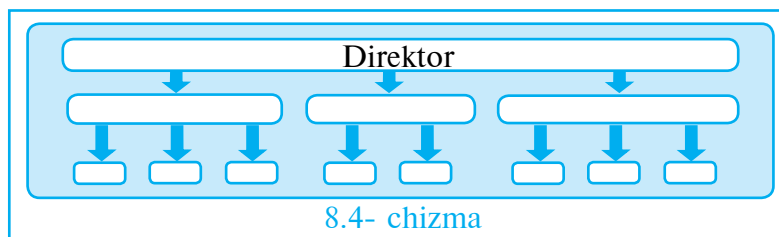
BILIMINGIZNI SINAB KO‘RING!

1. Menejment deganda nimani tushunasiz?
2. Menejerlar qanday kasb egalari? Ularning faoliyati haqida gapirib bering.
3. Sizga maktabda “Navro‘z” bayramini o‘tkazish topshirildi. Siz ishni nimadan boshlab, nima bilan tugatgan bo‘lar edingiz?
4. Boshqarishning asosiy qoidalaridan biri “maqsad — harakat yo‘nalishini aniqlaydi” degan qoidani qanday tushunasiz? Boshqaruvda nega maqsadlar shu darajada zarur?
5. Maktab boshqaruvining tuzilmasini chizing va sharhlang.
6. Har bir boshqaruv uslublarining afzallik va kamchilik tomonlarini ayting.
7. Harbiy qismni boshqarish uchun qaysi usulni tanlagan bo‘lar edingiz? Nega?

Topshiriq

8.3- chizma

8.4- chizma

Aytmaylik, siz uch xil qandolat mahsulotlari ishlab chiqarib, o'z do'koni orqali sotadigan firmaning rahbarisiz. Qo'l ostingizda 30 ta xodim ishlaydi. Firmangizning tashkiliy tizimi 8.3- chizmada keltirilgan. Undan foydalanib, korxonada ishlab chiqarish jarayoni qanday tashkil qilinishi haqida so'zlab bering.

1. Firma nechta va qanday bo'limlardan iborat bo'ladi?
2. Har bir bo'limda nechta ishchi ishlaydi?
3. Bu bo'limlardagi ishchilarni kimlar boshqaradi?
4. Bo'lim boshliqlari kimga bo'ysunadi?
5. Kim kimga qanday ketma-ketlikda bo'ysunishini ko'rsatuvchi, 8.4- chizmaga o'xshash boshqaruv tizimini chizing va sharhlang.

Buni yodda tuting!

- Firma qanchalik yirik va ko'p tarmoqli bo'lsa, uning boshqaruv tizimi ham shunchalik murakkab bo'ladi.
- Boshqaruvning avtomatik, byurokratik va demokratik uslublari mavjud.
- Firmani boshqaruvchilar — menejrlari deb ataladi.
- Menejment — boshqaruv haqidagi fandır.

MARKETING

9- MAVZU

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Yuqoridagi rasmlarda keltirilgan tovarlardan birini tanlang. Uni ishlab chiqarayotgan firma bu tovarni bozorda sotish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirishi lozim, deb o'ylaysiz?
2. Bu tadbirlarning qaysi biri tovarni ishlab chiqarishdan oldin, qaysi biri keyin o'tkazilishi lozim?
3. Bu tovarni qanday reklama qilgan bo'lar edingiz?

MARKETING TUSHUNCHASI

Marketing so'zi inglizcha "market" so'zidan olingan bo'lib, "bozorga bog'liq faoliyat" degan ma'noni anglatadi. Iqtisodiyotda *marketing* deb bozor sharoitida iste'molchilar ehtiyojini o'rganishdan tovar va xizmatlarni ularga yetkazishgacha bo'lgan faoliyatga aytiladi. Firma uchun marketing faoliyatidan ko'zlangan asosiy maqsad — iste'molchilar ehtiyojlarini aniqlab, uni to'laroq qondirish evaziga ko'proq foyda olishdan iborat deb aytish mumkin. Marketing faoliyati bilan shug'ullanuvchilar *marketologlar* deb ataladi.

Marketing — bozor sharoitida iste'molchilar ehtiyojini aniqlash va uni qondirishga yo'naltirilgan faoliyat.

Marketolog — marketing faoliyati bilan shug'ullanuvchi, maxsus bilimga ega bo'lgan mutaxassis.

MARKETING TADQIQOTI

Firmaning butun ishlab chiqarish faoliyati marketing tadqiqotlariga tayangan holda tashkil qilinishi kerak. Marketing tadqiqotidan ko'zlangan maqsad firma oldida turgan nima ishlab chiqarish, qancha ishlab chiqarish, qanday narxda sotish, kim uchun ishlab chiqarish, qaysi bozorga yetkazish va sotish lozim

degan savollarga javob topishdir. Marketing tadqiqotlari, asosan, to'rt: *mahsulotni (bozorni) o'rganish, narxlash, reklama qilish, bozorda o'rnashish* bosqichlariga bo'linadi.

Mahsulotni o'rganish bosqichi iste'molchilarning qanday va qaysi tovarlarni sotib olishga xohishi borligi aniqlanadi, bozor o'rganiladi, anketa so'rovlari, og'zaki savol-javoblar kabi tadqiqotlar o'tkaziladi, iste'molchilar ehtiyojini qondiradigan tovarlarni ishlab chiqarish rejalashtiriladi va rivojlantiriladi.

Narxlash bosqichida tovarning sotuv narxi belgilanadi. Tovarning sotuv narxi shunday belgilanishi kerakki, tovar o'z vaqtida sotilsin, ya'ni iste'molchilarning bu tovarni sotib olishga qurbi yetsin. Shu bilan birga, tovarni ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi firma ham ma'lum miqdorda foyda olsin.

Reklama bosqichida firma va tovar haqidagi ma'lumotlarni axborot vositalari va turli tadbirlar orqali iste'molchilarga yetkazish amalga oshiriladi. To'g'ri berilgan reklama tadbiri tovarning sotuv hajmini keskin oshirishi mumkin. Reklama tadbirlari turli xil yo'llar va vositalar yordamida amalga oshiriladi. Reklama bevosita tovar, firma yoki biror tadbir haqida bo'lishi mumkin. Firma, tovar va tadbirlar haqidagi rang-barang ma'lumotlar radio, televideniye, internet va boshqa aloqa tarmoqlari, gazeta va jurnallar, ko'chalarda o'rnatilgan ustun va bino devorlaridagi lavhalar, e'lonlar, plakatlar orqali iste'molchilar e'tiboriga havola etiladi. Tovarning nisbatan arzon narxi, bejirim qadoqlanganligi va tovar yorlig'idagi yozuvlar ham o'ziga xos reklama hisoblanadi.

Tovarni reklama qilishdan ko'zlangan asosiy maqsadlar:

- iste'molchilarga sotuvga chiqarilgan tovar haqida xabar berish;
- mazkur tovar iste'molchilarning qaysi ehtiyojlarini qondirishi haqida ma'lumot berish;
- iste'molchilarni tovarni sotib olishga undash va ularning moyilligini oshirish.

 Reklama — iste'molchilarga tovar haqida ma'lumot berish orqali ularning tovarga bo'lgan talabini oshirishga qaratilgan tashviqot tadbiri.

Bozorda o'rnashish bosqichida tovarni sotish uchun ham sotuvchiga, ham xaridorga qulay bo'lgan joy va vaqt tanlanadi. Shu bilan birga, bozorda firma o'z o'rnini topib, o'rnashib olishiga qaratilgan uzoqni ko'zlovchi tadbirlar amalga oshiriladi. Tovarni bozorga yetkazish, uni saqlash va sotish joylari aniqlanadi. Xaridorlarni jalb etish va ularning tovarni sotib olishga bo'lgan moyilligini oshirish yoki saqlab turish maqsadida, tovarni sotishdan oldingi va sotishdan keyingi servis xizmati turlari ko'rsatiladi. Zamonaviy axborot texnologiyalarining, xususan, internet tarmog'ining jadal sur'atlar bilan kengayib borishi, marketing rivojiga katta turtki bo'ldi. Endilikda, marketing faoliyati jadallashib, uning samaradorligi oshib bormoqda.

Bu haqda o'ylab ko'ring!

Televideniya berilayotgan reklamalarni tomosha qilasizmi? Ularning sifati haqida nima deya olasiz? Reklamalar yaqin o'tgan kunlarda qaysi tovarni sotib olishingizga sababchi bo'ldi?

TOVARNI SOTISH YO'LLARI VA NARXLAR

Tovarni bevosita ishlab chiqaruvchi korxonaning o'zi sotishi mumkin. Bu holatda, korxonalar tovarni ishlab chiqarish uchun sarflagan xarajatlariga ustama foydasini qo'shib, tovarni ishlab chiqarish narxida sotishga harakat qiladi. Tovarni ishlab chiqaruvchidan xaridorga yetkazish ishi bilan vositachi savdo tashkilotlari ham shug'ullanadi. Tovarni ishlab chiqaruvchidan sotib olib, katta-katta hajmda sotuvchilar *ulgurji savdo tashkilotlari* deb ataladi. Ular tovarni ulgurji narxda sotishadi. Tovarni donalab yoki kichik hajmlarda iste'molchilarga sotuvchilar *chakana savdo tashkilotlari* deb ataladi. Savdo do'konlari chakana savdo tashkilotlaridir. Odatda, tovarning chakana narxi ulgurji narxidan, ulgurji narxi esa ishlab chiqarish narxidan baland bo'ladi.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Nima sababdan marketing bozor iqtisodiyotiga xos tushuncha hisoblanadi?
2. Marketing faoliyatidan ko'zlangan asosiy maqsadlarni sanang.
3. Marketing tadqiqotlari bosqichlarini sanang va biror firma misolida sharhlab bering.
4. Tovarni reklama qilishdan ko'zlangan asosiy maqsadlarni sanang.
5. Reklamani afzallik va kamchiliklarini aytib bering.
6. Biror tovarga bo'lgan talabni oshirish maqsadida nimalar qilgan bo'lar edingiz?
7. Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanib borishi marketing tizimiga qanday ta'sir qilmoqda?
8. Tovarni sotish yo'llari haqida nimalar bilasiz?
9. Bozorda o'rnashish deganda nimani tushunasiz?
10. Ulgurji va chakana savdo tashkilotlari haqida nimalar bilasiz?

Buni yodda tuting!

- Marketing iste'molchilar ehtiyojlarini aniqlash va qondirish tadbirlarini tashkil qilish bo'yicha faoliyatdir.
- Marketing faoliyati bilan maxsus bilimga ega mutaxassislar — marketologlar shug'ullanadi.
- Marketing tadqiqoti mahsulotni o'rganish, narxlash, reklama qilish va bozorda o'rganish bosqichlarini o'z ichiga oladi.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Rasmda tasvirlangan ishlab chiqarish korxonasi faoliyatining jamiyat va iqtisodiyotga ta'sirining ijobiy va salbiy tomonlarini alohida-alohida ustun qilib yozing.
2. Shuncha salbiy oqibatlari bo'lsada, korxonaning faoliyat ko'rsatayotganini qanday izohlaysiz?
3. Bu oqibatlarning qay tarzda oldi olinishi mumkin?

EKOLOGIYA

Ekologiya insoniyatning uni o'rab turgan tashqi muhit bilan o'zaro munosabatlari haqidagi fandır. U tabiatdagi resurslardan tejab-tergab oqilona foydalanish, ularni avaylab-asrash, qayta tiklash muammolarini o'rganadi. Ma'lumki, insoniyatning ehtiyojlari cheksiz bo'lib, odamlar ularni qondirish jarayonida tabiiy resurslardan foydalanadilar. Dastlab, odamlarni tabiatning o'zi boqqan bo'lsa, keyinchalik ehtiyojlarning ko'payishi natijasida odamlar tabiat in'omlarini sof holda iste'mol qilish bilan kifoyalanmasdan, tabiiy resurslardan turli xil mahsulotlarni o'zlarini ishlab chiqarishga o'tdilar. Bu bilan tabiatdagi muvozanatga sezilarli ta'sir ko'rsata boshladilar. Shu tariqa ekologik muammolar paydo bo'la boshladi.

EKOLOGIK MUAMMOLAR

Dastlabki paytlarda odamlarning bunday faoliyati natijasida tabiatdagi muvozanatning buzilishi, unga yetkazilgan ziyonni qoplashga, o'rnini qaytadan tiklashga muvaffaq bo'lgan.

Keyingi yuz yilliklarga kelib, insoniyatning tabiatdagi jarayonlarga aralashuvi, tabiiy resurslardan foydalanish miqyosi mislsiz darajaga borib yetdi va tabiat o'zini o'zi tiklay olmay qoldi. Bugungi kunda odamzot tabiatni himoya qilish, resurslardan tejab-tergab foydalanish va ularni qayta tiklash masalalarini dolzarb qilib qo'ygan quyidagi ekologik muammolarga duch kelib qoldi:

- havoning zaharlanishi;
- daryo va suv havzalarining ifloslanishi;
- tuproq tarkibining o'zgarishi va yerlarning sho'rlanib borishi;
- ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlari miqdorining kamayib borishi;
- atmosferadagi ozon qatlamining yemirilishi;
- inson salomatligiga zarar yetkazadigan shovqinli texnika moslamalarining ko'plab ishlatilishi.

Bilasizmi?

Olimlarning fikricha, sanoatda, sovutish qurilmalarida ishlatiladigan freon gazi bizni quyosh nuri radiatsiyasidan himoya qiluvchi atmosferaning ozon qatlamini yemirib bormoqda. Agar ahvol shu tariqa davom etaversa, yaqin kelajakda Yer atmosferasi harorati ko'tarilib, tabiatdagi muvozanat buzilishi, quruqlikning ko'p qismi suv ostida qolishi taxmin qilinmoqda.

ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISH

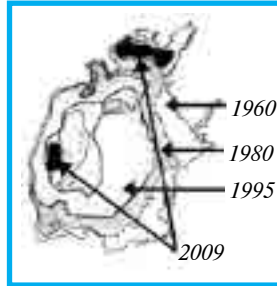
Tabiatni muhofaza qilish ishlari bilan, asosan, davlat nazorat organlari shug'ullanadi. Har bir davlatda atrof-muhitni muhofaza qilish yuzasidan turli xil chora-tadbirlar ko'riladi, qonunlar qabul qilinadi. Masalan, zavod va fabrika mo'rilariga turli xil zaharli moddalarni ushlab qoladigan, havoni tozalaydigan moslamalar o'rnatish, oqova suvlarni daryolarga oqizishni taqiqlash kabi chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Davlat tashkilotlari bilan bir qatorda, nodavlat, jamoat tashkilotlari ham borki, ular nafaqat bir mamlakat hududida, balki butun dunyoda atrof-muhit muhofazasi muammolari bilan shug'ullanadi. Masalan, "Green peace" xalqaro jamiyati, "Ekosan" xalqaro ekologiya va salomatlik jamg'armasi shular jumlasidandir. "Ekosan" jamg'armasi respublikamiz va umuman, butun Markaziy Osiyo mintaqasida ekologik holatni sog'lomlashtirishga, atrof-muhitni muhofaza qilishga, aholining salomatligini himoya qilishga qaratilgan qator amaliy ishlarni bajarib kelmoqda.

Shu bilan birga, atrof-muhit muhofazasi — har bir fuqaroning burchi hisoblanadi. Buning uchun har birimiz kundalik turmushimizda orasta yurish, o'zimiz yashayotgan joyni ozoda tutish kabi oddiy qoidalarga rioya qilishimiz zarur.

OROL DENGIZI

KECHA...

Bundan yarim asr oldin Orol dengizi chuqurligi 67 metr, shimoldan janubga 400 kilometr ga cho'zilgan ajoyib dengiz edi. Dengizda o'nlab turdagi baliqlar bo'lib, dengiz bo'yidagi Mo'ynoq shahrida baliqdan konserva tayyorlaydigan zavod qurilgandi. Dengiz atrofidagi chakalakzorlar va to'qaylarda jayronlar, tulkilar, quyonlar, o'rdaklar va boshqa turli-tuman parrandalar, hayvonlar yashagan. Orol va Orolbo'yi hududining iqtisodiyotdagi ahamiyati ham katta bo'lgan. Baliqchilik katta daromad keltirib turgan, dengiz va uning atrofida yashaydigan hayvon va parrandalardan oziq-ovqat mahsulotlari va mo'ynalar tayyorlangan. Shuningdek, dengiz atrofidagi maydonlarda chorva mollari boqilgan, serhosil yerlarda esa dehqonchilik rivojlangan.

...VA BUGUN

Orol dengiziga quyiladigan suv miqdori kamayib, dengiz hozirgi kunda ikki kichkina ko'lga bo'linib ketgan. Dengizdagi suvning kamayishi hisobiga suvning sho'rlik darajasi 3 baravar oshdi. Natijada, dengizda yashaydigan ko'plab baliq turlari va hayvonlar nobud bo'ldi. Baliqchilik bilan shug'ullanish mumkin bo'lmay qoldi. Qurigan dengiz o'rnidagi tuzlar shamol bilan havoga ko'tarilib, atrofdagi hududlarni qoplay boshladi. To'qayzor va chakalakzorlar o'rnida cho'l paydo bo'lib, bu yerlarda yashaydigan hayvonlar soni keskin kamaydi. Havo va ichimlik suvining ifloslanishi natijasida aholining yashash sharoitlari og'irlashdi. Orol dengizi suvining keskin kamayishi Orolbo'yi hududining iqtisodiyotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Orol muammosining paydo bo'lishiga nimalar sabab bo'lgan, deb o'ylaysiz?
2. Orol muammosi respublikamiz iqtisodiyotining qaysi sohalariga salbiy ta'sir ko'rsatdi?
3. Orol muammosining inson iqtisodiy faoliyati natijasi sifatidagi muqobil qiymatini baholang. Bu muammo nimaning evaziga paydo bo'ldi?

4. Orol muammosi misolida iqtisodiy rivojlanish va ekologiya masalalarining bir-biriga zid kelishini tushuntiring.
5. Orol muammosining oqibatlarini yengillashtirish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish zarur deb o'ylaysiz?

Topshiriq

1. Tumaningizda mavjud ekologik muammolarni aniqlab, ular haqida qisqacha referat yozing. Bu muammolarning kelib chiqish sabablarini toping va bartaraf qilish yo'l-yo'riqlarini taklif qiling. Bu muammolarni bartaraf qilishda siz va tengdoshlaringiz qanday hissa qo'shishingiz mumkinligini ayting.
2. "Orol muammosi va uni hal qilish yo'llari" mavzusida kichik loyiha tuzing va uni sinfda himoya qiling.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Nima sababdan hozirda ekologik muammolar orqajuda dolzarb bo'lib qoldi?
2. Iqtisodiyotning rivojlanishi hamma vaqt ham ekologik muammolarni keltirib chiqaradimi?
3. Havoning, suvning ifloslanishi, tuproq tarkibining o'zgarishi bilan bog'liq ekologik muammolarga ikkitadan misollar keltiring.
4. Avtomobillardan chiqayotgan gaz havoni ifloslantirishini bila turib, nega ulardan baribir foydalanib kelmoqdamiz?
5. Do'konda biri tabiiy matodan tikilgan, lekin qimmat, ikkinchisi sun'iy matodan tikilgan, lekin arzon ko'ylak sotilyapti. Siz qaysi ko'ylakni sotib olgan bo'lar edingiz? Nima sababdan?
6. Orol dengizining umuman qurib qolishi yana qanday ekologik muammolarga olib kelishi mumkin?
7. Atrof-muhitni himoya qilish bilan nega, asosan, davlat shug'ullanadi?
8. Atrof-muhitni muhofaza qilish uchun davlat qanday vositalardan foydalanadi?
9. Atrof-muhitni muhofaza qilish ishida siz qaysi xatti-harakatlaringiz bilan hissa qo'shishingiz mumkin?

Buni yodda tuting!

- Barcha ekologik muammolar, asosan, inson iqtisodiy faoliyatining mahsuli hisoblanadi.
- Iqtisodiyot va ekologiya orasidagi ziddiyatni yumshatish va atrof-muhit muhofazasini, asosan, davlat o'z zimmasiga olgan.
- Atrof-muhit muhofazasi har birimizning muqaddas burchimiz bo'lishi lozim.

I BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Tadbirkorlikka ta'rif bering. Tadbirkorlik layoqati bor odamni tavsiflang.
2. Tadbirkorlikning bozor iqtisodiyotidagi rolini tavsiflab bering.
3. Iqtisodiy faoliyatning tadbirkorlikka xos qanday turlarini bilasiz?
4. Tadbirkorlik faoliyati turlarining afzallik va kamchiliklarini ayting.
5. Firma va uni tashkil qilishning tashkiliy-huquqiy shakllarini sanang.
6. Aksiyadorlar jamiyati nima va uning qanday turlarini bilasiz?
7. Firma mablag'lari qanday turlarga bo'linadi?
8. Qanday ishlab chiqarish xarajatlarini bilasiz?
9. O'zgaruvchan va doimiy xarajatlar bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
10. Yalpi daromad, foyda, zarar va sof foyda o'rtasida qanday munosabatlar bor? Ularni sodda misollarda tushuntiring
11. Foydaning iqtisodiy faoliyatga undovchi rolini tushuntirib bering.
12. Firmaning iqtisodiy faoliyati samaradorligi qanday hisoblanadi?
13. Menejmentning mohiyati, maqsad va vazifalarini tushuntirib bering.
14. Marketingning mohiyati, vazifasi va firma faoliyatidagi ahamiyatini ayting.
15. Ekologik muammolar inson iqtisodiy faoliyatining natijasi ekanligini qanday izohlaysiz?

B. TOPSHIRIQ

ATAMALAR:

1. Tadbirkorlik;	9. Umumiy xarajatlar;
2. Firma;	10. Bankrotlik;
3. Aksiyaning nominal qiymati;	11. Menejment;
4. Firmaning nizomi;	12. Marketing;
5. Aylanma mablag'lar;	13. Aksiya kursi;
6. Tijorat;	14. Amortizatsiya ajratmasi;
7. Doimiy xarajatlar;	15. O'rtacha xarajat;
8. Sof foyda;	16. Xususiy firma.

TALQINLAR:

- a) firmaning ichki va tashqi faoliyatini tartibga soluvchi, huquqiy kuchga ega bo'lgan me'yoriy hujjat;
- b) xomashyo, har xil materiallar sotib olish va ishchi kuchini yollashga sarflanadigan mablag'lar;

- d) firma foydasining barcha soliq va to'lovlar to'langandan so'ng qolgan qismi;
- e) doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi;
- f) tadbirkorlik faoliyati amalga oshiriladigan korxonaga;
- g) aksiya ustiga yozib qo'yilgan baho;
- h) bozor sharoitida iste'molchilar ehtiyojini aniqlash va uni qondirishga yo'naltirilgan faoliyat;
- i) kishilarning foyda olish maqsadida, tavakkalchilik asosida, o'z mablag'i, mulki, bilimi va imkoniyatlarini ishga solib tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish faoliyati;
- j) biror ko'zlangan maqsadga erishish usullari, shakllari, vositalari va boshqarish tamoyillarini o'rganadigan fan;
- k) firmaning boshqa firmalar va davlat oldidagi qarzlarni to'lay olmaslik holati;
- l) aksiyaning bozordagi narxi;
- m) ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar;
- n) tovarni sotib olib, so'ng iste'molchilarga sotishdan iborat tadbirkorlik faoliyati;
- o) asosiy ishlab chiqarish vositalarining eskirishi natijasida ular narxining ishlab chiqarilgan mahsulot narxiga o'tgan qismi;
- p) bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajat miqdori;
- q) yakka shaxs mulki asosiga tashkil etiladigan va boshqariladigan firma.

D. TESTLAR

1. Tadbirkorlik faoliyati natijasida qanday ko'rinishda daromad olinadi?

- A) Foiz; B) Renta;
D) Ish haqi; E) Foyda.

2. Sherikchilik asosida tuzilgan firmaning foydasi ...

- A) ta'sischilar o'rtasida teng miqdorda taqsimlanadi.
B) nizom jamg'armasiga qo'shilgan ulushiga mutanosib ravishda taqsimlanadi.
D) faqat firmani kengaytirishga sarflanadi.
E) ta'sis shartnomasida ko'rsatilgan kelishuv asosida taqsimlanadi.

3. Firmaning moliyaviy mablag' manbalari quyidagilar:

- A) sof foyda;
B) amortizatsiya ajratmasi;
D) nizom jamg'armasi;
E) Keltirilgan manbalarning barchasi bo'lishi mumkin.

4. Oddiy aksiya egasi firmani boshqarishda ...

- A) umuman qatnashmaydi.
B) umumiy majlisda ovoz berish orqali qatnashishi mumkin.
D) qatnashishi shart.
E) aksiyalarning katta paketiga ega bo'lgan taqdirdagina qatnashishi mumkin.

5. Aksiyadorlar jamiyatining yalpi daromadi 5 million soʻmni, umumiy xarajati 3 million soʻmni, soliqlar miqdori 1 million soʻmni va dividendlar 500 ming soʻmni tashkil qildi. Uning sof foydasi necha soʻm?
A) 4 million; B) 2 million; D) 3 million; E) 1 million.
6. Firma yil davomida 5000000 soʻm xarajat qilib, 1250000 soʻm sof foyda oldi. Firma yillik faoliyatining samaradorligini toping.
A) 125 %; B) 50 %; D) 25 %; E) 150 %.
7. Aksiyadorlar jamiyatining yillik foydasi miqdorining ortishi, qaysi aksiya qiymatining oshishiga olib kelishi mumkin?
A) Oddiy aksiyaning;
B) Imtiyozli aksiyaning;
D) Ham oddiy, ham imtiyozli aksiyaning;
E) Hech qaysi qimmatli qogʻozning.
8. Quyidagi xususiyatlarning qaysi biri masʼuliyati cheklangan firmaga taalluqli emas?
A) Nizom jamgʻarmasiga katta mablagʻni jalb etish imkonining borligi;
B) Taʼsischilarning qisman mulkiy javobgarligi;
D) Taʼsischilar firma boshqaruvida qatnashishining shart emasligi;
E) Taʼsischilarning toʻla mulkiy javobgarligi.
9. Quyidagi xususiyatlarning qaysi biri tadbirkorlikka xos?
A) Tavakkalchilik;
B) Erkin iqtisodiy faoliyat;
D) Foyda olishga intilish;
E) Yuqoridagilarning barchasi.
10. Firma 1- yil 1,5 mln soʻm, 2- yil esa 2 mln soʻm foyda qildi. Narxlar 2- yilda 1- yilga nisbatan 1,25 marta oshgan boʻlsa, firmaning 2- yilda 1- yilga nisbatan real foydasi qanchaga oʻzgargan?
A) 100000 soʻmga kamaygan;
B) 500000 soʻmga kamaygan;
D) Oʻzgarmagan;
E) 100000 soʻmga oshgan.
11. Menejment deganda qaysi vazifani bajarish koʻzda tutiladi?
A) Biror faoliyatni rejalashtirish va tashkil qilish;
B) Biror faoliyatga rahbarlik qilish;
D) Biror faoliyatni nazorat qilish;
E) Yuqoridagilarning barchasi.
12. Marketing tadqiqot qaysi bosqichdan boshlanadi?
A) Mahsulotni reklama qilish;
B) Mahsulotni narxlash;
D) Mahsulotni oʻrganish;
E) Mahsulotni sotish.
13. Marketing faoliyatidan koʻzlangan maqsad nima?
A) Foydani koʻpaytirish;
B) Ehtiyojlarni qondirish;
D) Ehtiyojlarni aniqlash;
E) Yuqoridagilarning barchasi.
14. Tovarni donalab yoki kichik hajmda sotish narxi qanday nomlanadi?
A) Tannarx; B) Chakana narx;
D) Ulgurji narx; E) Bozor narxi.

II bob. Davlat va iqtisodiyot

Ushbu bobdagi materiallarni oʻrganish natijasida quyidagi bilim, malaka va koʻnikmalarga ega boʻlasiz:

- mamlakat iqtisodiyotida davlatning tutgan oʻrni va maqsadlarini tushunish;
- bozor iqtisodiyotining noqobilliklarini sanay olish;
- davlatning iqtisodiy vazifalarini bilish va bir-biridan farqlay olish;
- davlat budjetining daromad va xarajat qismlarining tarkibini bilish;
- budjet kamomadi va davlat qarzining paydo boʻlish sabablarini bilish;
- soliqlarning mohiyati va iqtisodiyotdagi ahamiyatini tushunish;
- soliqlarning turlarini bilish va bir-biridan farqlay olish;
- banklarning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyatini tushunish;
- mamlakatimiz bank tizimi haqida tasavvurga ega boʻlish;
- markaziy va tijorat banklarining vazifalarini farqlay olish;
- sodda misollarda kredit foizi miqdorini hisoblay olish;
- davlat budjet-soliq siyosatining ijtimoiy ahamiyatini idrok qila bilish;
- davlatning pul-kredit sohasidagi siyosatining mohiyatini tushunish.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining erkinligi va sof raqobat muhitining saqlanishini kim ta'minlaydi?
2. Ko'p daromad qiladigan jismoniy va yuridik shaxslar bilan bir qatorda har bir mamlakatda kam ta'minlangan oilalar, qariyalar, yosh bolalar bor. Ularning ijtimoiy ta'minoti bilan kim, qay tariqa shug'ullanadi?
3. Ona tabiatimizni asrab-avaylamasak, u kelajakda ayanchli ahvolga tushib qolishi aniq. Tabiat muhofazasi bilan kim shug'ullanishini bilasizmi? Bunda qanday chora va tadbirlar ko'rilishi haqida bilganlaringizni ayting.
4. Maktabingiz qanday mablag'lar hisobiga qurilgan va jihozlangan? O'qituvchilarga maoshni kim to'laydi? Buning uchun mablag' qayerdan, qay tariqa olinadi?

DAVLATNING ASOSIY IQTISODIY VA IJTIMOY MAQSADLARI

Har qanday davlat o'z fuqarolarining iqtisodiy faoliyat yuritishlari uchun munosib shart-sharoitlar yaratib berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Chunki ularning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishidan nafaqat davlat, balki jamiyat ham manfaatdordir.

Har qanday mamlakat iqtisodiyoti oldida quyidagi maqsadlar turadi:

- **Iqtisodiy erkinlik** — iqtisodiyot qatnashchilarining mustaqil va erkin iqtisodiy qarorlar qabul qilishi;
- **Iqtisodiy samaradorlik** — minimal xarajat qilib, maksimal foyda olish;
- **Iqtisodiy tenglik** — barcha iqtisodiy xatti-harakatlarni adolatli amalga oshirish;
- **Iqtisodiy xavfsizlik** — aholini iqtisodiy bo'hronlardan, qashshoqlik, ishsizlik, inflatsiya oqibatlaridan himoya qilish;
- **Iqtisodiy o'sish** — tovar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmini tobora oshirish.

BOZORNING NOQOBILLIGI

Shunday muammo va vazifalar borki, ularni bozorning o'zi hal qila olmaydi. Shu bois, bu vazifalar davlat zimmasiga yuklanadi. Bular quyidagilar: halol raqobat muhitini yaratish, bozor haqida ma'lumotlar olishda hammaga birdek imkoniyatlar yaratish, qo'shimcha tashqi ta'sirlarni tartibga solish, *ijtimoiy tovar va xizmatlarni* ishlab chiqarish. Mamlakat xavfsizligini ta'minlash, atrof-muhitni himoya qilish, ta'lim, fan, sog'liqni saqlash sohalarini rivojlantirish kabi qator ijtimoiy xizmatlar borki, ularni tashkil qilish hamda boshqarishni faqat markazlashgan holda amalga oshirish zarur. Ulardan faqat *birgalikda foydalanish* mumkin. Bu xizmatlarni faqat haqini to'laganlarga ko'rsatib, boshqalarni esa bundan foydalana olmaydigan qilib, cheklab bo'lavermaydi. Bu ijtimoiy tovar va xizmatlarning *cheklab bo'lmaslik xususiyatidir*. Bundan tashqari, bunday faoliyat natijasi har doim ham bevosita foyda olishga qaratilgan bo'lmayadi. Shuning uchun ham bu ijtimoiy ne'matlarni yaratish, bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlar e'tiboridan chetda qoladi va u bilan davlat shug'ullanadi.

Ijtimoiy ne'matlar — bozor taqdim eta olmaydigan, davlat tomonidan ishlab chiqariladigan va mamlakat aholisi tomonidan birgalikda iste'mol qilinadigan tovar va xizmatlar.

Tovarning birgalikda iste'mol qilinish xususiyati — tovar va xizmatlarning ko'plab odamlar tomonidan bir vaqtning o'zida iste'mol qilinishi.

Tovarning iste'molini cheklab bo'lmaslik xususiyati — haqi to'lanmagan taqdirda odamlarni bu tovar va xizmatlarni iste'mol qilishdan cheklab qo'ya olmaslik.

DAVLATNING IQTISODIY VAZIFALARI

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, davlat o'z zimmasiga quyidagi iqtisodiy vazifalarni oladi:

1. **Jamiyatning huquqiy va ijtimoiy asosini saqlab turish.** Davlat insonlarning jamiyatda yashashi, faoliyat ko'rsatishiga oid va ular o'rtasidagi munosabatlarni belgilovchi qonun va huquqiy me'yorlarni o'rnatadi, qonun oldida barchaning tengligini kafolatlaydi va ularning bajarilishini nazorat qiladi.

2. Raqobatni qo‘llab-quvvatlash. Davlat monopoliyaga qarshi kurashadi, raqobatni himoya qiladi va rag‘batlantirib turadi.

3. Ijtimoiy ne‘matlar — tovar va xizmatlar bilan ta‘minlash. Davlat bozor taqdim eta olmaydigan, lekin jamiyat uchun zarur bo‘lgan atrof-muhitni muhofaza qilish, mudofaa, sog‘liqni saqlash, ta‘lim kabi sohalarda tovar va xizmatlarni ishlab chiqaradi va aholiga taqdim etadi.

4. Qo‘shimcha tashqi ta‘silarni tartibga solish. Ma‘lumki, har qanday tovar va xizmatlarning bevosita ishlab chiqaruvchisi va iste‘molchisi bo‘ladi. Lekin shunday tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonlari ham borki, ular nafaqat ishlab chiqaruvchi va iste‘molchiga taalluqli bo‘ladi, balki bu jarayonga bevosita aloqasi bo‘lmagan uchinchi tomonga ham ta‘sir qiladi. Masalan, zavod mo‘risidan chiqayotgan tutun, bu zavoddagi ishlab chiqarish jarayoniga hech qanday aloqasi bo‘lmagan, zavod atrofida yashayotgan aholi salomatligiga ta‘sir qiladi. Bu holat iqtisodiyotda *qo‘shimcha tashqi ta‘sir* deb yuritiladi. Bunday tashqi ta‘silarni tartibga solish ham davlat zimmasiga yuklatiladi. Agar tashqi ta‘sir salbiy bo‘lsa, uning oldini olish choralari ko‘riladi. Agar ijobiy bo‘lsa, bunday ishlab chiqarish qo‘llab-quvvatlanadi. Masalan, davlat atrof-muhitni ifloslantirib, tabiatga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi korxonalariga jarima va soliqlar belgilaydi, ta‘limni rivojlantirib, butun iqtisodiyotga ijobiy ta‘sir ko‘rsatuvchi muassasalarga esa moliyaviy imtiyozlar beradi.

Qo‘shimcha tashqi ta‘sir — tovarni ishlab chiqarish yoki iste‘mol qilish jarayonida, ishlab chiqaruvchi va iste‘molchidan tashqari, uchinchi tomonning ko‘radigan naf yoki zarari.

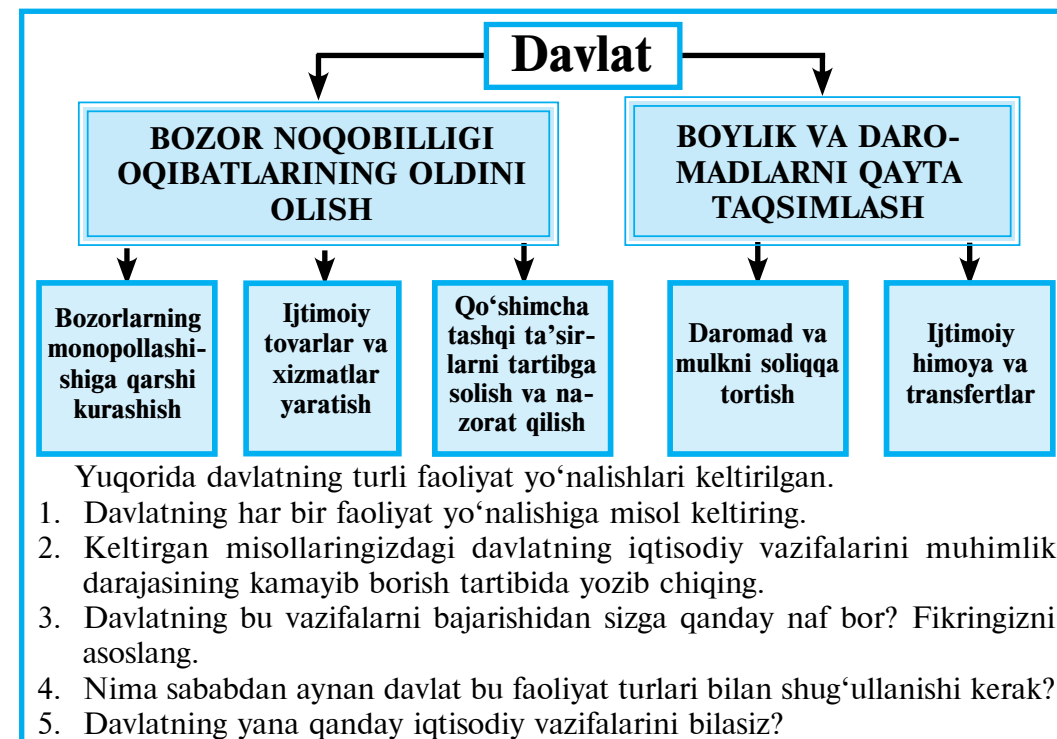
5. Daromad va boylklarni qayta taqsimlash. Davlat kam ta‘minlangan oilalarni ijtimoiy himoya qilish, boy kishilardan daromadiga mos soliq undirish, talabalarga stipendiyalar berish orqali daromatlarni qayta taqsimlab turadi.

6. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish. Davlat inflatsiyani nazorat qilish, ishsizlikning oldini olish, davlat budjeti va pul massasini nazorat qilish bilan iqtisodiyotni muvozanatda saqlab turadi.

Bilasizmi?

Davlatning iqtisodiyotda tutgan o‘rni haqida turli xil bir-biriga zid fikrlar mavjud. Birinchi tomonning fikricha, davlatning roli keskin qisqartirilishi kerak, chunki davlatning iqtisodiyotga keragidan ortiq aralashuvi iqtisodiy erkinlikni cheklab qo‘yishi mumkin. Ikkinchi tomon, davlatning rolini oshirish tarafdori. Chunki shunday muammolar borki, bozor ularni davlatning ishtirokisiz hal qila olmaydi.

BILIMINGIZNI SINAB KO‘RING!

1. Mamlakat iqtisodiyoti oldida qanday ijtimoiy maqsadlar turadi? Ularni sharhlang.
2. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solib turuvchi vazifalari haqida nimalarni bilasiz? Nima sababdan davlat bu vazifalarni o‘z zimmasiga oladi?
3. Davlatning iqtisodiy vazifalarni bajarishga qaratilgan faoliyatiga misollar keltiring.
4. Ijobiy va salbiy qo‘shimcha tashqi ta‘sirga misollar keltiring.
5. Ijtimoiy tovarlar qanday xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak? Javobingizni misollar yordamida asoslang.
6. Agar xususiy firma ijtimoiy tovar ishlab chiqarsa, u qanday qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin?

Buni yodda tuting!

- Tovar va xizmatlar ikki xil bo‘ladi: ijtimoiy ne‘matlar va xususiy firmalar tomonidan ishlab chiqariladigan tovar va xizmatlar.
- Ijtimoiy ne‘matlar davlat tomonidan ishlab chiqariladi va ular uchun aholi soliqlar ko‘rinishida haq to‘laydi.

1

2

3

4

5

6

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Siz maktabingiz haqida “maktab davlat budjeti hisobidan qurilgan” degan gaplarni eshitgansiz. Shuningdek, kasalxona, oilaviy poliklinika, davlat muassasalari va tashkilotlari “davlat budjeti tomonidan moliyalashtiriladi” qabilidagi gaplar ham qulogʻingizga chalingandir.

1. Davlat budjeti haqida nimalarni bilasiz?
2. Davlat budjetini siz qanday tasavvur qilasiz? Uning ahamiyati haqida oʻz fikringizni shakllantirishga harakat qiling va sinfdoshlaringiz bilan oʻrtoqlashing.
3. 3–6- rasmlarda tasvirlangan kishilar faoliyati kim tomonidan va nimaning evaziga moddiy qoʻllab-quvvatlanadi, deb oʻylaysiz?

4. Oʻtgan darsda siz davlatning vazifalari bilan tanishdingiz. Davlat oʻz vazifalarini bajarish uchun mablagʻni qayerdan oladi? Bu vazifalarni bajarishga mabagʻlar qayerdan moliyalashtiriladi?

Bilasizmi?

Oʻzbekiston Respublikasining davlat budjeti Oʻzbekiston Respublikasining Oliy Majlisida muhokama qilinadi va tasdiqlanadi. Yil yakunlangandan soʻng hukumat budjetining ijrosi boʻyicha Oliy Majlisga hisobot beradi.

DAVLAT BUDJETI HAQIDA TUSHUNCHA

Davlat budjeti davlatning bir yillik daromadlari va xarajatlari rejalashtirilgan asosiy moliyaviy hujjatidir. Davlat budjetini tuzishdan koʻzlangan asosiy maqsad: davlat oldida turgan iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni bajarish uchun moliyaviy asosni shakllantirish, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning istiqboldagi rejasini amalga oshirish, aholi daromadlarini qayta koʻrib chiqishdir. Davlat budjeti daromad va xarajat qismlaridan tashkil topadi.

Davlat budjeti — davlatning bir yillik daromadlari va xarajatlari rejalashtirilgan asosiy moliyaviy hujjati.

DAVLAT BUDJETINING DAROMAD QISMI

Davlat budjetining daromad manbalariga quyidagilar kiradi:

- fuqarolar daromadidan olinadigan soliqlar;
- korxonalar foydasidan olinadigan soliqlar;
- davlat korxonalarining foydasi;
- davlat qimmatli qogʻozlarini sotishdan tushgan pul;
- davlat mulkini sotishdan tushgan mablagʻlar;
- davlat boji va boshqa tushumlar.

Davlat hududiga ayrim turdagi tovarlarni olib kirganlik uchun yoki davlat muassasalari tomonidan koʻrsatilgan ayrim xizmatlar uchun davlatga toʻlanadigan maxsus toʻlov turi *davlat boji* deb ataladi. Aytib oʻtish lozimki, soliqlar davlat budjeti daromad qismining asosiy manbasi hisoblanadi. Shu manbalar asosida davlat oʻz pul mablagʻlarining markazlashgan jamgʻarmasi — davlat budjetining daromad qismini hosil qiladi va uni yil davomida xarajat qiladi.

Boj — davlat muassasalari tomonidan koʻrsatiladigan baʼzi bir xizmatlar uchun yoki davlat hududiga ayrim turdagi tovarlarni olib kirish uchun toʻgʻridan toʻgʻri toʻlanadigan haq.

DAVLAT BUDJETINING XARAJAT QISMI

Budjet mablagʻlari quyidagi sohalarga sarflanadi:

- taʼlim va fan, madaniyat va sanʼat;

- sport va sog'liqni saqlash;
- milliy xavfsizlik;
- qarilik va nogironlik pensiyalari, nafaqalari hamda stipendiyalar;
- ishsizlik nafaqalari va kam ta'minlangan oilalarga moddiy yordam berish;
- atrof-muhitni himoya qilish;
- jamoat tartibini saqlash;
- davlat korxonalari, idora va boshqaruv organlarining moliyaviy ta'minoti;
- ba'zi bir davlat ahamiyatiga ega bo'lgan sohalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash va boshqalar.

Ko'rib turganingizdek, davlat budjeti mablag'lari, asosan, jamiyat uchun zarur tovar va xizmatlar sotib olishga, aholining turli qatlamlarini qo'llab-quvvatlashga mo'ljallangan transfert to'lovlariga sarflanar ekan.

Transfert to'lovlari — davlat budjetidan aholining moddiy jihatdan kam ta'minlangan qatlamlarini qo'llab-quvvatlash uchun sarflanadigan mablag'lar.

DAVLAT BUDJETI KAMOMADI VA PROFITSITI

Odatda, davlat budjetining daromad va xarajat qismlari o'zaro teng bo'lmaydi. Ko'pincha, daromadga qaraganda xarajat ko'proq bo'ladi. Davlat budjetining xarajatlari va daromadlari o'rtasidagi musbat farqni *budget kamomadi* deb atashadi. Yillar davomida jamlanib kelingan budget kamomadining jami miqdori *davlat qarzini* tashkil qiladi. Davlat qarzi ichki va tashqi qarz ko'rinishda bo'lishi mumkin. Ichki qarz davlatning o'z fuqarolari, firma va tashkilotlari oldidagi majburiyatlari bo'lsa, tashqi qarz chet el davlatlari, xalqaro banklar va moliyaviy muassasalar oldidagi qarzidir. Davlat budjetining daromadlari xarajatlaridan ortiq bo'lgan holda davlat budjeti profitsiti yuzaga keladi.

Budget kamomadi — davlat budjetining xarajatlari daromadidan ko'p bo'lgan holdagi xarajatlar va daromadlar orasidagi farq.

Budget profitsiti — davlat budjeti daromadlarining xarajatlaridan ko'p bo'lgan holdagi daromadlar va xarajatlar orasidagi farq.

Davlat qarzi — yillar davomida yig'ilib qolgan budget kamomadining jami miqdori.

DAVLAT BUDJETINING XARAJATLARI VA DAROMADLARI

O'zbekiston Respublikasining 2012- yilgi davlat budjetining bajarilishi Daromadlar qismi (mlrd. so'm hisobida)

Daromad manbalari	Miqdori
Bevosita soliqlar	5414,2
Bilvosita soliqlar	10434,2
Mulk solig'i va resurs to'lovlari	3312,5
Boshqa daromadlar	2134,4
Jami daromadlar	21295,7

Xarajatlar qismi (mlrd. so'm hisobida)

Ijtimoiy soha va aholini himoya qilish	12299,9
Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish uchun mablag'lar va grantlar	6,0
Iqtisodiyot	2317,0
Markazlashtirilgan investitsiyalar	1131,7
Davlat boshqaruvi	852,8
Boshqa xarajatlar	4274,6
Jami xarajatlar	20882,0

1. O'zbekiston Respublikasining 2012- yilgi davlat budjeti daromad qismining har bir bandini foizlarda ifodalang va doiraviy diagrammada tasvirlang.
2. Davlat budjeti daromad qismining asosiy manbalarini aniqlang.
3. Davlat budjeti xarajat qismining har bir bandini foizlarda ifodalang va doiraviy diagrammada tasvirlang.
4. Davlat budjetidan eng ko'p mablag' qaysi sohaga sarflanayapti?
5. Davlat budjetining daromad va xarajat qismlarini o'zaro taqqoslang. 2012- yilda budjet xarajatlari daromadidan qanchaga kam bo'lgan?

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Davlat budjeti nima va u nima uchun kerak?
2. Davlat budjetining daromad qismi manbalarini sanang. Bu daromadlar qanday maqsadlarga ishlatiladi?
3. Davlat budjetining xarajat qismi, daromad qismidan ko'p bo'lsa nima bo'ladi? Kam bo'lsa-chi?
4. Budget kamomadini kamaytirishning qanday yo'llari bor?
5. Davlat qarzi nima? Uning qanday ko'rinishlari bor?

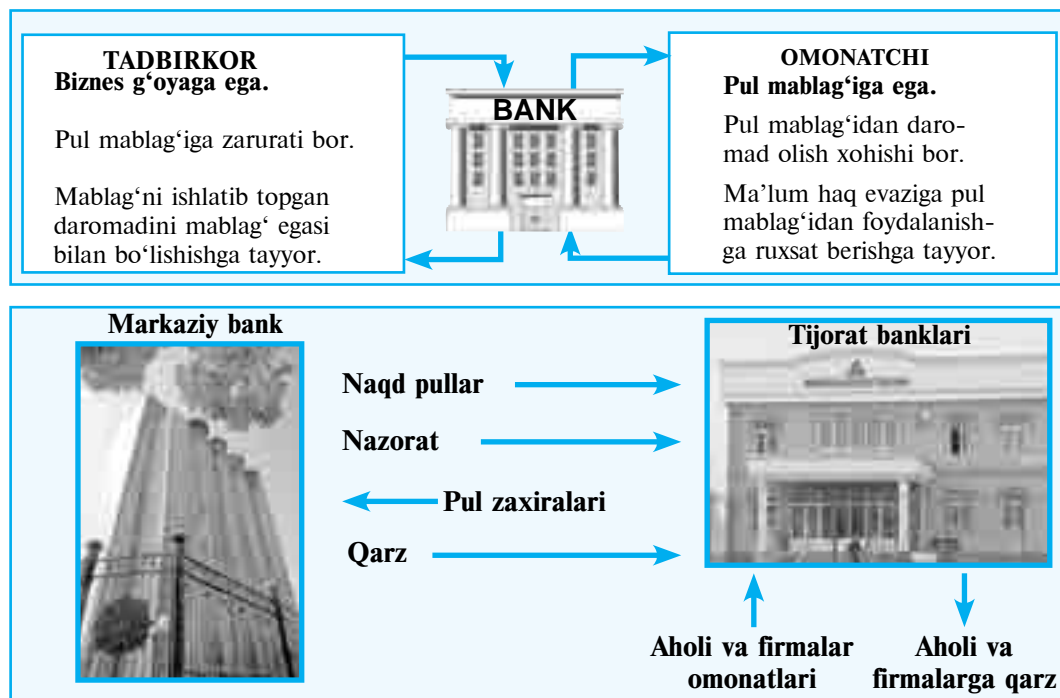

Buni yodda tuting!

- Davlat budjeti mamlakatning yillik asosiy moliyaviy rejasi bo'lib, unda davlatning daromad manbalari va xarajatlari ko'rsatilgan bo'ladi.
- Davlat budjetining daromad qismi, asosan, soliqlar hisobidan shakllantiriladi.

13- MAVZU

BANK TIZIMI

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Yuqoridagi rasmni sinchiklab ko'zdan kechiring va quyidagi savollarga javob bering:

1. Banklar pulni qayerdan oladi?
2. Banklarning qanday vazifalarini bilasiz?
3. Banklarning mamlakat iqtisodiyotidagi roli nimadan iborat?
4. Respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan qanday banklarni bilasiz?
5. Oila a'zolaringiz bankning qanday xizmatlaridan foydalanadi?

BANKLARNING IQTISODIYOTDAGI O'RNI

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bozor munosabatlarining rivojlanishi uchun ma'lum muhit va shart-sharoitlar yaratilishi lozim. Mamlakatda bozor munosabatlarining chuqurlashuvi bozor infratuzilmalarining ko'pligi va ular xizmatining nechog'lik to'g'ri tashkil qilinganligiga bog'liq bo'ladi. Bozor infratuzilmasining asosiy bo'g'inlaridan biri bu — bankdir.

Bank aholi, firma va korxonalariga pul va qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bo'lgan turli xizmatlar ko'rsatuvchi moliyaviy muassasadir.

Bank — tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir:

- yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;
- to'lovlarni amalga oshirish.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunidan.

Bank:

- pul va qimmatbaho qog'ozlarni muomalaga chiqaradi;
- aholi va firmalar mablag'larini saqlab beradi;
- aholi va firmalarga ma'lum foiz evaziga qarz beradi;
- turli qimmatbaho buyumlarni saqlab beradi;
- boshqa davlatlar pullarini sotib oladi va sotadi;
- qimmatbaho qog'ozlarni sotib oladi va sotadi;
- to'lov va hisob-kitob ishlari bo'yicha xizmat ko'rsatadi.

Bank o'ziga xos umumiy jamg'arma bo'lib, aholi qo'lida "ishlamay yotgan" pullarni "ishlashga" majbur qiladi. Jamg'arilgan pullarni, pulga muhtoj bo'lgan tadbirkorlarga ma'lum foiz evaziga qarzga beradi. Tadbirkorlar esa, o'z navbatida, bu pullarni ishlab chiqarishga sarflab, iqtisodiy ne'mat yaratadi. Shu tariqa, bank iqtisodiyotning rivojiga hissa qo'shadi.

BANK TIZIMI

Odatda, banklar ikki turga bo'linadi: markaziy bank va tijorat banklari. Markaziy va tijorat banklari birgalikda mamlakatning ikki pog'onali bank tizimini tashkil qiladi. Markaziy bank davlatga qarashli bo'lishi ham, qarashli bo'lmasligi ham mumkin. Markaziy bank davlatga qarashli bo'lgan holatda, unga davlatning asosiy banki sifatida davlat ahamiyatiga ega huquq va vazifalar yuklatiladi. Markaziy bank quyidagi vazifalarni bajaradi:

- mamlakat milliy valutasini va qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqaradi;
- mamlakatda pul muomalasini tartibga solib, muomaladagi pul miqdorini nazorat qiladi;
- tijorat banklariga ma'lum foizda qarz beradi;
- chet el valutaralarining milliy valutaga nisbatan kursini belgilaydi;
- tijorat banklari faoliyatini nazorat qiladi;
- mamlakatning pul va oltin zaxiralarini saqlaydi.

Shu bois, markaziy bank — "banklarning banki" hisoblanadi va u faqat tijorat banklariga xizmat ko'rsatadi.

O'zbekistonda Markaziy bank davlatga tegishlidir.

Bilasizmi?

Bank atamasi italyanacha “banco” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, “kursi” (“stul”) maʼnosini bildiradi. Oʻrta asrlardagi birinchi bankirlar aholi gavjum joylarda, maydonlarda kursida oʻtirib olib, pullarni almashtirib berish, omonatga qabul qilish va qarz berib turish ishlarini bevosita bajarishgan. Shu bois, ular oʻtirgan joy, “banco” (“kursi”), yaʼni “bank” nomini olgan.

TIJORAT BANKLARI

Tijorat banklari aholi, firma va tashkilotlarga xizmat koʻrsatadi. Tijorat banklari:

- markaziy bankdan qarzga pul oladi;
- mijozlarning pul mablagʻlarini saqlaydi va jamgʻarishda koʻmaklashadi;
- pulga muhtoj boʻlgan mijozlarga pul qarz (kredit) beradi;
- chet el valutarini sotib oladi va sotadi;
- qimmatli qogʻozlarni sotib oladi va sotadi;
- oʻz mijozlarining pul bilan bogʻliq boʻlgan turli hisob-kitob ishlarini, xususan,

toʻlov ishlarini bajaradi.

Bankka qoʻyilgan mablagʻ *omonat* yoki *depozit* deb yuritiladi. Bankka mablagʻ qoʻygan mijozlar omonatchilarga aylanadilar. Agar bank omonatchilarning pul mablagʻlarini ularga maʼlum haq (foiz) toʻlash sharti bilan maʼlum muddatga saqlab berish majburiyatini olsa, bunday omonatlar *muddatli depozitlar* deb yuritiladi. Agar bank omonatni istalgan payt omonatchiga qaytarish majburiyatini olgan boʻlsa, bunday omonat *joriy depozit* deb yuritiladi. Birinchi holda bank mijozining pul mablagʻini jamgʻarishga va buning evaziga foiz koʻrinishidagi daromad olishiga koʻmaklashsa, ikkinchi holda esa mablagʻni saqlashga, mijozning birinchi talabiga koʻra qaytarishga yoki biror toʻlovni amalga oshirishga yordam beradi.

Tijorat banki — aholi, firma va tashkilotlarga xizmat koʻrsatuvchi bank.
Depozit — omonat yoki bankka qoʻyilgan mablagʻ.

KREDIT FOIZI VA STAVKASI

“Qarz” bank tilida *kredit* deb ataladi (lotinchada creditum — qarz maʼnosini anglatadi). Albatta, bank mijozga qarz berib turganligi uchun mijoz bankka qarz haqi toʻlaydi. Qarz haqi — *kredit foizi* deb ataladi. Kredit foizi miqdori yillik foiz stavkasiga qarab belgilanadi.

Formula

$$\text{Kreditning yillik foiz stavkasi} = \frac{\text{Kredit haqi}}{\text{Kredit miqdori}} \cdot 100\%$$

Masalan, kichik korxonadan bankdan 4 million soʻmni bir yil muddatga 20% yillik foiz stavkasi bilan olgan boʻlsin. Demak, korxonadan bir yildan soʻng 4 million soʻmni qaytarish bilan birga, bankka qarz haqi sifatida qarzni 20 foizi miqdorida, yaʼni $4000000 \cdot 20\% = 800000$ soʻm miqdorida qoʻshimcha kredit foizini ham toʻlaydi. Agar bu qarzni ikki yilga olgan boʻlsa, kredit foizi miqdori ikki marta koʻp boʻladi, yaʼni 1600000 soʻmni tashkil qiladi va hokazo.

Umuman olganda, olingan qarz, kredit miqdori — P , yillik foiz stavkasi — r , olingan qarzni qaytarish muddatini — t deb olsak, u holda kredit foizi miqdori — I quyidagi formula yordamida topiladi:

$$I = P \cdot r \cdot t$$

Bankka jami qaytariladigan pul miqdori S esa $S = P + I$ formulaga koʻra aniqlanadi.

Aytaylik, “Ziyo” firmasi “Savdogarbank” dan 1000000 soʻmni yarim yilga 20% yillik foiz stavkasi bilan qarzga olayotgan boʻlsin. Bu firma bankka

$$I = P \cdot r \cdot t = 1000000 \cdot 20\% \cdot 0,5 = 1000000 \cdot 0,2 \cdot 0,5 = 100000 \text{ soʻm}$$

kredit foizi toʻlab, yarim yildan soʻng bir million soʻm pulni, jami $S = P + I = 1000000 + 100000 = 1100000$ soʻm qilib qaytaradi.

Bank kredit foizini hisoblashning bu usuli *oddiy foizlar usuli* deb ataladi.

Yana shuni ham aytib oʻtishimiz kerakki, banklar kredit foiz miqdorlarini yana boshqa usullar bilan ham hisoblashadi. Masalan, bank yillik kredit foizini asosiy qarzga qoʻshib, keyingi yili kredit foizini shu summadan hisoblab borishi mumkin. Bu holatda, bank yillik foiz stavkasi — r boʻlgan, n yilga olingan P soʻm miqdordagi qarzni n yildan soʻng

$$P_n = P \cdot (1 + r)^n$$

soʻm qilib, qaytarishi lozim boʻladi. Bu usul *murakkab foizlar usuli* deb ataladi.

Bilasizmi?

Bank kredit berayotganda bu mablagʻlarning toʻla hajmda qaytishi bank uchun juda muhim hisoblanadi. Aks holda, bank sinadi. Shu bois banklar qarz oluvchidan biror mulkini garovga qoʻyishini talab qiladi. Agar garov sifatida kredit pullariga sotib olinadigan uskunaning oʻzi qoʻyilsa, bunday kreditlashga *lizing* deb ataladi. Agar garovga kredit pullariga quriladigan uy, bino yoki inshoot qoʻyilsa, bunday kredit *ipoteka krediti* deb ataladi.

2008- yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi AQSHda ipotekali kreditlash tizimida roʻy bergan tanglikdan kelib chiqqan.

Kredit — bank tomonidan mijozlariga berilgan qarz.

Kredit foizi — berilgan qarzdan foydalanganlik uchun kredit oluvchi tomonidan bankka to‘lanadigan haq.

Kreditning yillik foiz stavkasi — yil davomida qarzdan foydalanganlik uchun to‘lanadigan qo‘shimcha haqning asosiy qarz miqdoriga nisbatan foiz miqdori.

BILIMINGIZNI SINAB KO‘RING!

1. Bankning paydo bo‘lishiga nima sabab bo‘lgan?
2. Bankka pul qayerdan tushadi?
3. Bankning mamlakat iqtisodiyotida tutgan o‘rnini tushuntirib bering.
4. Markaziy va tijorat banklarining farqi nimada?
5. Markaziy bankning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyatini tushuntirib bering.
6. Tijorat banklarining vazifalarini ayting.
7. Aytaylik, “Sardor Fayz” firmasi bankdan yillik foiz stavkasi 32% bo‘lgan 500000 so‘m miqdorda kredit oldi. Bu firma 1 yildan so‘ng bankka qancha miqdorda mablag‘ qaytaradi?

Mashq

Yil boshida Aliyev 400000 so‘m pulni 17% yillik foiz stavkasi bilan, Valiyev esa 600000 so‘m pulni 16% yillik foiz stavkasi bilan bankka qo‘ydi.

“Samo” firmasi 1000000 so‘m pulni 18% yillik foiz stavkasi bilan bankdan oldi.

1. Aliyev bank bilan hamkorlik qilganidan yiliga qancha daromad ko‘rdi? Valiyevchi?
2. “Samo” firmasining bu pulni ishlab chiqarishga ishlatishi natijasida bir yillik daromadi kamida qanchani tashkil qilishi kerak? Firma bankka qancha pul qaytardi?
3. Bank yuqorida keltirilgan “ish”dan yiliga qancha daromad qildi?
4. Mazkur bank operatsiyasidan kim ko‘proq manfaat ko‘rdi?

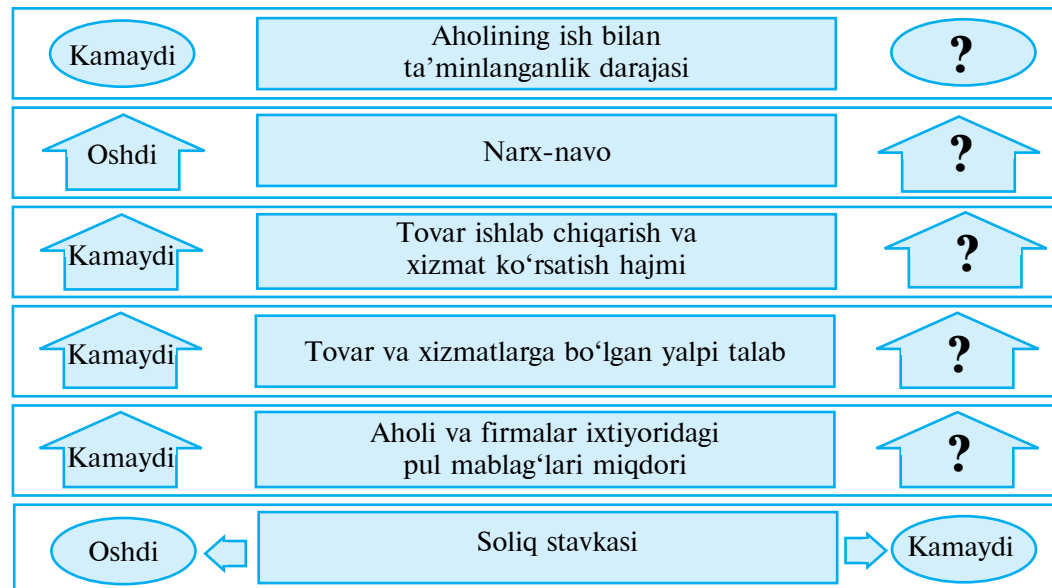

Buni yodda tuting!

- Banklarning eng asosiy vazifasi omonatlarni saqlash va qarz berish bo‘lib, bu mamlakat iqtisodiyotida muhim rol o‘ynaydi.
- Mamlakatimizda ikki pog‘onali bank tizimi joriy qilingan bo‘lib, Markaziy bank tijorat banklariga, tijorat banklari esa korxonaga, firma va aholiga tegishli xizmatlarni ko‘rsatadi.

DAVLATNING IQTISODIYOTDAGI ROLI

14- MAVZU

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Yuqoridagi chizmada davlat tomonidan soliq stavkasi oshirilishi natijasida mamlakat iqtisodiyotida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar tasvirlangan. Siz soliq stavkasi kamaytirilgan holatda mamlakat iqtisodiyotida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarni taxmin qiling va sharhlang.

DAVLATNING BUDJET-SOLIQ SIYOSATI

Ma'lumki, davlat budjetining daromad qismi, asosan, soliqlardan, xarajat qismi davlat ehtiyojlari uchun zarur tovar va xizmatlar sotib olish xarajatlari va aholiga to‘lanadigan transfert xarajatlaridan iborat bo‘ladi. *Davlatning budjet-soliq (fiskal) siyosati* asosida xuddi shu soliqlar, davlat xarajatlari va transfert to‘lovlari miqdorini o‘zgartirish yordamida *yalpi talab* va *yalpi taklif* hajmiga ta’sir qilish yotadi.

Yalpi talab — mamlakatda ma’lum vaqt davomida sotib olinishiga ehtiyoj va imkoniyat bo‘lgan tovar va xizmatlarning umumiy qiymati.

Yalpi taklif — mamlakatda ma’lum vaqt davomida ishlab chiqarilishi va bozorga chiqarilishi imkoniyati bo‘lgan tovar va xizmatlarning umumiy qiymati.

Masalan, agar soliqlar stavkasi oshirilsa, aholi va firmalar ixtiyorida kamroq pul qoladi. Bu holatda tovar va xizmatlarga bo‘lgan yalpi talab kamayadi. Bu

holat tovar va xizmatlar ishlab chiqarishning kamayishiga, aholining ish bilan ta'minlanganlik darajasining pasayishiga olib keladi. Aksincha, agar soliqlar stavkasi kamaytirilsa, aholi va firmalar ixtiyorida ko'proq pul qoladi. Bu holatda tovar va xizmatlarga bo'lgan yalpi talab oshadi. Bu esa, o'z navbatida, tovar va xizmatlar ishlab chiqarishning ko'payishiga, aholining ish bilan ta'minlanganlik darajasining oshishiga olib keladi.

Xuddi shu kabi, agar davlat soliqlarga tegmasdan o'z xarajatlarini yoki transfert to'lovlari oshirsa, tovar va xizmatlarga bo'lgan yalpi talabi oshadi. Bu esa, o'z navbatida, tovar va xizmatlar ishlab chiqarishning ko'payishiga, aholining ish bilan ta'minlanganlik darajasining oshishiga yoki inflatsiya darajasining oshishiga olib keladi. Aksincha, agar soliqlar o'zgarishsiz qolib, davlat xarajatlari yoki transfert to'lovlari kamaytirilsa, tovar va xizmatlarga bo'lgan yalpi talab kamayadi. Bu esa tovar va xizmatlar ishlab chiqarishning kamayishiga, aholining ish bilan ta'minlanganlik darajasining pasayishiga yoki inflatsiya darajasining pasayishiga olib keladi. Ko'pchilik hollarda, davlat bir vaqtning o'zida ham davlat xarajatlarini, ham soliqlar stavkasini o'zgartirish bilan iqtisodiyotni barqarorlashtirishga urinadi.

 Davlatning budjet-soliq (fiskal) siyosati — davlat budjetining daromad va xarajat qismlarini o'zgartirish yordamida iqtisodiyotni tartibga solish.

Davlat budjet-soliq siyosati bilan bir qatorda, pul-kredit siyosatini ham olib boradi. Davlatning u yoki bu yo'nalishdagi siyosati, uning nimani o'z oldiga maqsad qilib qo'yganligiga bog'liq bo'ladi.

Davlat budjeti kamomadining miqdori, mamlakatda ishlab chiqarilgan bir yillik yalpi mahsulot hajmining 2—3 foizi miqdorida bo'lishi normal holat hisoblanadi. Lekin kamomad hajmi haddan tashqari oshib ketganda, uni kamaytirish chora-tadbirlari ko'rilishi lozim bo'ladi. Davlat budjetining kamomadini quyidagi yo'llar bilan kamaytirishi mumkin:

1. Davlat xarajatlarini kamaytirish.
2. Qo'shimcha daromad manbalarini topish.
3. Tovlar va xizmatlar bilan ta'minlanmagan, ortiqcha pulni muomalaga chiqarish.
4. O'z fuqarolaridan, firmalardan, chet el hukumatlari, xalqaro bank va moliyaviy muassasalaridan qarz olish.

DAVLATNING PUL-KREDIT SIYOSATI

Davlat o'zining *pul-kredit siyosatini* markaziy bank orqali olib boradi. Ma'lumki, markaziy bank va tijorat banklari birgalikda mamlakatning ikki pog'onali bank tizimini hosil qiladi. Markaziy bank davlatga tegishli bo'lib, u orqali davlat mamlakatda muomaladagi pul massasini tartibga solib turadi. Markaziy bankning

vazifalaridan biri, ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlar qiymatiga mos miqdordagi pulni muomalaga chiqarishdan iboratdir. Muomalaga pul chiqarish *pul emissiyasi* deb ataladi. Qog'oz pul va tanga ko'rinishdagi naqd pullarni faqat markaziy bank chiqaradi va tarqatadi.

 Pul massasi — mamlakatdagi muomalada bo'lgan jami pul mablag'lari yig'indisi.

Davlatning pul-kredit siyosati — mamlakatda muomalada bo'lgan pul massasini va kredit foiz stavkasini tartibga solish orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirish.

Pul emissiyasi — davlat tomonidan muomalaga pul chiqarish.

KREDIT FOIZ STAVKASI VA PUL MASSASI

Markaziy bank tijorat banklariga belgilagan foiz stavkalarida pulni qarzga beradi. Tijorat banklari esa bu pulni o'z mijozlari: firma va aholiga yuqoriroq foiz stavkasida qarzga beradi. Shu tariqa, ikki pog'onali kredit tizimi vujudga keladi. Bu holatda, agar davlat muomaladagi pul miqdorini kamaytirib, inflatsiyaning oldini olmoqchi bo'lsa, markaziy bankning tijorat banklariga beradigan qarzlarning foiz stavkasi oshiriladi. O'z-o'zidan tijorat banklari ham mijozlariga beradigan qarzlari foiz stavkasini oshiradi. Natijada, tijorat banklari mijozlari, firma va aholi yuqori foiz stavkali qarzlarni olmay qo'ya boshlaydi. Muomaladagi pul miqdori kamaya boshlaydi. Mablag' yo'qligi tufayli tadbirkorlar faoliyati ham susaya boshlaydi. Aksincha, agar davlat muomaladagi pul miqdorini oshirib, tadbirkorlarni mablag' bilan ta'minlab, ularning faolligini oshirmoqchi bo'lsa, markaziy bank qarzlarning foiz stavkasi kamaytiriladi.

BANK ZAXIRA NORMASI VA PUL MASSASI

Markaziy bank muomaladagi pul miqdorini tijorat banklarining zaxira normalarini belgilash orqali ham nazorat qilib borish imkoniyatiga ega. Tijorat banklarining mablag'lari ikki qismdan iborat bo'lib, birinchisi bank ixtiyorida bo'lgan mablag'lar bo'lsa, ikkinchisi banklarning zaxira mablag'laridir. Tijorat banklarining zaxira mablag'lari muomaladagi pul massasini nazorat qilish va pul muomalasini tartibga solish maqsadida markaziy bankda jamg'arib qo'yiladigan mablag'laridan iborat bo'ladi.

Tijorat banklari barcha mablag'larining qancha qismini (qancha foizini) zaxiraga olib qo'yishlari ham markaziy bank tomonidan belgilanadi va bu ko'rsatkich *banklarning zaxira normasi* deb yuritiladi. Markaziy bank tijorat banklarining zaxira normalarini oshirish yoki kamaytirish orqali ham muomaladagi pul miqdorini kamaytirib yoki oshirib, tartibga solib turish imkoniyatiga ega. Masalan, agar markaziy bank tijorat banklari zaxira normasining miqdorini oshirsa, kreditga beriladigan mablag' miqdori kamayadi. Natijada, muomaladagi

pul miqdori kamaya boshlaydi. Aksincha, agar markaziy bank zaxira normasini kamaytira, tijorat banklarini kreditga berishi mumkin bo'lgan mablag'lari miqdori oshadi, muomalaga ko'p pul chiqariladi. Ko'rib turganingizdek, zaxira normasining o'zgarishi ham davlatning bank tizimi orqali iqtisodiyotga, xususan, inflatsiyaning oldini olish, narxlarni jilovlab turish va tadbirkorlikni rivojlantirish masalalariga ta'sir o'tkazish uchun xizmat qiladi.

Bankning zaxira mablag'i — bankning zaxira sifatida markaziy bankda saqlashi lozim bo'lgan pul mablag'i.

Bankning zaxira normasi — markaziy bank tomonidan belgilanadigan, bank zaxira mablag'ining jami mablag'iga nisbatan foiz miqdori.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Davlat budjet-soliq siyosatining mohiyati nimada?
2. Davlat o'z budjet-soliq siyosatini qaysi vositalar yordamida va qanday yuritadi?
3. Agar davlat aholining ish bilan ta'minlanganlik darajasini oshirmoqchi bo'lsa, qanday chora-tadbirlarni ko'rish kerak?
4. Davlatning transfert to'lovlarini oshirishi mamlakat iqtisodiyotida qanday o'zgarishlarga olib keladi?
5. Davlat budjeti kamomadini kamaytirishning qaysi yo'li samarali? Nega?
6. Markaziy bank mamlakatdagi pul massasini qanday yo'llar bilan tartibga solishi mumkin?
7. Banklar zaxira normasini belgilash nima uchun kerak?
8. Agar markaziy bank kredit foiz stavkasini ko'tarsa, mamlakatda ishlab chiqarish sur'atlari qanday o'zgaradi?
9. Agar markaziy bank zaxira normasini kamaytira, bu mamlakatdagi inflatsiya darajasiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Mashq

Aytaylik, markaziy bank tijorat banklari uchun zaxira normasini 20% qilib belgiladi.

Tijorat banklari markaziy bankdan 5 mlrd so'm kredit olishdi. Ular o'z mijozlariga necha so'm qarz bera oladi?

Buni yodda tuting!

- Davlatning budjet-soliq siyosatiga narxlar barqarorligi, to'la bandlik va iqtisodiy o'sishga qaratilgan soliqqa tortish hamda davlat budjetini muvoziqlashtirish chora-tadbirlari kiradi.

- Davlatning pul-kredit siyosati markaziy bank tomonidan muomaladagi pul massasi va kredit berish imkoniyatlarini o'zgartirish orqali amalga oshiriladi.

II BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Mamlakat iqtisodiyotida davlatning tutgan o'rni va uning maqsadlarini tushuntirib bering.
2. Bozor iqtisodiyotining noqobilliklarini aytib bering.
3. Davlatning qanday iqtisodiy vazifalari bor?
4. Davlat budjetining daromad va xarajat qismlarining tarkibini sanang.
5. Budjet kamomadi va davlat qarzining paydo bo'lish sabablarini tushuntiring.
6. Soliqlarning mohiyati va iqtisodiyotdagi ahamiyatini tushuntirib bering.
7. Soliqlarning qanday turlari bor va ular bir-biridan qanday farqlanadi?
8. Banklarning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati nimada?
9. Mamlakatimiz bank tizimi haqida so'zlab bering.
10. Markaziy va tijorat banklari bir-biridan qanday farqlanadi?
11. Sodda misollarda kredit foizi miqdorini hisoblab bering.
12. Davlatning budjet-soliq siyosati asoslari va uni qo'llash mexanizmini tushuntirib bering.
13. Davlatning budjet-soliq siyosati bo'yicha xatti-harakatlari qanday baholanadi?
14. Davlatning pul-kredit sohasidagi siyosatining mohiyatini tushuntirib bering.

B. TOPSHIRIQLAR

Quyida avval atamalarning nomlari, so'ng ularning talqinlari berilgan. Har bir atamaga mos talqinni toping.

ATAMALAR:

1. Qo'shimcha tashqi ta'sir;
2. Tovarning birgalikda iste'mol qilinish xususiyati;
3. Davlat budjeti;
4. Davlat qarzi;
5. Tijorat banki;
6. Depozit;
7. Kredit foizi;
8. Yalpi taklif;
9. Bankning zaxira mablag'i;
10. Bankning zaxira normasi;
11. Davlatning pul-kredit siyosati.

TALQINLAR:

- a) davlatning bir yillik daromadlari va xarajatlari rejalashtirilgan asosiy moliyaviy hujjati;
- b) yillar davomida yig'ilib qolgan budjet kamomadining jami miqdori;
- d) aholi, firma va tashkilotlarga xizmat ko'rsatuvchi bank;
- e) tovarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish jarayonida, ishlab chiqaruvchi va iste'molchidan tashqari, uchinchi tomonning ko'radigan naf yoki zarari;

- f) tovar va xizmatlarning ko'plab odamlar tomonidan bir vaqtning o'zida iste'mol qilinishi;
- g) omonat yoki bankka qo'yilgan mablag';
- h) berilgan qarzdin foydalanganlik uchun to'lanadigan qo'shimcha haq;
- i) mamlakatda ma'lum vaqt davomida, jami ishlab chiqariladigan tovar va xizmatlar qiymati;
- j) bankning zaxira sifatida markaziy bankda saqlashi lozim bo'lgan pul mablag'i;
- k) markaziy bank tomonidan belgilanadigan, bank zaxira mablag'ining jami mablag'iga nisbatan foiz miqdori;
- l) mamlakatda muomalada bo'lgan pul massasini va kredit foiz stavkasini tartibga solish orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirish.

D. TESTLAR

1. **Transfert to'lovlari davlat tomonidan qaysi sohalarga yo'naltiriladi?**
 - A) Ijtimoiy ne'matlarni ishlab chiqarish uchun;
 - B) Kam ta'minlangan oilalarni qo'llab-quvvatlash uchun;
 - D) Raqobatni qo'llab-quvvatlash uchun;
 - E) Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash uchun.
2. **Quyidagilar davlatning iqtisodiyot sohasidagi va ijtimoiy sohadagi asosiy maqsadlariga kiradi:**
 - A) iqtisodiy erkinlik;
 - B) iqtisodiy samaradorlik;
 - D) iqtisodiy tenglik va xavfsizlik;
 - E) Yuqoridagilarning barchasi.
3. **Bozorning noqobilligi deganda nima tushuniladi?**
 - A) Barcha ijtimoiy ne'matlarni yarata olmaslik;
 - B) Inflatsiyaga qarshi kurasha olmaslik;
4. **Davlat budjetining xarajat qismi ...**
 - A) daromad qismiga teng bo'ladi.
 - B) daromad qismidan kichik bo'ladi.
 - D) daromad qismidan katta bo'ladi.
 - E) daromad qismidan katta ham, kichik ham, teng ham bo'lishi mumkin.
5. **Bilvosita soliq nimadan olinadi?**
 - A) Daromaddan;
 - B) Mulkdan;
 - D) Yerdan;
 - E) Tovardan.
6. **Davlat budjetining daromad qismi manbalariga nima kirmaydi?**
 - A) Transfert to'lovlari;
 - B) Davlat mulkini sotishdan tushgan mablag'lar;
 - D) Davlatga tegishli qimmatli qog'ozlardan tushgan dividendlar;
 - E) Soliqlar.
7. **Monopoliyalarga qarshi kurasha olmaslik;**
 - E) Yuqoridagilarning barchasi.

7. **Quyidagilarning qaysi biri bevosita soliq turiga kirmaydi?**

- A) Yer solig'i;
- B) Daromad solig'i;
- D) Mulk solig'i;
- E) Qo'shimcha qiymat solig'i.

8. **Quyidagi vazifalarning qaysi biri faqat markaziy bankka tegishli?**

- A) Pul mablag'larini qarzga berish;
- B) Pul emissiyasi;
- D) Pul mablag'larini qarzga olish;
- E) Chet el valutarini sotib olish va sotish.

9. **Qaysi tadbir davlatning pul-kredit siyosatiga taalluqli emas?**

- A) Pul emissiyasi;
- B) Kredit foiz stavkasini tartibga solish;
- D) Davlat xarajatlarini qisqartirish;
- E) Davlat qimmatli qog'ozlarini chiqarish.

10. **Qaysi tadbir davlatning budjet-soliq siyosatiga taalluqli emas?**

- A) Pul emissiyasi;
- B) Davlat budjetining xarajat qismini qisqartirish;
- D) Davlat budjetining daromad qismini ko'paytirish;
- E) Xalqaro jamg'armalardan qarz olish.

11. **Ijtimoiy tovarlar — bu ...**

- A) bir kishining foydalanishi bilan boshqalarning foydalanish imkoniyatlari kamaymaydi.
- B) tovarni iste'mol qilishni, tovar uchun haq to'laganlarning is-

te'mol qilishi bilan chegaralab bo'lmaydigan tovar.

- D) A va B tasdiqlar to'g'ri.
- E) faqat davlat tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlar.

12. **Quyidagilarning qaysi biri ijtimoiy tovar bo'la olmaydi?**

- A) Shahar yong'indan saqlash xizmati;
- B) Shaharni seldan saqlash xizmati;
- D) Xonadonlarni yoritish;
- E) Ko'chalarni yoritish.

13. **Soliqlar stavkasini oshirish nimaga misol bo'la oladi?**

- A) Kredit-budjet siyosatga;
- B) Budjet-soliq siyosatga;
- D) Pul-kredit siyosatga;
- E) Pul-moliyaviy siyosatga.

14. **Quyidagi choralarning qaysi biri budjet-soliq siyosatga tegishli emas?**

- A) Bank foydasiga solinadigan soliqlar stavkasining o'zgartirilishi;
- B) Markaziy bank tomonidan bank zaxira normalarining o'zgartirilishi;
- D) Yangi ishlab chiqarishga sarmoya kiritayotgan korxonalar uchun soliq imtiyozlarining berilishi;
- E) Kam ta'minlangan oilalar uchun soliq imtiyozlarining ko'paytirilishi.

IQTISODIY PRAKTIKUM

Bankdan qarz olamiz

Oxirgi paytlarda banklarga bo'lgan ishonch ortib, ko'plab odamlar o'z omonatlarini banklarda saqlashni xush ko'rishmoqda. Bu holat respublikamiz iqtisodiyotining barqarorlashib borayotganligidan dalolat beradi. Shunday ekan, har bir fuqaro banklar taklif qilayotgan imkoniyatlarni taqqoslay olishi kerak bo'ladi. Turli imkoniyatlar ichidan eng yaxshisini tanlash har bir fuqaroning iqtisodiyotni qanchalik yaxshi bilishiga bog'liq bo'lib qoladi.

Quyida bank foizlarini hisoblash va ularni taqqoslash bilan shug'ullanamiz.

Aytaylik, "Ipoteka" banki 2013- yil dekabr oyida mijozlarga "Shodlik" va "Kafolat" deb nomlangan quyidagi omonatlarni saqlash turlarini taklif qilayotgan bo'lsin.

"Shodlik" omonat turi: yillik foiz stavkasi 18%, saqlash muddati 8 oy, foiz oddiy foizlarda to'lanadi.

"Kafolat" omonat turi: yillik foiz stavkasi 12%, saqlash muddati 8 oy, foiz murakkab foizlar usulida to'lanadi.

Agar sizning 100000 so'm pulingiz bo'lganda, bu ikki omonat turining qaysi biridan foydalangan bo'lar edingiz? Keling, birga mulohaza yuritib ko'raylik.

"Shodlik" omonat turi har bir oyda $18:12=1,5\%$ miqdorda oddiy foiz to'laydi. Demak, formulaga ko'ra, bankning sakkiz oy uchun to'laydigan foiz miqdori: $I = P \cdot r \cdot t = 100000 \cdot 0,015 \cdot 8 = 12000$ so'm.

Sakkiz oydan keyin bank qaytaradigan jami pul miqdori:

$$S = P + I = 100000 + 12000 = 112000 \text{ so'mni tashkil qiladi.}$$

"Kafolat" omonat turi har bir oyda $12:12=1\%$ miqdorda murakkab foizlarda, ya'ni har oydagi foiz miqdorini omonatingizga qo'shib, keyingi oyda ko'paygan omonatdan foiz hisoblaydi. Demak, formulaga ko'ra:

$P_8 = P \cdot (1+r)^8 = 100000(1+0,01)^8 \approx 100000 \cdot 1,083 = 108300$ so'mni tashkil qiladi. Demak, bu holatda "Kafolat" omonat turi foydaliroq ekan.

Mirzo Ulug'bek
(1394-1449)

Mirzo Ulug'bekning davlat rahbari sifatidagi iqtisodiyot sohasidagi eng ahamiyatli ishlaridan biri bu 1428- yilgi pul islohotidir. Ushbu pul islohoti jarayonida muomalada bo'lgan oltin va kumush pullar fulusiy (misdan zarb qilingan) pullarga almashtirilgan. Odamlar ushbu yangi pulni "fulusi adliya", ya'ni "adolatli chaqa" deb nomlashar edi. Bu davrda tashqi savdoga ham katta e'tibor berildi. Ko'p mamlakatlar bilan savdo aloqalari o'rnatildi. Ulug'bek davrida soliq siyosati qat'iy tartibga solindi. Soliq solish va yig'ish ishlari tizimli ravishda yo'lga qo'yildi. Natijada, anchagina mukammal bo'lgan soliq tizimi vujudga keldi.

III bob. Soliq turlari

Ushbu bobdagi materiallarni o‘rganish natijasida quyidagi bilim, malaka va ko‘nikmalarga ega bo‘lasiz:

- jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i mohiyatini tushunish;
- jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i stavkalarini bilish;
- jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ini hisoblay olish;
- yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig‘i haqida ma’lumotga ega bo‘lish;
- jismoniy va yuridik shaxslardan undiriladigan mol-mulk solig‘i haqida tasavvurga ega bo‘lish va uning stavkalarini bilish;
- jismoniy va yuridik shaxslardan olinadigan yer solig‘ini sodda misollarda hisoblany olish;
- qo‘shilgan qiymat solig‘ini bilish;
- aksiz solig‘i mohiyatini tushunish;
- ijtimoiy jamg‘armalarga majburiy to‘lovlar mohiyatini tushunish.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Rasmlardagi fuqarolarning qanday daromad manbalari bo'lishi mumkin?
2. Nima sababdan bu fuqarolar o'z daromadlaridan davlatga soliq to'lashlari shart?
3. Jismoniy shaxslardan undiriladigan daromad solig'i uni to'lovchilarga qanday ko'rinishlarda qaytib keladi?
4. "Kim ko'p daromad qilsa, o'sha ko'proq soliq to'lashi lozim", degan fikrga o'z munosabatingizni bildiring.

JISMONIY SHAXSLARDAN UNDIRILADIGAN DAROMAD SOLIG'I

Har bir fuqaro o'z daromadlaridan soliq to'lashi shart. Soliq to'lovlari davlat budjetiga kelib tushadi va soliq to'lovchilarga ta'lim, tibbiy xizmat, mudofaa, jamoat tartibini saqlash, nafaqa, pensiya, stipendiya va boshqa davlat korxonalarini tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar va yordam pullari ko'rinishida qaytib keladi. Shu bois, soliqlarni o'z vaqtida to'lash har bir fuqaro uchun ham qarz, ham farz.

Daromad solig'i davlat solig'i bo'lib, to'g'ri soliqlar sirasiga kiradi. Daromad solig'i jismoniy shaxslarning jami yillik daromadidan olinadi. Demak, jismoniy shaxslarning jami yillik daromadi *soliq solish obyekt*i hisoblanadi. Ma'lumki, har bir kishining yillik daromadi: ish haqi, mukofotlar, mulk ijarasidan olingan daromad, bankka qo'yilgan omonatdan kelgan foizlar, aksiyadan olingan dividendlar va tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlardan tashkil topishi mumkin.

Jismoniy shaxslar aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlardan oladigan dividendlaridan, omonat foizlaridan 10 foizli stavkada soliq undiriladi. Mahalliy hokimiyat tomonidan berilgan maxsus ruxsatnoma – patent asosida yakka tartibda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar tadbirkorlikdan olgan daromad-

laridan qat'iy belgilangan soliq to'laydilar. Ya'ni bu fuqarolar tadbirkorlik faoliyatidan qancha daromad olishlaridan qat'iy nazar, ulardan belgilangan miqdorda daromad solig'i undiriladi.

Daromad solig'i to'lovchilari, daromad solig'i stavkalari va uni hisoblash bilan bog'liq tartib va qoidalar Soliq kodeksida o'z aksini topgan. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2013- yil 25- dekabrda PP-2099 son qaroriga ko'ra, belgilanadigan eng kam ish haqi miqdoriga bog'liq holda hisoblanadi. Respublikamiz fuqarolari 2014- yil yanvar oyidan boshlab quyidagi tartibda daromad solig'ini to'lay boshladilar:

Soliq solinadigan daromad miqdori	Soliq miqdori
Eng kam oylik ish haqining 5 baravarigacha bo'lsa	$A =$ daromadning 7,5 foizi
Eng kam oylik ish haqining 5 baravari- dan 10 baravarigacha bo'lsa	$B = A +$ daromadning eng kam oylik ish haqining 6 baravaridan oshgan qis- mining 16 foizi
Eng kam oylik ish haqining 10 bara- varidan ko'p bo'lsa	$C = B +$ daromadning eng kam oylik ish haqining 10 baravaridan oshgan qisimining 22 foizi

Bu yerda, eng kam oylik ish haqi hukumat tomonidan belgilanadigan miqdor bo'lib, masalan, u 2014- yil boshida 96105 so'mni tashkil qilgan.

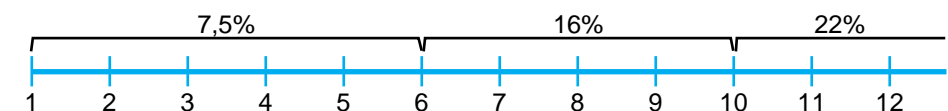
Ko'rib turganingizdek, daromad oshib borgan sari soliq stavkasi ham oshib boryapti. Bu adolatli mezon bo'lib, unga ko'ra kam daromadli fuqarolar nisbatan kamroq, katta daromadli fuqarolar esa ko'proq soliq to'lashlari lozim bo'ladi.

DAROMAD SOLIG'INI HISOBLASH

Ish haqidan olinadigan soliqlarni va boshqa ijtimoiy to'lovlarni korxonahisobchisi hisoblaydi. Hisoblangan soliqlar ish haqidan chegirib davlat budjetiga o'tkaziladi. Shunday bo'lsada, daromaddan undiriladigan soliqni hisoblay olish har bir fuqaro uchun muhimdir.

Amaliy mashq. Firma o'z xodimiga 2014- yil yanvar oyi uchun 1000000 so'm ish haqi hisobladi. Xodimning bu daromadidan davlatga qancha soliq to'lashi kerak?

2014- yil yanvar oyida eng kam oylik ish haqi 96105 so'm ekanligini hisobga olsak, quyidagi soliq shkalasiga ega bo'lamiz (shkalaning har bir bo'linmasi eng kam ish haqini bildiradi):

$$5 \cdot 96105 \cdot 7,5\% + 5 \cdot 96105 \cdot 16\% + (1000000 - 961050) \cdot 22\% = 36039,4 + 76884 + 8569 = 121492,4 \text{ so'm.}$$

Demak, xodim oladigan ish haqidan davlatga 121492,4 so'm daromad solig'i to'lashi kerak.

Eslatma: Fevral oyi uchun soliq miqdorini hisoblashda, xuddi yuqoridagiga o'xshash ish tutiladi. Lekin soliq faqat fevral oyi uchun emas, balki yil boshidan buyon o'tgan 2 oy uchun hisoblanadi va yanvar oyida to'langan soliq miqdori ayriladi. Bu holda daromad va eng kam ish haqi miqdorlari ham 2 oy uchun ($2 \cdot 96105 = 192210$ so'm) olinadi va hokazo.

YURIDIK SHAXSLARDAN UNDIRILADIGAN DAROMAD SOLIG'I

Jismoniy shaxslar kabi yuridik shaxslar ham o'zlarining faoliyati natijasida olgan daromadlaridan daromad (foyda) solig'iga tortiladilar.

Yuridik shaxslarning daromad (foyda) solig'i stavkalari har yili Vazirlar Mahkamasining yoki O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan tasdiqlanadi.

Quyida yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig'i stavkalari yillar bo'yicha keltirilgan:

Yillar	1998	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007–2010	2014
Daromad (foyda) solig'i stavkasi	36%	26%	24%	20%	18%	15%	12%	10%	8%

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda tadbirkorlikka keng yo'l ochib berilib, soliq stavkalari yildan yilga kamaytirilmoqda. Shu bilan birga, Soliq kodeksida ko'zda tutilgan, O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi qarorlari asosida belgilangan yuridik shaxslar turli soliq imtiyozlaridan foydalanishi mumkin. Masalan, yangi tashkil qilingan firma va korxonalar, ya'ni yuridik shaxslar ro'yxatdan o'tgan kundan e'tiboran 1- yili 25%, 2- yili 50% belgilangan stavkadan kamaytirilgan holda, keyingi yillarda esa belgilangan stavka bo'yicha soliq to'laydilar.

Bilasizmi?

Ilgari amalda bo'lgan turli ajratmalar va sug'urta badallari o'rniga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005- yil 25- dekabrda 567- sonli qaroriga asosan yagona ijtimoiy to'lov amaliyotga tatbiq etildi.

Ijtimoiy jamg'armalarning maqsad va vazifalari qarilik nafaqalari, vaqtincha mehnatga layoqatsizlik nafaqalari, homiladorlik va tug'ish nafaqalari, bola tug'ilganida beriladigan nafaqalar, dafn marosimi nafaqalari, 16 yoshgacha bo'lgan nogiron bolalarning ota-onalariga qo'shimcha dam olish kuni uchun

haq to'lash, berilayotgan imtiyozlar o'rniga kompensatsiya tariqasidagi pul to'lovlari mablag'larini moliyalashtirish va ushbu maqsadlar uchun zarur moliyaviy mablag'larni to'plashdan iboratdir.

Shuning uchun ham, bu jamg'armalarga to'lovlarni amalga oshirish har bir yuridik va jismoniy shaxs uchun eng muhim savobli ishlardandir.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Jismoniy shaxslarning jami daromadlari tarkibiga nimalar kiradi?
2. Jismoniy shaxslarning qanday daromadlaridan daromad solig'i undiriladi?
3. Jismoniy shaxslarning dividendlari va foizlar ko'rinishida olgan daromadlaridan qanday stavkada soliq olinadi?
4. Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan to'laydigan daromad solig'ining stavkalarini sharhlab bering.
5. Yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig'i stavkalari haqida nimalar bilasiz? Ularni pasaytirilishining boisi nimada?
6. Quyida keltirilgan respublikamizdagi jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarining o'zgarish jadvalini tahlil qiling. Soliq stavkalari pasaytirilishi sababi nimada deb o'ylaysiz?

Eng kam ish haqi darajasi	1 bar.	2 bar.	3 bar.	4 bar.	5 bar.	6 bar.	7 bar.	8 bar.	9 bar.	10 bar.	10 bar. ko'p
2001- yil	12%			25%			36%				
2004- yil	13%			21%			30%				
2007- yil	13%			18%			25%				
2010- yil	11%			17%			22%				
2014- yil	7,5%			16%			22%				

Buni yodda tuting!

- Jismoniy shaxslarning yillik daromadlaridan daromad solig'i olinadi.
- Yuridik shaxslar o'z daromadlaridan daromad (foyda) solig'i to'laydilar.
- Jismoniy va yuridik shaxslardan undiriladigan soliq stavkasi davlat tomonidan belgilanadi.
- O'zbekiston Respublikasida jismoniy va yuridik shaxslardan undiriladigan daromad soliqlari stavkalari yildan yilga pasaytirib borilmoqda.
- Yagona ijtimoiy to'lovni amalga oshirish har bir to'lovchi uchun eng savobli ishlardandir.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Rasmlar ichidan, sizning fikringizcha, mol-mulk solig'i solsa bo'ladigan mulklarni ajratib ko'rsating. Nima sababdan bunday tanlaganingizni tushuntirib berishga harakat qiling.
2. Bino yoki inshoot mol-mulk solig'i obyektini bo'lishi uchun o'z egasiga daromad keltirishi shart, deb o'ylaysizmi? Bu haqida mulohaza yuring. O'z fikringizni sinfdoshlaringiz bilan muhokama qiling.
3. Mol-mulkdan olinadigan soliq stavkasini belgilashda nimalarni hisobga olish lozim, deb o'ylaysiz?
4. Jismoniy va yuridik shaxslar mol-mulki bo'la oladigan obyektlarga misollar keltiring. Ularning farqini tushuntirishga harakat qiling.

JISMONIY SHAXSLARDAN UNDIRILADIGAN MOL-MULK SOLIG'I

Har qanday jismoniy shaxsning ma'lum miqdorda mol-mulki bo'ladi. Qonunga ko'ra, mol-mulkdan soliq to'lovchi shaxs *mol-mulk solig'i to'lovchisi* hisoblanadi. Jismoniy shaxsning mol-mulki esa *soliq solish obyekti* bo'ladi.

Soliq kodeksiga ko'ra, mol-mulk solig'i obyektini quyidagilardan iborat: O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan uy-joylar, kvartiralar, dala hovli imoratlari, garajlar va boshqa imoratlar, joylar va inshootlar.

2014- yili mamalakatimizda jismoniy shaxslardan undiriladigan mol-mulk solig'i stavkasi mol-mulkning hisoblangan qiymatiga nisbatan 1,2 % miqdorida belgilangan.

SOLIQNI HISOBLASH VA TO'LASH

Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinuvchi soliq davlat soliq idoralari tomonidan hisoblanadi. Imorat, bino va inshootlardan to'lanadigan soliqlarning miqdori ularning har yil 1- yanvardagi qiymatiga asosan belgilanadi.

Imorat, binolar va inshootlarning egasi bir nechta bo'lsa, ulardan to'lanadigan soliq miqdori har bir odamning ulushiga qarab belgilanadi. Yangi qurilgan yoki sotib olingan binolarga soliq kelgusi yil boshidan boshlab hisoblanadi.

Mol-mulk yo'q qilingan, butunlay vayron bo'lgan hollarda mol-mulk solig'ini to'lash ular yo'q qilingan yoki butunlay vayron bo'lgan oydan boshlab to'xtatiladi.

Meros bo'lib qolgan mulkdan mol-mulk solig'i, meros olingan paytdan boshlab to'lanadi. Agar mulkning egasi almasha, uning oldingi egasi joriy yilning 1- yanvaridan boshlab egalik huquqi yo'qolgan paytgacha (oygacha) soliqni to'laydi. Mulkning yangi egasi esa egalik huquqini olgan oydan boshlab to'laydi.

Agar mulk egasi soliq to'lashda ayrim imtiyozlarga ega bo'lish huquqini qo'lga kiritrsa, mol-mulk solig'i o'sha huquq vujudga kelgan oydan boshlab qayta hisoblanadi.

Mol-mulk solig'ini to'lash haqida to'lov chabarnomalari davlat soliq idoralari tomonidan to'lovchilarga har yili 1- maydan kechiktirmay topshiriladi.

Topshiriq

Fuqaro Akbarovning dala hovlisi qiymati 2014- yil 1- yanvarda davlat tomonidan 12500000 so'm deb baholandi. Akbarov davlatga bu yil qancha mol-mulk solig'i to'laydi?

YURIDIK SHAXSLARDAN UNDIRILADIGAN MOL-MULK SOLIG'I

Jismoniy shaxslar kabi yuridik shaxslar ham mol-mulk solig'i to'laydi. Yuridik shaxslarning mol-mulk solig'i obyektini quyidagilardan iborat:

- asosiy vositalar, shu jumladan, moliyaviy ijara (lizing) shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar;
- nomoddiy aktivlar;
- tugallanmagan qurilish obyektlari;
- belgilangan muddatlarda o'rnatilmagan uskunalar.

Mol-mulk solig'i korxonada mol-mulking o'rtacha yillik qoldiq qiymatidan olinadi.

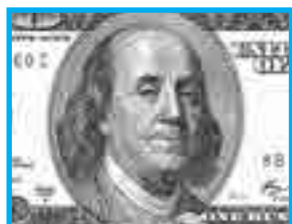
2014- yilda yuridik shaxslar mol-mulk solig'ining stavkasi soliq solish bazasiga nisbatan 4 % miqdorida belgilangan. Ushbu soliq stavkasi korxonada mulkning qayta baholangan qoldiq qiymatidan undiriladi.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Jismoniy shaxslarning qanday mol-mulklari soliq obyektiga bo'la oladi?
2. Egasi bir nechta bo'lgan mulkdan qanday tartibda soliq olinadi?
3. Jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'ini to'lash muddatlari qanday?
4. Merosxo'rlar mol-mulk solig'ini qachondan boshlab to'laydilar?
5. Yuridik shaxslarning mol-mulk solig'i obyektiga nimalardan iborat bo'lishi mumkin?
6. Jismoniy va yuridik shaxslar uchun mol-mulk solig'i stavkalari qanday? Ularning turlicha ekanligini tushuntirib berishga harakat qiling. Nega yuridik shaxslar uchun mol-mulk solig'i stavkasi jismoniy shaxslarnikidan yuqori? Fikringizni asoslab bering.
7. 2014- yil 1- yanvarda "Doniyor Fayz" firmasiga qarashli bino davlat tomonidan 35 mln so'm qilib belgilangan bo'lsa, firma mazkur bino uchun bu yil qancha mol-mulk solig'i to'laydi?

Buni yodda tuting!

- Mulkida soliq solinadigan mol-mulk bo'lgan nafaqaxo'rlar uchun mol-mulk solig'i bo'yicha soliq solinmaydigan eng kam miqdor uy-joy umumiy maydonining 60 kvadrat metri hajmida belgilanadi.
 - Soliqqa tortilishi shart bo'lgan mol-mulk egasi mol-mulk solig'i to'lovchisi hisoblanadi.
 - Jismoniy va yuridik shaxsning soliqqa tortiladigan mol-mulki soliq solish obyektiga bo'ladi.
 - Soliqqa tortiladigan mol-mulkning qiymati har yili 1- yanvardagi holatiga ko'ra hisoblanadi.

Bu dunyoda o'lim va soliqlardan boshqa hech narsaga qat'iy ishonib bo'lmaydi.

Benjamin Franklin, 1979- yilda yozib qoldirilgan.

YER SOLIG'I

17- MAVZU

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Rasmdagi yer maydonlaridan nima maqsadda foydalaniladi?
2. Sizing fikringizcha, ularning qaysi biridan ko'proq daromad olinadi?
3. Ushbu yerlardan davlatga soliq to'lanishi shartmi? Javobingizni asoslang.
4. Rasmlardagi yerlarning sifatini bir xil deb faraz qilsak, ulardan olinadigan yer solig'i bir xil bo'lgani adolatli bo'ladimi yoki aksincha, har xil bo'lganimi? Javobingizni asoslashga harakat qiling.

JISMONIY SHAXSLARDAN OLINADIGAN YER SOLIG'I

Mamlakatimiz soliq tizimida yer solig'i mahalliy soliq va yig'imgirlar turiga mansub. Yer solig'i boshqa soliq turlaridan farqli o'laroq, o'ziga xos xususiyatlarga ega. Xususan, ushbu soliq turi qat'iy to'lovdir. Ya'ni yer egalari va foydalanuvchilari o'z faoliyatlari davomida qanchalik foyda ko'rganlaridan qat'iy nazar, yer solig'ini to'lashlari shart. Chunki, ushbu soliq amalga tatbiq etilishining asosiy maqsadi — yerdan oqilona foydalanish, uni avaylash, talon-taroj qilinishiga yo'l qo'ymaslikdir.

Mulk huquqi, egalik qilish huquqi, foydalanish huquqi yoki ijara huquqi asosida yer uchastkalariga ega bo'lgan shaxslar yer solig'i to'lovchilari hisoblanadi.

Jismoniy shaxslarning quyidagi yer maydonlari soliq obyektiga hisoblanadi:

- dehqon xo'jaligi yuritish uchun meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan yer maydonlari;
- yakka tartibda uy-joy qurilishi uchun meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan yer uchastkalari;

- jamoa bog‘dorchiligi, uzumchiligi va polizchiligini yuritish uchun berilgan yer uchastkalari;
- xizmat yuzasidan berilgan chek yerlar;
- meros bo‘yicha, hadya qilinishi yoki sotib olinishi natijasida uy-joy va imoratlar bilan birgalikda mulk huquqi, egalik qilish va foydalanish huquqi ham o‘tgan yer uchastkalari;
- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mulk qilib olingan yer uchastkalari;
- tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun doimiy foydalanishga yoki ijaraga berilgan yer uchastkalari.

YURIDIK SHAXSLARDAN OLINADIGAN YER SOLIG‘I

Mulk huquqi, egalik qilish huquqi, foydalanish huquqi yoki ijara huquqi asosida yer uchastkalariga ega bo‘lgan yuridik shaxslar *yer solig‘ining to‘lovchilari* bo‘lib hisoblanadilar.

Yagona soliq to‘lashga o‘tgan yoki soliqning alohida turlariga o‘tgan korxonalar, savdo tashkilotlari yer solig‘ini to‘lovchilari bo‘lmaydilar.

Yuridik shaxslar ajratib berilgan yerlar uchun yerdan foydalangan yoki foydalanmaganidan qat‘iy nazar yer solig‘i to‘laydilar.

Yuridik shaxslar uchun quyidagi yer maydonlari yer solig‘i obyekt bo‘lib hisoblanadi:

- qonunda belgilangan tartib bo‘yicha o‘z mulki qilib olingan yer maydonlari;
- o‘rmon xo‘jaligi uchun egalik qilishga berilgan yerlar;
- korxonalar qurishga, imoratlar, inshootlar qurishga yoki boshqa noqishloq xo‘jalik maqsadlari uchun foydalanishga berilgan yerlar.

YER SOLIG‘I STAVKALARI

O‘zbekiston Respublikasida yer solig‘ining quyidagi stavkalari qo‘llaniladi:

1. Yer solig‘i to‘lashda qishloq xo‘jaligi tovarlari ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solig‘i stavkasi;
2. Yagona yer solig‘i to‘lashga o‘tmagan qishloq xo‘jaligi korxonalari uchun yer solig‘i stavkalari.

Yagona yer solig‘i stavkasi mamlakatimizda 2012- yildan boshlab qishloq xo‘jaligi yerlarining me‘yoriy qiymatidan 6% miqdorida belgilangan.

Odamlarning hovlilari va jamoat imoratlari band etgan yerlar qiymati 2 ga ko‘paytirilgan (2 koeffisient qo‘llanilgan) holda baholanadi va shu qiymatdan yagona yer solig‘i to‘laydilar.

Buni yodda tuting!

Yer solig‘i stavkalari har yangi yil uchun O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

YER SOLIG‘I IMTIYOZLARI

Jismoniy shaxslarning soliq solinmaydigan yer uchastkalariga quyidagi yerlar kiradi.

Yakka tartibda uy-joy qurish va shaxsiy yordamchi xo‘jalik yuritish uchun qonun hujjatlarida belgilangan me‘yorlar doirasida berilgan yerlar – yer uchastkasi berilgan paytdan e‘tiboran ikki yil muddatga soliq solinmaydi. Agar yerdan o‘z o‘rnida foydalanilmasa, bu imtiyoz qo‘llanilmaydi.

Dehqon xo‘jaliklaridan undiriladigan yer solig‘i stavkalari, yer sifatiga bog‘liq holda belgilanadi.

Quyidagi yer maydonlari yer solig‘idan ozod etiladi:

- shaharlar, shahar qo‘rg‘onlari, qishloq aholi punktlarining umumiy foydalanishdagi yerlari (maydonlar, ko‘chalar, o‘tish joylari, yo‘llar, ariq yoqalari, ariqlar, mozorlar va boshqalar);
- bog‘dorchilik, uzumchilik, sabzavotchilik jamoalari uchun umumiy foydalanishga berilgan yerlar;
- tabiatni muhofazalashga mo‘ljallangan yerlar;
- tarixiy-madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan yerlar;
- suv fondi yerlari (daryolar, ko‘llar, suv omborlari, kanallar, dengizlar va shu kabi umumfoydalanadigan yerlar).

Bilasizmi?

Berilgan yerlardan ikki yil davomida foydalanmagan jismoniy shaxslardan yer solig‘i uch baravar miqdorda undiriladi.

BILIMINGIZNI SINAB KO‘RING!

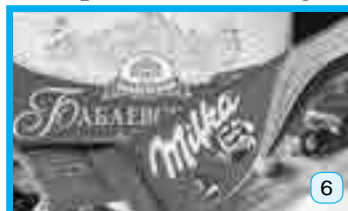
1. Qanday yer uchastkalari yer solig‘i obyekt bo‘lib hisoblanadi?
2. Yer solig‘i stavkalari kim tomonidan va qanday muddat uchun belgilanadi?
3. Qanday yer maydonlaridan soliq uch baravar miqdorda undiriladi?
4. Yer solig‘i to‘lovchilar uchun qanday imtiyozlar mavjud?
5. Yer solig‘i qanday muddatlarda to‘lanadi?
6. Yangi ajratilgan yer maydoni uchun qachondan boshlab yer solig‘i to‘lanadi?
7. Qanday yuridik shaxslar yer solig‘ining to‘lovchilari bo‘ladi? Qanday yerlar yer solig‘i obyekt bo‘ladi?
8. Yer solig‘ini boshqa soliq turlaridan ajratib turuvchi bitta xususiyatini ayting.
9. Yer solig‘i nima uchun kerak? Javobingizni asoslang.
10. Yer solig‘i qanday soliq va yig‘imlar turiga mansub?
11. Mamlakatimizda yagona yer solig‘ining stavkasi qanday miqdorda belgilangan?
12. Yagona yer solig‘i stavkasidan boshqa qanday soliq stavkalari mavjud?

O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilayotgan tovarlar

Chet eldan O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilayotgan tovarlar

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Yuqoridagi 2—4- rasmlarda mamlakatimizda, 5-7- rasmlarda esa chet elda ishlab chiqarilgan va mamlakatimizga olib kirilayotgan tovarlar tasvirlangan. Ularni umumlashtiradigan jihat — bu ularning barchasi aksiz solig'i solinadigan tovarlardir.

1. Sizning fikringizcha, bu tovarlarga qo'shimcha aksiz solig'i solinishiga sabab nimada? Savolga javob berishda ushbu tovarlarning bozordagi o'rnini va iste'mol xususiyatiga e'tibor bering. Shuningdek, spirtli ichimliklar va tamaki mahsulotlarining inson salomatligi va hayot tarziga salbiy ta'sirini unutmang.
2. 1- rasmda aksiz markasi tasvirlangan. Aksiz markalari qanday tovarlarga yopishtirilishini bilasizmi? Aksiz markalarining tovarlarga yopishtirishning sababi nimada deb o'ylaysiz?
3. Qo'shilgan qiymat solig'i deb ataluvchi soliq tovarlarga nima sababdan solinishi haqida fikr bildirishga harakat qiling. Bunda soliqning nomiga e'tibor bering.
4. Aksiz markasi yo'q tamaki mahsuloti haqida qanday xulosa chiqarish mumkin?

AKSIZ SOLIG'I

Aksiz solig'i bilvosita soliq hisoblanib, ayrim mahsulotlardangina olinadi. Xizmatlardan esa aksiz solig'i umuman olinmaydi. Aksiz solig'ining to'lovchilari aksiz

to'lanadigan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi va import qiluvchilardir. Aksiz solig'i mamlakatimizda ishlab chiqarilgan alkogolli mahsulotlar, tamaki mahsulotlari, etil spirti, spirtli ichimliklar, oltin, kumushdan tayyorlangan buyumlar, neft, gaz mahsulotlari (benzin, dizel, gaz) kabi mahsulotlarga solinadi.

O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan va aksiz solinadigan tovarlarning ayrimlariga aksiz solig'i STAVKALARI

№		Soliq stavkasi	
		realizatsiya qilingan tovarlarning qiymatiga nisbatan, %	bir birlik tovar uchun, so'm
1	Konyak, aroq va boshqa alkogolli ichimliklar (1 dekalitr uchun)		32 700
2	Paxta moyi (1 tonna uchun)		875 665
3	Filtrli sigaretalar (1000 donasi uchun)		17451
4	Zargarlik buyumlari	25	
5	Kumushdan yasalgan oshxona buyumlari	11	
6	Benzin AI-80 (1 tonna uchun)		321 430

O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilayotgan aksiz solinadigan tovarlarning ayrimlari uchun aksiz solig'i STAVKALARI

№	Tovar nomi	Soliq stavkasi, %
1	Go'sht va go'sht mahsulotlari (bojxona qiymatidan)	30
2	Tuxum (bojxona qiymatidan)	70
3	Asal (bojxona qiymatidan)	10
4	Bug'doy uni (bojxona qiymatidan)	11
5	Osyotr balig'i ikrasi (bojxona qiymatidan)	50
6	Chaynash uchun saqich (bojxona qiymatidan)	100
7	Shokolad (bojxona qiymatidan)	30
8	Konyak (1 litr uchun)	14,5 AQSH dollari
9	Sigaretalar (1000 donasiga)	50 AQSH dollari
10	Oltindan zargarlik buyumlari (1 gramm uchun)	10 AQSH dollari

Chet eldan mamlakatimiz hududiga olib kiriladigan va aksiz solig'i solinadigan tovarlar ro'yxati ancha kengdir. Bunda soliq ayrim tovarlar bojxona qiymatidan foiz hisobida undirilsa, ayrimlaridan esa bir birlik tovar uchun qat'iy miqdorda chet el valutasida undiriladi.

QO'SHILGAN QIYMAT SOLIG'I

Mahsulot(xizmat)ni ishlab chiqarish, sotish yoki uni import qilish jarayonida mahsulot (xizmat) narxiga qo'shilgan qiymatning bir qismi davlatga to'lanadi. Ana o'sha to'lov – *qo'shilgan qiymat solig'i* deb ataladi. Qo'shilgan qiymat solig'i to'lovchilari – O'zbekiston Respublikasi hududida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik shaxslar hamda mahsulotlar importi bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslardir.

Qo'shilgan qiymat solig'ining obyekti bo'lib, mahsulotlar (xizmatlar)ni realizatsiya qilish (sotish) yoki import mahsulotlari aylanma mablag'lari hisoblanadi.

Qo'shilgan qiymat solig'ini to'lovchi har qanday shaxs sotilgan (realizatsiya qilingan) mahsulot yoki xizmatlar uchun olinadigan to'lov mablag'i qachon kelib tushishidan qat'iy nazar, budjetga qo'shilgan qiymat solig'ini to'lashi shart bo'ladi.

Soliq qonunchiligiga ko'ra, 2000- yildan mamlakatimizda qo'shilgan qiymat solig'i stavkasi 20 foiz qilib belgilangan.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Aksiz solig'i nima? U qanday mahsulotlardan olinadi?
2. Qanday mahsulotlar aksiz solig'idan ozod etiladi?
3. Qo'shilgan qiymat solig'i qanday soliq?
4. Kimlar qo'shilgan qiymat solig'ining to'lovchilari bo'ladi?
5. Qo'shilgan qiymat solig'ining obyektini ayting?
6. Qo'shilgan qiymat solig'ining foiz stavkasi necha foiz miqdorida belgilangan?
7. Qo'shilgan qiymat solig'i qanday hisoblanadi?

Buni yodda tuting!

- Aksiz solig'i bilvosita soliqdir.
- Aksiz solig'i mamlakatimizda ishlab chiqarilgan yoki import qilingan ayrim tovarlarga solinadi.
- Qo'shilgan qiymat solig'i mahsulot (xizmat)ni ishlab chiqarish, sotish yoki import qilish jarayonida uning narxiga qo'shilgan qiymatning bir qismidir.

III BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'ining soliq solinuvchi daromadi qaysi qonun yoki nizom asosida aniqlanadi?
2. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkasini tushuntirib bering.
3. Respublikamizda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarining pasayib borishining boisi nimada?
4. Buyuk bobokolonimiz Zahiriddin Muhammad Boburning soliq to'g'risidagi fikrlari haqida nimalarni bilasiz?
5. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i stavkalari kim tomonidan belgilanadi?
6. Soliq kodeksi qanday munosabatlarni tartibga soladi?
7. Qo'shilgan qiymat solig'i haqida nimalarni bilasiz?
8. Qanday mahsulotlarga qo'shilgan qiymat solig'i solinadi?
9. Aksiz solig'i qanday soliq turiga kiradi?
10. Yer solig'i qanday maqsadda solinadi?

B. TOPSHIRIQLAR

Quyida avval atamalarining nomlari, so'ng ularning talqinlari berilgan. Har bir atamaga mos talqinni toping.

ATAMALAR:

1. Jismoniy shaxslardan undiriladigan daromad solig'i obyekti;
2. Yer solig'i to'lovchilari;
3. Qo'shilgan qiymat solig'i;
4. Aksiz solig'i to'lovchilari..

TALQINLAR:

- a) mulk, egalik qilish, foydalanish huquqi yoki ijara huquqi asosida yer uchastkalariga ega bo'lgan shaxslar;
- b) jismoniy shaxslarning jami yillik daromadi;
- d) aksiz to'lanadigan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi va import qiluvchilar;
- e) mahsulot ishlab chiqarish, sotish yoki uni import qilish jarayonida mahsulot narxiga qo'shilgan qiymat.

D. TESTLAR

- 1. Quyidagilarning qaysi biri daromad solig'i obyekt bo'la oladi?**
A) Oylik maosh;
B) Aksiyadan olingan dividend;
D) Bank omonat foizlari;
E) Yuqoridagilarning barchasi.
- 2. Shaxsiy turar joylar va dala hovli-lardan qanday foiz stavkasida mol-mulk solig'i undiriladi?**
A) 3,5%; B) 2%; D) 0,5%; E) 1%.
- 3. Mahsulot ishlab chiqarish, sotish yoki uni import qilish jarayonida mahsulot narxiga qo'shilgan qiymatning bir qismi davlatga to'lanadigan soliq turi qaysi javobda berilgan?**
A) Qo'shilgan qiymat solig'i;
B) Mol-mulk solig'i;
D) Aksiz solig'i;
E) Bojxona to'lovi.
- 4. Respublikamizda 2000- yildan e'tiboran qo'shilgan qiymat solig'i stavkasi necha foiz qilib belgilangan?**
A) 10%; B) 15%; D) 18%; E) 20%.
- 5. Qaysi javobda aksiz solig'i solinadigan mahsulot turi berilmagan?**
A) Dori-darmonlar;
B) Tamaki mahsulotlari;
D) Neft, gaz mahsulotlari;
E) Oltin va kumushdan tayorlangan mahsulotlar.
- 6. Bilvosita soliq nimadan olinadi?**
A) Daromaddan;
B) Mulkdan;
D) Yerdan;
E) Tovardan.
- 7. Fuqarolardan qanday soliq undiriladi?**
A) Faqat daromad solig'i;
B) Faqat daromad va mulk solig'i;
D) Daromad, mulk va yer solig'i;
E) Daromad, mulk va ekologiya solig'i.
- 8. Quyidagi satrlarning qaysi birida faqat mahalliy soliqlar keltirilgan?**
A) Qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz, yer solig'i;
B) Daromad solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i;
D) Mulk, yer va daromad solig'i;
E) Mulk va yer solig'i.
- 9. Jismoniy shaxslar yakka tartibdagi tadbirkorlik faoliyatidan to'laydigan soliq qay tarzda belgilanadi?**
A) Qat'iy;
B) Progressiv;
D) Proporsional;
E) Regressiv.
- 10. 2014- yilda yuridik shaxslardan undiriladigan mol-mulk solig'i stavkasi qancha qilib belgilandi?**
A) 3%; B) 4%; D) 3,5%; E) 4,5%.
- 11. 2010- yil yanvar oyida 300 000 so'm maosh olgan ishchi qancha daromad solig'i to'lagan? (eng kam oylik ish haqi miqdorini 37680 so'm deb oling)**
A) 37435,2 so'm;
B) 35056,4 so'm;
D) 24990,9 so'm;
E) 28790,2 so'm.

IV bob. Iqtisodiy o'sish

Ushbu bobdagi materiallarni o'rganish natijasida quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lasiz:

- mamlakat iqtisodiyotining asosiy ko'rsatkichlarini bilish va ularni farqlay olish;
- sodda misollarda YaIM, YaMM va SIM ni hisoblay olish;
- tugal va oraliq mahsulotlarni farqlay olish;
- dunyo mamlakatlarini iqtisodiy rivojlanganlik darajasiga qarab guruhlarga ajrata olish;
- aholining turmush darajasi nimalarga bog'liq ekanligini tushunish;
- makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning nominal va real qiymatlarini farqlay olish;
- iqtisodiy davr va iqtisodiy o'sish mohiyatini tushunib yetish;
- O'zbekistonning iqtisodiy salohiyatini, asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini bilish va sharhlay olish.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. "Paxta — milliy boyligimiz" degan jumalani izohlab berishga harakat qiling.
2. Daladan terib olib, davlatga topshirilgan paxta xomashyosi uchun fermerning olgan daromadi, paxta eksportidan tushgan chet el valutasini, chevarlarning tikkan ko'ylaklari uchun oladigan haqlarini mamlakatimizning ichki mahsuloti deb atasak bo'ladimi? Javobingizni asoslashga harakat qiling.
3. "O'zbekiston havo yo'llari" milliy aviakompaniyasining xizmatlari uchun chet ellik sayyohlar tomonidan to'langan valutaning, bozorlarda sotilayotgan tropik meva (banan, ananas, apelsin kabi)larni, eksport uchun ishlab chiqarilgan "Cobalt" avtomobilini-chi? Javobingizni asoslang.
4. O'zbekiston Respublikasi kompaniyasi chet elda o'z shoxobchasini ochgan bo'lsa, shoxobchaning ishlab chiqargan mahsuloti yoki ko'rsatgan xizmati mamlakatimiz ichki mahsuloti bo'la oladimi?
5. Chet el kompaniyasining mamlakatimizdagi shoxobchasi ishlab chiqargan mahsuloti yoki ko'rsatgan xizmati-chi? Javobingizni asoslang.

YALPI ICHKI MAHSULOT

Mamlakat iqtisodiyotining natijalari turli xil ko'rsatkichlar yordamida o'lchanadi. *Yalpi ichki mahsulot (YaIM)* — mamlakat hududida bir yil mobaynida ishlab chiqarilgan, pirovard ko'rinishdagi tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymatidir. YaIM hisoblanayotganda ishlab chiqarishning oraliq bosqichida yaratilgan xomashyo, ehtiyot qismlar, urug'lik, yonilg'i, energiya, materiallar, transport xizmati, ulgurji savdo xizmati, tijorat va boshqa oraliq mahsulotlar va xizmatlar hisobga olinmaydi. YaIMga pirovard ko'rinishdagi

iste'molga tayyor tovarlar qiymatigina qo'shiladi. Masalan, traktor g'ildiragi traktor ishlab chiqarish jarayonida ishlatilib, traktor tarkibiy qismiga aylansa, YaIM ga kiritilmaydi, chunki u pirovard mahsulot bo'lmay qoladi. Traktor esa YaIM ga kiritiladi, chunki u pirovard mahsulot hisoblanadi. Agar g'ildirak YaIM ga kiritilganda edi, uning qiymati ikki marotaba: birinchi safar g'ildirak sifatida, ikkinchi safar esa traktorning qismi sifatida YaIM ga kiritilgan bo'lib qolar edi. Shu bois, YaIM hisoblanayotganda faqat pirovard ko'rinishdagi tovarlar inobatga olinadi. YaIM mamlakat hududida joylashgan, qaysi davlatga tegishli bo'lishidan qat'iy nazar barcha korxonalar, firma va aholi tomonidan yaratilgan mahsulotning bozor narxlaridagi qiymatidir.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) — mamlakat hududida bir yil mobaynida ishlab chiqarilgan, pirovard ko'rinishdagi tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymati.

BOSHQA MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLAR

Yalpi milliy mahsulot (YaMM) — yil davomida mamlakat fuqarolari tomonidan (yer yuzining qayerida bo'lishidan qat'iy nazar) yaratilgan pirovard ko'rinishdagi jami tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymatidir. Agar YaIMdan mazkur mamlakat hududida chet ellik fuqarolar va firmalar tomonidan yaratilgan tovarlar qiymatini ayirib, bu mamlakat fuqarolari va firmalari tomonidan boshqa davlatlar hududida yaratilgan tovarlar qiymatini qo'shsak, mazkur mamlakatning yalpi milliy mahsuloti (YaMM) miqdori hosil bo'ladi.

Sof ichki mahsulot (SIM) — YaIMdan amortizatsiya ajratmasining ayirilganiga teng. Ma'lumki, ishlab chiqarish jarayonida asbob-uskuna, bino kabi asosiy vositalar eskirib, ular narxining bir qismi shu vositalar ishtirokida tayyorlangan tovarlar narxiga o'tadi. Bu amortizatsiya ajratmasi bo'lib, u yangidan yaratilgan qiymat emas. Shu bois, YaIMdan jami amortizatsiya ajratmasini ayirib tashlasak, sof ichki mahsulot (SIM) miqdori topiladi. SIM mamlakatda bir yilda yangidan yaratilgan tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi qiymatini ko'rsatadi.

Sof milliy mahsulot (SMM)ning qiymati YAMM qiymatidan amortizatsiya ajratmasini ayirish yo'li bilan topiladi.

Milliy daromad (MD) — mamlakat aholisining bir yillik jami ish haqi, foiz, renta kabi barcha daromadlari va korxonalar foydasining yalpi yig'indisidan iborat. U SIM dan barcha bilvosita soliqlarni ayirish yo'li bilan ham aniqlanadi.

Turli mamlakatlardagi iqtisodiy faoliyatning samaradorligini va aholining turmush farovonligini taqqoslashda aholi jon boshiga hisoblangan YaIM qo'llaniladi.

Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM (YaMM) — YaIM (YaMM) qiymatini mamlakat aholisi soniga bo'lib topiladi.

REAL VA NOMINAL QIYMATLAR

Ma'lumki, mamlakatning muayyan yildagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlari (YaIM, YaMM, SIM, SMM va MD) o'sha yilda amalda bo'lgan narxlarda hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlarning qaralayotgan yildagi joriy narxlarda hisoblangan qiymati *nominal qiymat* deb yuritiladi. Lekin ma'lumki, narxlar yildan yilga o'zgarib turadi. Shuning uchun mamlakatning turli yillardagi ko'rsatkichlari o'zaro taqqoslanayotganda, ularning real qiymatidan foydalaniladi.

Formula
YaIM real va nominal qiymatlari orasidagi bog'lanish
 $YaIM_r$ — real qiymat; $YaIM_n$ — nominal qiymat;
 I — narxlarning oshish indeksi.

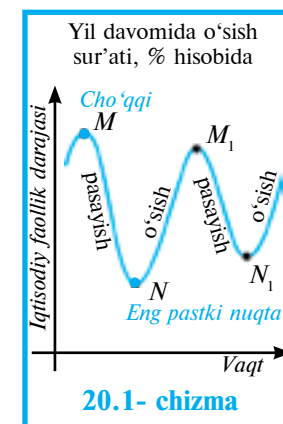
$$YaIM_r = \frac{YaIM_n}{I}$$

Aytaylik, 2005—2008- yillarda mamlakatdagi narx-navo 1,5 baravarga oshgan, ya'ni bu davrdagi narxlarning oshish indeksi 1,5 ga teng bo'lib, 2005- yildagi YaIMning nominal qiymati — 19,35 trln so'm, 2008- yildagi YaIMning nominal qiymati esa 36,84 trln so'mni tashkil qilgan bo'lsin. Bu ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslash uchun ularni bir xil narxlarda hisoblash lozim bo'ladi. Buning uchun 2005- yildagi narxlar asos qilib olinadi. Bu narxlarda 2005- yilgi YaIM qiymati berilgan. Endi 2008- yildagi YaIMni 2005- yildagi narxlarda hisoblaymiz. Buning uchun 2008- yildagi YaIMning nominal qiymatini narxlarning oshish indeksiga bo'lsak kifoya. Hosil bo'lgan qiymat — 24,56 trln so'm 2008- yilgi YaIMning 2005- yilga nisbatan real qiymatidan iborat bo'ladi. Shundan so'ng, 2005- yilgi YaIM nominal qiymati va 2008- yilgi real qiymati o'zaro taqqoslanadi va 2008- yilda 2005- yilga nisbatan YaIM qiymati $24,56 : 19,35 = 1,27$ baravar oshgan degan

xulosaga kelinadi. Umuman olganda, joriy yildagi iqtisodiy ko'rsatkichning biror yilga nisbatan real qiymatini topish uchun uning nominal qiymati bu davrdagi narxlarning umumiy o'sish indeksiga bo'linadi.

IQTISODIY DAVR

Bozor iqtisodiyotining ikki asrlk tarixi, unga to'liqinsimon rivojlanish xos ekanligini tasdiqladi. Ma'lum bo'lishicha, bozor iqtisodiyoti hukm surgan davlatlardagi iqtisodiy faollik ma'lum davrlarda o'sib, so'ng esa pasayib, davriy ravishda tebranib turar ekan. Mamlakat iqtisodiyotining bir marta tebranishiga — bir marta o'sib, so'ng pasayishiga ketgan vaqt *iqtisodiy davr* deb ataladi. 20.1- chizmadagi

Yalpi milliy mahsulot (YaMM) — yil mobaynida mamlakat fuqarolari tomonidan (yer yuzining qayerida bo'lishidan qat'iy nazar) yaratilgan pirovard ko'rinishdagi jami tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymati.

Sof ichki mahsulot (SIM) — yalpi ichki mahsulotdan amortizatsiya ajratmasining ayrilganiga teng.

Milliy daromad (MD) — mamlakat aholisining bir yillik jami ish haqi, foiz, renta kabi daromadlari va barcha korxonalar foydasining yalpi miqdori.

Formula $YaMM = YaIM + E - I$; $SIM = YaIM - A$
 Bu yerda: E — mamlakat kapitali asosida chet elda yaratilgan tovar va xizmatlar qiymati; I — chet el kapitali asosida mamlakatda yaratilgan tovar va xizmatlar qiymati; A — amortizatsiya ajratmasi.

Bilasizmi?
 2013- yilda O'zbekiston Respublikasining YaIM hajmi joriy narxlarda 118986,9 mlrd so'mni tashkil qildi. Bu 2012- yil dekabr holatiga nisbatan 8% ortiq. YaMM esa YaIMdan ko'p bo'ldi.
 Har bir davlat YaMMning YaIMdan katta bo'lishiga intiladi.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. YaIM, YaMM, SIM, SMM va MD bir-biridan nimasi bilan farqlanadi?
2. Nima sababdan mamlakatda ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar qiymati YaIMga qo'shilmaydi?
3. Pirovard va oraliq mahsulotlarga 3 tadan misol keltiring.
4. Bir mamlakatning YaMM miqdori 7669 mln AQSH dollarni, chet ellik fuqarolarga to'langan daromadlar 190 mln AQSH dollarni, boshqa davlatlarga qo'yilgan sarmoyadan tushgan daromadlar esa — 205 mln AQSH dollarni tashkil qildi. Bu mamlakatning YaIM miqdorini toping.
5. Mamlakat YaIM ining o'sishi iqtisodiyotning rivojlanishiga qanday ta'sir etadi?
6. Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaIM nimani ifodalaydi?

Buni yodda tuting!

- Yalpi ichki mahsulot mamlakat iqtisodiy salohiyatining asosiy o'lchovidir. U mamlakat iqtisodiyotining ahvolini aks ettiradi.
- Turli mamlakatlardagi iqtisodiy faoliyat samaradorligi, bu mamlakatlar aholisi jon boshiga to'g'ri kelgan YaIM yordamida o'zaro taqqoslanadi.
- Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaIM mamlakat aholisining mehnat unumdorligini ham ko'rsatadi.

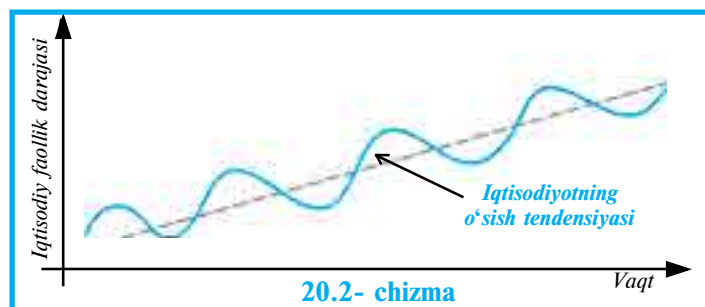
iqtisodiy davrni olib qaraydigan bo'lsak, u iqtisodiy o'sish va iqtisodiy pasayish oraliqlaridan iborat bo'lib, M nuqta bu davrdagi iqtisodiy faollikning eng yuqori nuqtasi (cho'qqisi), N nuqta esa eng quyi nuqtasidan iborat ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Iqtisodiy ko'rsatkichning nominal qiymati — bu uning joriy narxlarga nisbatan hisoblangan qiymati.

Iqtisodiy ko'rsatkichning real qiymati — biror asos qilib olingan yildagi narxlarga nisbatan hisoblangan qiymati.

Iqtisodiy davr — mamlakat iqtisodiyotining bir marta tebranishiga — bir o'sib, so'ng pasayishiga ketgan vaqt.

Agar iqtisodiy rivojlanishning kattaroq davrini ko'zdan kechiradigan bo'lsak, 20.2- chizmada tasvirlangan holatni ko'rishimiz mumkin. Ta'kidlash joizki, bu holatda iqtisodiy faollik tebranib tursada, umuman olganda, iqtisodiyotda ko'tarilish — o'sish kuzatilayapti. Iqtisodiyotda kamida olti oy davomida real YaIMning kamayishi kuzatilsa, bu iqtisodiy pasayishdan dalolat beradi.

IQTISODIY O'SISH

Davlatning eng muhim vazifalaridan biri — mamlakatda iqtisodiy o'sishni ta'minlab turishdan iborat. Chunki aholi soni o'sib, ularning ehtiyojlari kundan kunga o'sib boradi. Demak, borgan sari ko'proq tovar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish lozim bo'ladi. Bunday sharoitda davlat mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini yuksaltirishi, ya'ni iqtisodiy o'sishini ta'minlashi lozim bo'ladi. *Iqtisodiy o'sish* deb, mamlakatda muttasil ravishda yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmining oshib borishiga aytiladi. Iqtisodiy o'sish darajasini bir necha usullarda hisoblash mumkin. Odatda, iqtisodiy o'sish — mamlakatdagi real YaIMning o'sish darajasi bilan o'lchanadi. Yuqorida ko'rilgan misolda 2005—2008- yillari YaIM ning real qiymati 1,27 marta oshgan bo'lib, bu — mamlakatda ko'rib chiqilayotgan davrda iqtisodiy o'sish kuzatilganligidan dalolat beradi. Ba'zida, iqtisodiy o'sish — YaMMning o'sish darajasi bilan yoki aholi jon boshiga to'g'ri kelgan real YaMM ning (yoki YaIMning) oshish darajasi bilan ham o'lchanadi.

Iqtisodiy o'sishga ikki xil: ekstensiv va intensiv yo'llar bilan erishish mumkin. Ekstensiv o'sishga qo'shimcha miqdordagi ishlab chiqarish resurslarini ishlab chiqarishga jalb etish bilan erishiladi. Buning uchun yangi yerlar o'zlashtiriladi, ko'plab miqdorda foydali qazilmalar va mehnat resurslari ishlab chiqarishga jalb etiladi. Intensiv o'sish bor resurslardan samarali foydalanish orqali ta'minlanadi. Unga fan va texnika yutuqlari, yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy qilish, mehnat unumdorligini, ishchilarning bilim va malakalarini oshirish kabi yo'llar bilan erishiladi.

IQTISODIY RIVOJLANGAN VA RIVOJLANAYOTGAN DAVLATLAR

Mamlakatda boy va kambag'al oilalar bo'lgani singari, dunyoda ham boy va kambag'al mamlakatlar bor. Xalqning boy yoki kambag'alligi uning iqtisodiy o'sish darajasi, ya'ni aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi milliy mahsulot hajmi bilan o'lchanadi. Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaMM miqdorining ko'p yoki kamligiga qarab, davlatlar rivojlangan va rivojlanayotgan guruhlariga bo'linadi. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalari, malakali mutaxassislar bilan ta'minlangan bo'lib, asosan, sanoat ishlab chiqarish sohalariga ixtisoslashgan.

Rivojlanayotgan davlatlarning o'zi yana ikkiga: daromadlar darajasi o'rtacha va past bo'lgan davlatlarga bo'linadi. Bu davlatlar iqtisodiyoti asosan xomashyo eksporti va qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan. O'zbekiston daromadlar darajasi o'rtacha bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlar qatoriga kiradi. Daromadlar darajasi past bo'lgan mamlakatlarda aholi daromadining nihoyat darajada past bo'lganligi uchun ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflanadigan sarmoya (investitsiyalar)lar ham juda kam bo'ladi. Natijada, mehnat unumdorligi pastligicha qoladi. Ishlab chiqarish hajmi kamayib, o'sib borayotgan aholi daromadlari borgan sari kamayaveradi.

AHOLINING TURMUSH DARAJASI

Mamlakat aholisining turmush darajasi iqtisodiy rivojlanganlik darajasini yaqqolroq ko'rsatadi. Chunki u nafaqat aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaMM qiymati bilan, balki yana qator ko'rsatkichlar asosida o'lchanadi. Aholining turmush darajasi kishi boshiga ko'proq moddiy ne'mat yaratishgagina emas, balki topilgan daromadni qanday va qayerga ishlatilishiga ham bog'liq. Aytaylik, bir mamlakatda katta miqdorda YaMM yaratilsa, ammo uning ko'p qismi harbiy maqsadlarda sarflansa, bu mamlakat aholisining turmush darajasida qanday ijobiy o'zgarish bo'lishi mumkin? Turli mamlakatlar aholisining turmush darajasi o'zaro qator iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlar yordamida taqqoslanadi. Har yili Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Inson taraqqiyoti to'g'risidagi ma'ruza" sida bu ko'rsatkichlar haqida ma'lumot berib boriladi.

Aholining turmush darajasini taqqoslashda, asosan, quyidagilar hisobga olinadi: 1) aholining savodxonlik darajasi; 2) ko'rsatilayotgan tibbiy xizmat darajasi; 3) aholining sog'lomlik darajasi; 4) umr ko'rish davomiyligi; 5) shahar aholisining soni; 6) uy-joy bilan ta'minlanganlik darajasi; 7) oilalarning madaniy-maishiy tovarlar: televizor, telefon, shaxsiy kompyuter, internet tarmog'i, muzlatkich kabi tovarlar bilan ta'minlanganlik darajasi; 8) ta'limga ajratilayotgan xarajatlar miqdori; 9) inson huquqlarining kafolatlanganlik darajasi; 10) jinoyatchilik darajasi; 11) sog'liqni saqlashga ajratilgan xarajatlar miqdori; 12) atrof-muhitning himoyalanganligi va boshqalar.

Dunyoda aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari bo'yicha yuqori o'rinlarni Kanada, Fransiya, Norvegiya, AQSH, Islandiya, Finlandiya, Niderlandiya, Yaponiya, Yangi Zelandiya va Shvetsiya kabi davlatlar egallab kelmoqda.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning nominal va real qiymatlarining farqi nimada?
2. Iqtisodiy davr nima va uning qanday pallalari bor?
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyot nega davriy ravishda tebranib rivojlanadi?
4. Iqtisodiy o'sish nima va u qanday o'lchanadi?
5. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv usullarining afzallik hamda kamchilik tomonlarini aniqlang.
6. Iqtisodiy o'sishni aholi turmush darajasining oshishi deb ta'riflash mumkinmi?
7. Iqtisodiy rivojlangan mamlakat deganda nimani tushunasiz?
8. Dunyodagi davlatlar iqtisodiy rivojlanganlik darajasiga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?
9. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanganligi har doim aholi turmush darajasining yuqori ekanligidan dalolat beradimi?
10. Aholi turmush darajasi juda past bo'lgan davlatlarga 5 ta misol keltiring.
11. Iqtisodiy farovonlik nima va u nimaga bog'liq?

Buni yodda tuting!

- Mamlakat aholisi turmush darajasining yuqori bo'lishi iqtisodiy farovonlikdan dalolat beradi.
- Iqtisodiy farovonlik mamlakat bo'yicha yaratilgan yalpi mahsulotning ko'pligi bilan emas, balki milliy boylikni aholi manfaatlarini ko'zlab, adolatli va oqilona qayta taqsimlashga bog'liq.

Amaliy tadqiqot

Rivojlangan va qashshoq mamlakatlardagi aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaIM qiymati (Xalqaro Valuta fondi ma'lumotiga ko'ra, 2013- yil)

Rivojlangan mamlakatlarda			Qashshoq mamlakatlarda		
O'rin	Mamlakat	AQSH doll.	O'rin	Mamlakat	AQSH doll.
1.	Lyuksembur	110573	177.	Efiopiya	483
2.	Qatar	104655	178.	Madagaskar	451
3.	Norvegiya	101271	179.	Markaziy Afrika Resp.	447
4.	Shveysariya	80276	180.	Liberiya	436
5.	Avstraliya	64157	181.	Niger	408
6.	Daniya	57999	182.	Burundi	282
7.	Shvetsiya	57297	183.	Malavi	253
8.	Singapur	52918	184.	Kongo Demokr. Resp.	237

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, eng rivojlangan va eng qashshoq mamlakatlarda aholi jon boshiga hisoblangan YaIMning farqi juda katta. Lekin bu, ushbu mamlakatlardagi odamlarning iste'mol darajasi shu darajada farq qiladi degani emas. Chunki, Lyuksemburg, Qatar yoki Norvegiyada yashovchi oila oziq-ovqat, kiyim-kechak yoki uy-joylarini sotib olishga sarf qiladigan mablag' bilan ushbu tovarlarga Burundi, Malavi yoki Kongo Demokratik Respublikasidagi oila sarf qiladigan mablag' orasidagi farq bu oilalarning boy yoki kambag'alligigagina bog'liq emas. Bu oilalarning iste'mol xarajatlari mahsulot sifati, narxi, iste'mol tovarlari tarkibiga va boshqa omillarga ham bog'liqdir. Shularni e'tiborga olgan va o'z tasavvur va tahlilingizga tayangan holda, bittadan o'quvchi bittadan rivojlangan va qashshoq mamlakatlarni tanlang, ulardagi oilalar yashash sharoitini solishtirib ko'rishga harakat qiling. Bunda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- 1) oziq-ovqat mahsulotlari turlari, ularning qayerdan va qanday narxda sotib olinishi, qanday tayyorlanishi;
- 2) kiyim-kechakning turlari, ularning qayerdan va qanday narxda sotib olinishi yoki tikilishi;
- 3) uy-joy, jihozlar, asbob-uskunalarining sifati va qay tariqa qurilishi, ishlab chiqilishi yoki sotib olinishi;
- 4) transport vositalaridan foydalanish darajasi va sifati;
- 5) ijtimoiy ta'minot darajasi va sifati.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining asosiy ishlab chiqarish tarmoqlarini sanab bering.
2. Bu tarmoqlardan qaysi biri respublikamiz iqtisodiyotida yetakchi soha hisoblanadi?
3. Mamlakatimizdagi ko'zga ko'ringan ishlab chiqarish korxonalaridan qaysilarini bilasiz?
4. Sizningcha, davlat qaysi sohalarga ko'proq e'tibor berishi kerak?
5. Iqtisodiyotning qaysi sohasida xususiy sektorning ulushi ko'proq deb o'ylaysiz? Qaysi sohalarda kamroq?
6. Sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmat ko'rsatish sohaslarining istiqboli haqida nima deya olasiz?
7. Respublikamiz iqtisodiyotining jahon iqtisodiy hamjamiyatiga kirib borishi (integratsiyasi) haqida nimalar bilasiz?

O'ZBEKISTONNING IQTISODIY SALOHIYATI

Maydoni. Respublikamiz maydoni 448,9 ming kvadrat kilometrni tashkil qiladi va u Yer shari quruqlik qismining 0,3 foizini egallaydi. Uning 60 foizi qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlardir.

Aholisi. Mamlakatimiz aholisi 2013- yilda 30 million kishiga yetdi. Ishchi kuchi resurslari aholining yarmini tashkil qiladi. Aholining o'rtacha yoshi 24 yilni tashkil qiladi.

Tabiiy resurslari. O'zbekiston hududida 2700 dan ortiq foydali qazilmalarning istiqbolli konlari topilgan. Respublika yer ostidan yiliga qazib olinayotgan foydali qazilmalarning qiymati 5,5 milliard dollardan ko'pdir.

O'zbekiston oltin zaxiralari va qazib chiqarish bo'yicha dunyodagi eng yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Respublikamiz yer osti kumushga ham boydir. Mamlakatimiz mis zaxiralarining miqdori bo'yicha dunyoda yettinchi o'rinda turadi. Uranning topilgan zaxiralari uni 50—60 yil qazib olishni ta'minlaydi. Respublikamizda 160 dan ortiq gaz, neft, ko'mir konlari qidirib topilgan va ochilgan, ularning ko'pi foydalanishga topshirilgan. Ulardan 5 million tonnadan ortiq neft va gaz kondensati olinadi, bu esa o'z ehtiyojlarimizni to'la ta'minlaydi.

Har yili respublikamizda 51 milliard 200 million kub metrdan ortiq zangori yonilg'i — gaz olinadi. Bu o'z ehtiyojlarimizni to'la ta'minlagan holda, uni qo'shni davlatlarga eksport qilish imkonini ham beradi. Bir yilda qazib chiqariladigan ko'mir to'rt million tonnani tashkil etadi. O'zbekistonda qidirib topilgan ko'mirning umumiy zaxiralari 2 milliard tonnadan ko'p.

Sanoati. Paxta tozalash, mashinasozlik, neftni qayta ishlash, rangli metallurgiya, energetika, to'qimachilik, gaz, samolyotsozlik, avtomobilsozlik, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, elektrotexnika, radiotexnika va boshqalar. 100 dan ortiq tarmoqqa mansub 2200 dan ziyod yirik ishlab chiqarish korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. 1996- yil 19- mayda Andijon viloyatining Asaka shahrida ochilgan mamlakatimizdagi birinchi avtomobil zavodi "Nexia", "Tiko" rusumli yengil avtomobillar hamda "Damas" rusumli kichik avtobusdan yiliga 200 ming dona avtomashina chiqara boshlagan edi. Hozirgi kunda AQSHning "General Motors" kompaniyasi bilan qilinayotgan hamkorlik tufayli "Matiz", "Lacetti", "Orlando", "Malibu", "Cobalt" va "Spark" rusumli jahon standartlariga to'la javob beradigan avtomobillar ishlab chiqarilmoqda. Samarqand shahrida esa "Isuzu" rusumli o'rta hajmli avtobuslar va yuk avtomashinalari hamda "MAN" rusumli yirik tonnali yuk avtomashinalari ishlab chiqarilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, O'zbekistonda mashinasozlik sanoati yildan yilga rivojlanib, jahon andozalariga moslashib, yuksalib borayotganidan dalolat beradi.

Hozirgi kunda respublika energetikasining umumiy quvvati 11 ming kilovatt-dan ortiq bo'lgan 27 ta issiqlik va gidravlik elektr stansiyalari yiliga 50,1 milliard kilovatt-soat elektr quvvati ishlab chiqarish imkoniyatiga egadir.

Qishloq xo'jaligi. O'zbekiston aholisining 60 % dan ortig'i qishloqlarda istiqomat qiladi. Shu sabab, iqtisodiyotda qishloq xo'jaligining tutgan o'rni bo'lakcha. Mamlakat YaIM ining 28 %i qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladi. Paxtachilik qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i hisoblanadi. Yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 55 %i dehqonchilikda, 45 %i chorvachilikda yaratiladi.

O'zbekiston paxta tolasini ishlab chiqarish va uni eksport qilish bo'yicha dunyoning yetakchi mamlakatlaridan biridir. Respublikada g'alla mustaqilligiga asos yaratilgan. Oxirgi paytlarda yiliga 7 million tonna atrofida g'alla yetishtirilmoqda. Respublika meva-sabzavot mahsulotlari, uzum, pilla, qorako'l teri, jun yetishtirishda MDH mamlakatlari orasida yetakchi o'rinni egallaydi.

Bilasizmi?

Dunyo xaritasiga yaxshilab e'tibor bersangiz, respublikamiz dengizga chiqish imkoniyatlari jihatidan noqulay geografik makonda joylashgan. Dengizga chiqishimiz uchun kamida ikkita davlat chegarasini kesib o'tishimiz kerak. Bu iqtisodiyotimiz oldida qanday qiyinchiliklarni tug'diradi?

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining Yetakchi tarmoqlarini aytib bering.
2. Mustaqillik yillarida bunyod etilgan ishlab chiqarish korxonalari haqida nimalar bilasiz?
3. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti rivojlanganlik darajasiga ko'ra qanday davlatlar qatoriga kiradi?
4. O'zbekiston Respublikasi aholisining mehnat unumdorligini topish uchun qanday kattaliklar kerak bo'ladi?
5. Respublikamiz aholisining mehnat unumdorligi qaysi yillarda eng yuqori bo'lgan? Fikringizni dalillar bilan asoslang.
6. Respublikamiz iqtisodiyoti ko'rsatkichlarini bitta rivojlangan davlat bilan va bitta MDH mamlakati ko'rsatkichlari bilan o'zaro taqqoslang.

Buni yodda tuting!

- O'zbekiston Respublikasi aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaIM o'rtacha bo'lgan, rivojlanayotgan davlatlar qatoriga kiradi.
- O'zbekiston jahondagi iqtisodiyoti eng jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan davlatlardan biridir.

Topshiriq

O'zbekiston Respublikasining quyidagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qiling.

Ko'rsatkich nomi	2009- yil mlrd so'm	2010- yil mlrd so'm	2012- yil mlrd so'm
Yalpi ichki mahsulot	49375,6	62388,3	96589,8
Sanoat mahsulotlari	11651,1	14882,5	23133,7
Qishloq xo'jaligi	9200,0	11226,0	16866,1
Qurilish	3335,7	4033,5	5732,6
Transport va aloqa	5721,9	7187,9	11500,4
Savdo	4381,1	5781,4	8234,5
Boshqalar	10321,6	13566,1	23553,9
Mahsulotlarga solinadigan eksport-import operatsiyalaridan soliqlar va bojlar	4764,2	5716,9	7468,6
Inflatsiya darajasi, %	7,4	7,3	7
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar	12531,9	15338,7	22797,3
Chakana savdo aylanmasi	16874,6	21872,8	36946,4
Pullik xizmat ko'rsatish	6045,0	7858,0	13614,1

Bilasizmi?

O'zbekiston iqtisodiyoti mustaqillik yillarida 4,1 marta o'sdi. Mamlakati-mizning yalpi ichki mahsuloti so'ngi yillar ichida o'rtacha yillik 8 % dan ko'proqqa o'sdi. Bu davrda mamlakatimiz aholisining 9,5 mln kishiga ko'paygani va 30,5 mln ga yetgani e'tiborga olinsa, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot 3 baravarga o'sgan.

Mustaqillik yillarida iqtisodiyotni rivojlantirish uchun 162 mlrd AQSH dollariga teng miqdordagi investitsiya kiritildi. Shundan 56 mlrd AQSH dollari chet el investitsiyalaridir.

2013- yilning o'zida kapital investitsiyalar hajmi 14 mlrd AQSH dollarini tashkil qildi. Bu yalpi ichki mahsulotning 23 %iga teng demakdir.

IV BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Mamlakat iqtisodiyotining qanday asosiy ko'rsatkichlarini bilasiz va ular bir-biridan qanday farqlanadi?
2. Sodda misollarda YaIM, YaMM, SIM va milliy daromadni hisoblab ko'rsating.
3. Pirovard va oraliq mahsulotlar qanday farqlanadi?
4. Dunyo mamlakatlari iqtisodiy rivojlanganlik darajasiga qarab qanday guruhlariga bo'linadi?
5. Aholining turmush darajasi nimalarga bog'liq?
6. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning nominal va real qiymatlari nima bilan farqlanadi?
7. Iqtisodiy davr mohiyatini tushuntirib bering.
8. Iqtisodiy o'sish qanday aniqlanadi?
9. O'zbekiston iqtisodiy salohiyatining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini ayting.

B. TOPSHIRIQLAR

Quyida avval atamalar nomlari, so'ng ularning talqinlari berilgan. Har bir atamaga mos talqinni toping.

ATAMALAR:

1. Pirovard mahsulotlar;	6. Iqtisodiy ko'rsatkichning nominal qiymati;
2. Yalpi ichki mahsulot (YaIM);	7. Iqtisodiy ko'rsatkichning real qiymati;
3. Yalpi milliy mahsulot (YaMM);	8. Iqtisodiy davr;
4. Sof ichki mahsulot (SIM);	9. Aholining turmush darajasi;
5. Milliy daromad (MD);	10. Iqtisodiy farovonlik.

TALQINLAR:

- a) mamlakat hududida bir yil mobaynida ishlab chiqarilgan, tugal ko'rinishdagi tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymati;
- b) yalpi ichki mahsulotdan amortizatsiya ajratmasining ayrilganiga teng;
- d) mamlakat aholisining bir yillik jami ish haqi, foiz, renta kabi daromadlari va barcha korxonalar foydasining yalpi miqdori;
- e) joriy narxlarga nisbatan hisoblangan qiymat;
- f) mamlakat iqtisodiyotining bir marta tebranishiga — bir o'sib, so'ng pasayishiga ketgan vaqt;

- g) iste'molga tayyor va boshqa ishlov berilmaydigan tovar va xizmatlar;
- h) biror asos qilib olingan yildagi narxlarga nisbatan hisoblangan qiymat;
- i) mamlakat fuqarolari turmush sharoitlarining umumiy tavsifi, taqdim etilgan iqtisodiy, ijtimoiy ne'matlar sifati va ular bilan ta'minlanganlik darajasi;
- j) yil mobaynida mamlakat fuqarolari tomonidan (yer yuzining qayerida bo'lishidan qat'iy nazar) yaratilgan jami pirovard tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymati;
- k) ma'lum vaqt davomida mamlakat aholisi turmush darajasining muttasil yuqori bo'lib turishi.

D. TESTLAR

1. **Quyidagi tovarlarning qaysi biri pirovard tovar hisoblanmaydi?**
A) Sartarosh xizmati;
B) Tikuvchilik sexi omboridagi ip;
D) Oshxonadagi taom;
E) Do'konidagi kitob.
2. **O'zbekiston qanday mamlakatlar guruhiga kiradi?**
A) Rivojlangan davlatlar;
B) Daromadlar darajasi past bo'lgan davlatlar;
D) Rivojlanayotgan davlatlar;
E) To'g'ri javob yo'q.
3. **Quyidagi formulalardan qaysi biri noto'g'ri?**
A) $YaMM = YaIM + E - I$;
B) $SIM = YaIM - A$;
D) $SMM = YaMM - A$;
E) $YaMM = YaIM - E + I$.
4. **Mamlakat sarmoyasi hisobiga chet ellarda yaratilgan tovar va xizmatlarning jami qiymati, chet el sarmoyasi hisobiga mamlakatda yaratilgan tovar va xizmatlar qiymatidan ko'p. Bu holatda:**
A) YaMM YaIMdan katta bo'ladi;
B) YaMM YaIMga teng bo'ladi;
D) YaMM YaIMdan kichik bo'ladi;
E) YaMM YaIMdan katta ham, kichik ham bo'lishi mumkin.
5. **Rivojlangan davlatlarda aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaMM qanchani tashkil qiladi?**
A) 7510 dollardan kam;
B) 7510 dollardan ko'p;
D) 6400 dollardan kam;
E) 5400 dollardan kam.
6. **Aholining turmush darajasini aniqlashda nima hisobga olinadi?**
A) Aholining savodxonlik darajasi;
B) Tibbiy xizmat darajasi;
D) Madaniy va maishiy tovarlar bilan ta'minlanganlik darajasi;
E) Yuqoridagilarning barchasi.
7. **Mamlakatning iqtisodiy rivojlanganlik darajasini qaysi ko'rsatkich yaqqolroq ko'rsatadi?**
A) Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaIM;
B) Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaMM;
D) Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan milliy daromad;
E) Aholining turmush darajasi.

8. Mamlakatda real YaMM 2,5% ga oshdi. Mamlakat aholisi esa 10 milliondan 10,5 millionga ko'paydi. Bu davrda ...

- A) aholi jon boshiga to'g'ri kelgan real YaMM ko'paydi;
- B) aholi jon boshiga to'g'ri kelgan real YaMM kamaydi;
- D) aholi jon boshiga to'g'ri kelgan real YaMM o'zgarmaydi;
- E) aholi jon boshiga to'g'ri kelgan nominal YaMM kamaydi.

9. Mamlakat aholisining bir yillik jami ish haqi, foiz, renta kabi barcha daromadlari va korxonalar foydasining yalpi yig'indisi qanday nom bilan ataladi?

- A) Yalpi milliy mahsulot;
- B) Milliy daromad;
- D) Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan yalpi ichki mahsulot;
- E) Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan yalpi milliy mahsulot.

10. Quyidagi ko'rsatkichlarning qaysi biri yalpi ichki mahsulotni ifodalaydi?

- A) Mamlakat hududida bir yil mobaynida ishlab chiqarilgan, pirovard ko'rinishdagi tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymati;
- B) Yil davomida mamlakat fuqarolari tomonidan (yer yuzining qayerida bo'lishidan qat'iy nazar) yaratilgan jami tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymati;

- D) YaMM va amortizatsiya ajratmasining ayirmasi;
- E) Mamlakat aholisining bir yillik jami ish haqi, foiz, renta kabi barcha daromadlari va korxonalar foydasining yalpi yig'indisi.

11. Quyidagilarning qaysi biri YaMM tarkibiga kiritiladi?

- A) Uy bekasining oiladagi xizmati;
- B) Qo'shnidan sotib olingan eski avtomobil bahosi;
- D) Kitob do'konidan sotib olingan yangi darslik;
- E) Mamlakat fuqarosining chet elda ishlab topgan puli.

12. Noto'g'ri jumlani toping.

- A) YaIMning real qiymati nominal qiymatidan katta bo'lishi mumkin;
- B) YaIMning real qiymati nominal qiymatidan kichik bo'lishi mumkin;
- D) YaIMning real qiymati nominal qiymatiga teng bo'lishi mumkin;
- E) YaIMning real qiymati nominal qiymatiga teng bo'la olmaydi.

13. Noto'g'ri jumlani toping?

- A) YaIM YaMMdan katta bo'lishi mumkin;
- B) YaIM YaMMdan kichik bo'lishi mumkin;
- D) YaIM YaMMdan teng bo'lishi mumkin;
- E) YaIM YaMMga teng bo'la olmaydi.

V bob. Inflatsiya va ishsizlik

Ushbu bobdagi materiallarni o'rganish natijasida quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lasiz:

- inflatsiyaning mohiyatiga tushunib yetish;
- inflatsiyaning turlarini bir-biridan farqlash;
- inflatsiyaning kelib chiqish sabablari va oqibatlari haqida tasavvurga ega bo'lish;
- ish haqi miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni bilish;
- ishsizlik va uning kelib chiqish sabablarini bilish;
- ishsizlik turlarini bir-biridan farqlay olish;
- ishsizlik oqibatlari haqida tasavvurga ega bo'lish;
- davlatning ijtimoiy himoya vositalarini bilish;
- kasaba uyushmalarining iqtisodiy munosabatlardagi o'rnini tushunish.

Sa'dullayevlar oilasining o'rtacha bir oylik xarajatlari:

Shaxsiy iste'mol tovarlari va xizmatlari	— ... so'm
Uy-ro'zg'or va xo'jalik mollari	— ... so'm
Oziq-ovqat	— ... so'm
Kiyim-kechak	— ... so'm
Madaniy mollalar va xizmatlar	— ... so'm
Maishiy va boshqa harajatlar	— ... so'm
Jami oylik chiqim	— ... so'm

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Jadvalni daftaringizga ko'chiring. Sa'dullayevlar oilasining bir oylik xarajatlarini jadvalga taxminan yozing. Jami oylik chiqim miqdorini hisoblang.
2. Agar oziq-ovqatlar narxi 20% ga oshsa, Sa'dullayevlar oilasining oylik xarajatlari miqdori necha so'mga ko'payadi? Bu oilaning umumiy oylik xarajatlari necha foizga oshadi?
3. Agar kiyim-kechaklar narxi 10% ga ko'tarilsa, Sa'dullayevlar oilasining oylik xarajatlari miqdori necha so'mga oshadi? Bu oilaning umumiy oylik xarajatlari necha foizga o'sadi?

MUOMALADA QANCHA PUL BO'LISHI KERAK?

Ma'lumki, har bir davlat hududida ma'lum miqdordagi pul muomalada bo'lib, oldi-sotdi jarayonlari uning vositasida amalga oshiriladi. Shu sabab, muomaladagi pullar qo'ldan qo'lga o'tib, to'xtovsiz aylanib turadi. Pulning biror oldi-sotdi jarayoniga qatnashib, qo'ldan qo'lga o'tishi, uning bir marta aylanganligini bildiradi. Muomaladagi pul miqdorining bir yil davomida necha marta oldi-sotdi jarayonlarida qatnashganiga qarab, uning aylanish tezligi aniqlanadi. Agar muomaladagi pul miqdori uning aylanish tezligiga ko'paytirilsa, yil davomida mamlakatda ishlab chiqarilgan va aholi tomonidan sotib olingan tovar va xizmatlarning qiymati hosil qilinadi.

Ikkinchi tomondan, yil davomida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymatini boshqacha usulda, ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini birlik mahsulotning

o'rtacha narxiga ko'paytirib ham aniqlash mumkin. Demak, yuqoridagi fikrlarga asosan, $M \cdot V = P \cdot Q$ ko'rinishdagi Fisher tenglamasi deb nomlangan tenglamani hosil qilamiz. Bu yerda, M — muomaladagi pul massasi, V — pulning aylanish tezligi, P — birlik tovarning o'rtacha narxi, Q — tovar va xizmatlar miqdori. Fisher tenglamasi har qanday davlat iqtisodiyoti uchun o'rinni bo'lib, *pul muomalasi qonuni* deb ham ataladi.

Pul massasi — mamlakatda muomalada bo'lgan barcha pul mablag'larining yig'indisi.

Pulning aylanish tezligi — pulning oldi-sotdi jarayoniga qatnashib, bir yil davomida qo'ldan qo'lga o'tish soni.

Irving Fisher (1867-1947)

Irving Fisher o'z ilmiy faoliyatining asosiy qismini iqtisodiyot fanining tovar-pul munosabatlariga oid masalalar bo'yicha nazariy izlanishlar olib borishga bag'ishladi.

Uning ilmiy izlanishlarini muvaffaqiyatli olib borishida matematika bo'yicha chuqur ma'lumoti qo'l keldi.

INFLATSIYA

Agar mamlakat iqtisodiyotida muomaladagi pul miqdori ko'payib ketsa, pul muomalasi qonuniga ko'ra, Fisher tenglamasidagi muvozanatni tiklash uchun yoki tovar va xizmatlar hajmini ko'paytirish yoki tovar va xizmatlarning o'rtacha narxini oshirish kerak bo'ladi. Lekin tovar va xizmatlar hajmini bir zumda oshirishning imkoni yo'q. Shuning uchun, muomaladagi pul miqdorining o'sishi, odatda, narxlarning oshishiga olib keladi.

Iqtisodiyotda o'rtacha narx-navoning muttasil oshib borish jarayoniga *inflatsiya* deb ataladi. Inflatsiya, o'z navbatida, davlat pul birligining qadrsizlanishiga olib keladi. *Pulning qadrsizlanishi* deb, unga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar miqdorining kamayishiga aytiladi. Pulning qadri tovarlar narxining arzon yoki qimmatlashishiga qarab o'zgarib turadi. Agar narxlar qimmatlashsa, ma'lum miqdordagi pulga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar miqdori kamayadi. Bu esa pulning qadrsizlanganligidan dalolat beradi. Aksincha, agar bozordagi narxlar arzonlashsa, ma'lum miqdordagi pulga ko'proq tovar sotib olish mumkin bo'ladi. Bu pul qadrining oshganligini ko'rsatadi. Iqtisodiyotda o'rtacha narx-navoning muttasil pasayib borish jarayoniga *deflatsiya* deyiladi. Inflatsiya makroiqtisodiy jarayon bo'lib, u mamlakat iqtisodiyotining hamma sohalarini qamrab oladi va deyarli barcha tovar va xizmatlar narxining oshishiga olib keladi.

Inflatsiya – mamlakatdagi o‘rtacha narx-navoning muttasil oshib borishi.
Inflatsiya darajasi – ma’lum davrdagi narx-navo oshishining foizlardagi miqdori.

INFLATSIYANING KELIB CHIQISH SABABLARI

Inflatsiya quyidagi sabablarga ko‘ra kelib chiqishi mumkin:

1. Muomalada mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlar qiymatidan ko‘proq miqdordagi pulning mavjudligi oqibatida. Bu holda tovar va xizmatlarga bo‘lgan yalpi talab miqdori ishlab chiqaruvchilar tomonidan taklif etilayotgan tovar va xizmatlar miqdoridan ko‘p bo‘ladi. Shu bois narxlar oshadi.

2. Tovarni ishlab chiqarish uchun zarur resurslar (ishchi kuchi va xomashyo) narxlarining oshishi natijasida. Masalan, ishchi kuchi resurslarining narxi, ya’ni ish haqi oshirilsa, bir tomondan tovarning narxi oshadi (chunki, ish haqi tovarning tannarxiga kiradi), ikkinchi tomondan esa aholi qo‘lidagi pul massasi oshadi.

Inflatsiyani jilovlab turish juda mushkul ish. Bu ish davlatning eng asosiy iqtisodiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Inflatsiyani nazoratdan chiqarib yuborish, uning o‘sib giperinflatsiyaga aylanishiga olib kelishi mumkin. *Giperinflatsiya* deb, narx-navoning haddan tashqari oshishiga aytiladi. Giperinflatsiya paytida narxlar yiliga 50 baravardan ham ko‘proq ko‘tarilishi kuzatiladi.

Giperinflatsiya – mamlakatda o‘rtacha narx-navoning haddan tashqari (yiliga 50 baravardan ham ko‘p) oshish jarayoni.

Mashq

Oila yillik xarajatlarining 60 %ini tashkil qiluvchi oziq-ovqatlar narxi yil davomida 80 %ga oshdi. Agar boshqa xarajatlar narxi o‘zgarmagan bo‘lsa, bu oila uchun yillik inflatsiya darajasi necha foizni tashkil qiladi?

BILIMINGIZNI SINAB KO‘RING!

1. Mamlakatimizda bir oyda pul necha marta aylanadi deb o‘ylaysiz?
2. Pul muomalasi qonunini Fisher tenglamasi asosida sharhlang.
3. Mamlakatda qancha miqdordagi pul muomalada bo‘lishi kerak?
4. Mamlakatda muomalada bo‘lgan pul miqdoriga qanday omillar ta’sir qiladi?
5. Inflatsiyaning tub mohiyati nimadan iborat?
6. Deflatsiya pulning qadriga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
7. Inflatsiyaga olib keluvchi sabablar nimalardan iborat? Misollarda tushuntiring.

INFLATSIYA OQIBATLARI

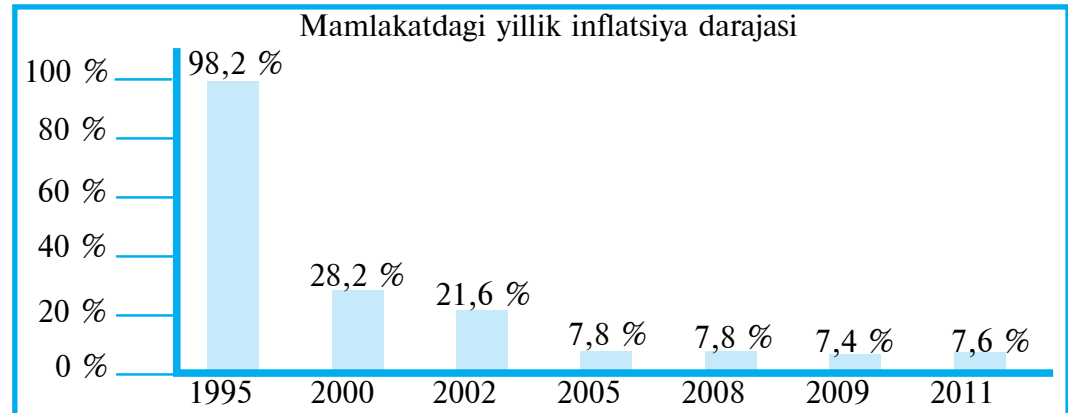
23- MAVZU

Asqar Bobonazarov 1000000 so‘m mablag‘ini 24% yillik foiz stavkasi bilan bankka qo‘ydi.

Nilufar Ergasheva 1000000 so‘m mablag‘iga qimmatbaho zebziynat sotib oldi.

Egamberdi Esonov 1000000 so‘m mablag‘iga qadri barqaror bo‘lgan xorijiy davlat valutasini sotib oldi.

Oxunjon Soliyev 1000000 so‘m mablag‘iga g‘isht zavodining oddiy aksiyalarini sotib oldi.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Diagrammadan mamlakatda 2002- yildagi inflatsiya darajasini aniqlang.
2. Bu davrda yuqorida atalgan fuqarolarning har biriga inflatsiya qanday ta’sir qilgan? 2009- yilda-chi?
3. Ulardan qaysi biri inflatsiyadan eng ko‘p ziyon ko‘rgan?
4. Ulardan qaysi birining tutgan yo‘lini to‘g‘ri deb o‘ylaysiz?
5. Umuman olganda, yuqori darajadagi inflatsiya sharoitida qanday yo‘l tutgan ma’qul? O‘z tavsiyalaringiz ro‘yxatini tuzing va sharhlang.
6. Respublikamizda so‘nggi yillarda kuzatilgan inflatsiya darajalarini sharhlang.

INFLATSIYA DARAJALARI

Inflatsiya darajasi ma’lum davrdagi narx-navo oshishining foizlardagi miqdori bilan o‘lchanadi. Yillik inflatsiya darajasi 20% ga teng degan jumla yil davomida iste’mol tovarlari narxlarini o‘rtacha 20% ga oshganligini bildiradi.

Yuqori darajali inflatsiya iqtisodiyot uchun juda noxush hodisa bo‘lib, u mamlakatning barcha fuqarolariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu davrda davlat

budjetidan maosh oluvchi xizmatchilar, o'qituvchilar, shifokorlar, harbiylar, nafaqa oluvchilar, shuningdek, mablag'larini jamg'arayotgan fuqarolar ko'proq zarar ko'radi. Chunki, yillar davomida ular yiqqan pul mablag'lari tezda qadrsizlanib qoladi. Shu bois, odamlar banklardan omonatlarini olib, do'kondan tovarlar sotib ola boshlashadi. Natijada, tovar tanqisligi vujudga kelishi mumkin. Inflatsiya darajasini hisobga olmasdan, pulni biron-bir qarzga bergan kishilar ham inflatsiyadan ziyon ko'rishadi.

Giperinflatsiya davrida narxlar yiliga 50 baravardan ham ko'pga oshadi. Bu ishlab chiqarish korxonalarini faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish sur'atlari pasayadi. Tuzilgan bitimlar o'z kuchini yo'qotadi, chunki, shartnomadagi narxlar xomashyo yetkazib beruvchi tomonni qanoatlantirmaydi.

Omonatchilarning o'z pul mablag'larini banklardan shoshilinch talab qilishi va olishi natijasida, banklar bankrotga uchray boshlaydi. Pul mablag'lari bor banklar ham qarzga pul berishdan cho'chib qoladi. Bunday inflatsiya paytida ishlab chiqarilgan tovarni sotish ham befoyda bo'lib qoladi. Chunki xomashyo va resurslar narxining kun sayin oshishi tufayli, tovarni sotishdan tushgan pulga yana shuncha tovar ishlab chiqarish amri mahol bo'lib qoladi.

Tadbirkorlar ishlab chiqarish bilan shug'ullanmay qo'yishadi. Ko'plab ishlab chiqarish korxonalarini yopiladi. Ishsizlar ko'payadi. Tadbirkorlar faqat qisqa muddatli savdo-sotiq bilan shug'ullanadigan bo'lib qoladi. Chunki bu paytda, pulni qadrsizlanib ulgurmasdan sarflash kerak bo'ladi.

Bilasizmi?

Birinchi jahon urushidan keyin, 1923- yili Germaniyada narxlar 1,3 trillion marta oshib, giperinflatsiya kuzatilgan. 1985- yili Boliviya inflatsiya darajasi 8000 % ga yetgan. 1993- yili Braziliya inflatsiya darajasi 2148 % ni tashkil qilgan. 1990- yillar boshida esa sobiq ittifoq respublikalarining barchasida inflatsiya darajasi yuqori bo'lgan.

Giperinflatsiya davrida davlatning bir maromda kechayotgan iqtisodiy siyosati izdan chiqadi. Davlat budjetining kamomadi keskin oshib ketadi. Davlat o'z zimmasidagi ijtimoiy vazifalarni bajarishga mablag' topa olmay qoladi. Mamlakatda ham iqtisodiy, ham ijtimoiy tanglik vujudga keladi. Giperinflatsiya natijasida mamlakat iqtisodiyotining barcha sohalarini zarar ko'radi. 1990- yillar boshida sobiq ittifoq respublikalarining hammasini inflatsion tanglik qamrab olgan edi.

INFLATSIYAGA QARSHI CHORALAR

Inflatsiyaning oldini olishga qaratilgan choralarini faqat davlat amalga oshirishi mumkin. Bu vazifa davlatning asosiy iqtisodiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Davlatning inflatsiyaga qarshi qaratilgan chora-tadbirlariga quyidagilar kiradi:

1. Muomaladagi ortiqcha pul massasini kamaytirish. Muomaladagi pul massasi uning aylanish tezligiga va ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlar qiymatiga asta-sekin moslashtirib boriladi. Aholining mablag'larini banklarga qo'yishga yoki davlat tomonidan chiqarilgan qimmatbaho qog'ozlarni sotib olishga undaladi. Bankdagi aholi omonatlari ma'lum muddatga "muzlatiladi". Pul massasining kamayishi talabning kamayishiga, narxlarning o'sishdan to'xtab, pasayishiga olib keladi.

2. Ishlab chiqarishni rag'batlantirish. Davlat pul massasini kamaytirish bilan birga, tovar ishlab chiqarish hajmini oshirish maqsadida ishlab chiqarish korxonalarining faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi. Ularga imtiyozli kreditlar beradi, soliq imtiyozlarini joriy qiladi. Natijada, tovar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmi oshib, muomaladagi ortiqcha pullar tovar bilan ta'minlanadi. Tovarlar taklifining oshishi, narxning pasayishiga olib keladi.

Bu haqda o'ylab ko'ring!

XV asr buyuk geografik kashfiyotlar asri bo'lib, Ispaniya davlatining xazinasi Amerika qit'asidan olib kelingan oltin va kumushga to'lib bordi. Shunday bo'lsa-da, Ispaniyada bir necha asrlardan beri o'zgarmasdan kelayotgan narxlar keskin osha boshladi. Ispaniyada ishlab chiqarilgan tovarlar narxining oshib ketishi, ularning Yevropa bozorlaridan quvilishiga olib keldi. Natijada, Ispaniya iqtisodiyoti tanazzulga yuz tutib, bir muddat Yevropaning qoloq davlatlaridan biriga aylandi.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Inflatsiyaning salbiy oqibatlarini ayting va sharhlang.
2. Davlat inflatsiyaga qarshi qanday chora-tadbirlar ko'rishi lozim?
3. Inflatsiya paytida o'z mablag'laringizni saqlab qolish maqsadida qanday yo'l tutgan bo'lar edingiz? Bu davlatning chora-tadbirlariga mos keladimi?
4. Inflatsiyadan kimlar yutadi? Javobingizni asoslang.
5. Bozor iqtisodiyoti sharoitida inflatsiyani to'la yo'qotishning imkoni bormi? Javobingizni asoslang.

Buni yodda tuting!

- Yuqori darajali inflatsiya mamlakat iqtisodiyoti uchun sezilarli zarar yetkazadi.
 - Inflatsiyadan ko'proq davlat budjetidan maosh oluvchilar va omonatchilar zarar ko'radi.
 - Inflatsiyani muomaladagi ortiqcha pul massasini kamaytirish va ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi choralar yordamida jilovlash mumkin.

Bank xodimi

Ilmiy xodim

Sartarosh

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Bu kasb egalari oylik ish haqi miqdorini taxminan belgilang va ularni kamayish tartibida joylashtirib chiqing.
2. Nima sababdan bu kasb egalarining oylik maoshlari miqdori turlicha?
3. Sizningcha, oylik maoshlar miqdoriga nimalar ta'sir ko'rsatadi?
4. Yana qanday kasb va hunar egalarini taniysiz?
5. Ularni kim va qanday tartibda ishga yollaydi?

ISHCHI KUCHI BOZORI

Inson mehnati, uning ishchi kuchi tovar hisoblanib, u ishchi kuchi bozorida sotiladi va sotib olinadi. Bozorda ishchi kuchi mehnatga layoqatli aholi tomonidan sotiladi. Ishchi kuchi unga muhtoj bo'lgan korxonalar tomonidan sotib olinadi. Demak, ishchi kuchiga talab — ish beruvchi korxonalar, ya'ni ishlab chiqaruvchilar tomonidan, uning taklifi esa, ishga layoqatli aholi tomonidan shakllantiriladi. Kishilarning ishchi kuchidan foydalanmaslik, bu jamiyat uchun boy berilgan imkoniyatdir. Ishchi kuchiga bo'lgan talab, ishlab chiqaruvchilar tomonidan shunchaki emas, balki shu ishchi kuchi yordamida ishlab chiqariladigan tovarga bo'lgan talabdan kelib chiqib aniqlanadi.

Ishchi kuchi taklifi — ma'lum vaqt davomida muayyan narxlarda qancha ishchi o'z ishchi kuchini sotishga rozi ekanligini anglatadi.

Ishchi kuchiga bo'lgan talab — ma'lum vaqt davomida muayyan narxlarda qancha ishchining ishchi kuchi korxonalar tomonidan sotib olinishini bildiradi.

ISH HAQI VA UNING MIQDORI

Ishchi kuchining narxi unga to'lanadigan pul — ish haqi bilan o'lchanadi. Tabiiyki, ishchi kuchining narxi qancha arzon bo'lsa, bunday mehnat bilan shug'ullanishni istaydigan ishchilar soni shuncha kam bo'ladi va aksincha,

ishchi kuchining narxi qancha qimmat bo'lsa, bunday mehnat bilan shug'ullanmoqchi bo'lganlar soni shuncha ko'p bo'ladi. Buni grafikda ifodalasak, 24.1- chizmadagi kabi S chiziqni hosil qilamiz. Bu grafik ishchi kuchining taklif chizig'i deb ataladi. Ikkinchi tomondan, ishchi kuchining narxi qancha arzon bo'lsa, korxonalar shuncha ko'p ishchi yollashadi va aksincha, ishchi kuchining narxi qancha qimmat bo'lsa, korxonalar shuncha kam ishchini ishga yollashadi. Buni ham grafik yordamida ifodalasak, 24.1- chizmadagi kabi ishchi kuchiga bo'lgan talab chizig'i deb ataladigan D chiziqni hosil qilamiz. Boshqa tovarlar bozorida bo'lganidek, ishchi kuchining bozor narxi, unga bo'lgan talab va taklifdan kelib chiqib aniqlanadi. Ishchi kuchiga bo'lgan talabning taklif miqdoriga teng bo'lgandagi narxi, uning bozor narxini belgilaydi. 24.1- chizmada tasvirlangan ishchi kuchining narxi 350 000 so'mni, bunday oylik ish haqiga rozi bo'lgan ishchilar soni 3 000 kishini tashkil qiladi.

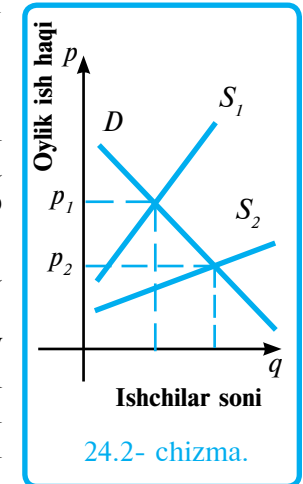
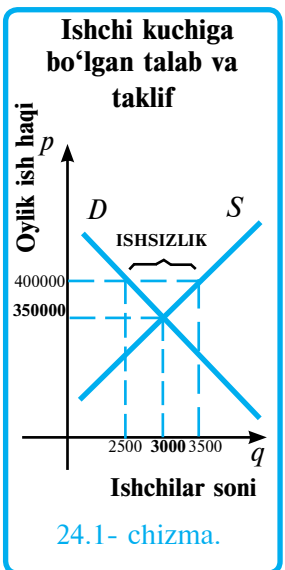
ISH HAQI NEGA HAR XIL?

Nima sababdan to'qimachilik kombinatining menejeri oddiy ishchiga nisbatan ko'p maosh olishini asoslashga urinib ko'raylik. Ishchi va xizmatchilar maoshining ko'p yoki kam bo'lishi quyidagi omillarga bog'liq bo'ladi:

1. Ish kishidan qanchalik ko'p maxsus bilim, malaka va tayyorgarlikni talab qilsa, u shunchalik qimmat turadi. Haqiqatan, katta o'quv va malaka talab qilmaydigan, oddiy ishlarni bajara oladigan ishchilar juda ko'p. Maxsus bilim va alohida boshqarish qobiliyatiga ega bo'lgan tajribali menejerlar esa kam. Shu bois, oddiy ishchilar ishchi kuchining taklifi — S_2 , menejer xodimlar ishchi kuchi taklifi — S_1 dan ko'p bo'ladi. Bu holatda, menejerlar ish haqi — p_1 , oddiy ishchilar ish haqi — p_2 dan ko'p bo'lishini 24.2- chizmadan aniqlashimiz mumkin bo'ladi.

2. Ishning natijasi, ya'ni uning evaziga yaratilgan tovar sotilgach, ish beruvchiga qanchalik ko'p foyda olib kelsa, ishchi kuchi ham shunga mos ravishda yuqori baholanadi.

3. Ish qanchalik og'ir va kishidan katta jismoniy kuchni talab qilsa, shuncha qimmat bo'ladi. Masalan, ko'mir koni ishchisi oddiy ishchilardan ko'proq maosh oladi.

4. Ish qanchalik xavfli, sog‘liqqa ziyon yetkazadigan yoki tavakkalchilikni talab qiladigan bo‘lsa, shuncha qimmat baholanadi.

Mashq
Ishchi kuchi bozorida ishchi kuchiga talab va taklif quyidagi jadvalda berilgan:

Ish haqi	Ishchi kuchiga talab miqdori	Ishchi kuchi taklif miqdori
300000	300	100
400000	200	200
500000	100	300

Ishchi kuchining bozor narxini toping.

Iqtibos
Aholini ish bilan ta‘minlash muammolarini hal qilishda ham jiddiy sifat o‘zgarishlari ko‘zga tashlanmoqda. Biz uchun o‘ta dolzarb bo‘lgan bu masalani yechishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish bilan birga, xizmat ko‘rsatish sohasi va kasanachilikning turli shakllarini keng joriy etish, qishloq joylarda chorvachilikni rivojlantirishni rag‘batlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda.

Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari» kitobidan

ISHSIZLIK

Ishchi kuchi bozorida ishchi kuchiga bo‘lgan talab va taklif o‘rtasidagi muvozanat qator omillar ta‘sirida buzilib turadi. Bu omillardan biri mehnat bozorining boshqa tovarlar bozoriga bog‘liqligidir. Iste‘mol tovarlariga bo‘lgan talabning o‘zgarishi, ishlab chiqarish tarkibining o‘zgarishiga olib keladi. Masalan, bir tovarni ishlab chiqarishga qaraganda boshqasini ishlab chiqarish foydali bo‘lib qoladi. Ishchi kuchi bozorida ham shunga mos ravishda, birinchi sohada ishchilarni yollash qisqarib, ikkinchi sohada ishchilarga bo‘lgan talab oshadi. Ishchilar bir ishdan bo‘shab, ikkinchi ishga kirishlari lozim bo‘lib qoladi. Toki ular boshqa soha bo‘yicha tovar ishlab chiqarish malakasini egallab, unga moslashib olgunlariga qadar, ya‘ni ishchi kuchining taklifi yangi talabga moslashguncha, mehnat bozorida muvozanat buziladi. Kishilar ishlashni xohlasalar-da, o‘zlariga yarasha ishni topa olmay qolishadi. Natijada, ishsizlar paydo bo‘ladi.

Ishsizlik mamlakatda ishga layoqatli, belgilangan maoshga ishlashni xohlovchi va ish qidirib yurgan fuqarolarning borligi bilan ifodalanadi. Mehnatga layoqatli aholi deganda, 16 yoshdan katta (respublikamizda 16 yoshdan boshlab mehnat qilishga qonun bo‘yicha ruxsat etilgan) va mehnat qilishga qodir kishilar tushuniladi. Mamlakatning barcha mehnatga layoqatli aholisi, uning ishchi kuchi resurslarini tashkil qiladi. Mamlakatning mehnatga layoqatli aholisi safidan o‘z

xohishi bilan ishlamayotgan va ish qidirmayotganlar, uy bekalari kabilar chiqarib tashlansa, mamlakatning ishchi kuchi hosil bo‘ladi. Shunday qilib, mamlakatning ishchi kuchi — ish bilan band va ish bilan band bo‘lmaganlardan tashkil topadi. Mamlakatdagi ishsizlik darajasi ishsizlar sonining mamlakat ishchi kuchining umumiy soniga nisbatan foiz miqdori bilan o‘lchanadi.

Ishsizlar — mamlakatning ishga layoqatli, muayyan ish haqi evaziga ishlashga rozi, lekin ish topa olmagan yoki ish qidirib yurgan fuqarolari.
Ishchi kuchi resurslari — mamlakatning jami mehnatga layoqatli aholisi.
Ishsizlik darajasi — mamlakatdagi ishsizlar sonining, mamlakat ishchi kuchining umumiy soniga nisbatan foiz miqdori.

Formula

$$\text{Ishsizlik darajasi} = \frac{\text{Ishsizlar soni}}{\text{Ishchi kuchi soni}} \cdot 100 \%$$

ISHSIZLIK TURLARI

Ishsizlik kelib chiqish sabablariga qarab quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Friksion ishsizlik. Bu ishsizlik kishilarning bir ishdan bo‘shab, ikkinchi ishga joylashishi oralig‘ida yuzaga keladi. Shuningdek, bunday ishsizlik yoshlarning balog‘at yoshiga yetib yoki o‘quv yurtlarini bitirib, birinchi marta ish qidirayotgan paytida ham kelib chiqishi mumkin.

2. Mavsumiy ishsizlik. Mavsumiy ishlarning tugashi natijasida kelib chiquvchi ishsizlik mavsumiy ishsizlik deb ataladi. Masalan, qish oylarida qishloq xo‘jalik ishlari to‘xtab, qishloqlarda ko‘pchilik ishsiz qoladi.

3. Tarkibiy ishsizlik. Bu ishsizlik mamlakat iqtisodiyotidagi tarkibiy o‘zgarishlar natijasida kelib chiqadi. Mamlakat iqtisodiyotidagi eski sohalar qisqarib, o‘rniga yangi sohalarining paydo bo‘lishi, yangi iqtisodiy hududlarning vujudga kelishi, ishlab chiqarishda yangi texnologiyalarning qo‘llanishi, yangi kasb egalariga, yangi malakaga ega bo‘lgan mutaxassislar talabni keltirib chiqaradi. Mehnatga layoqatli aholi yangi talabga moslashguncha tarkibiy ishsizlik paydo bo‘ladi.

4. Davriy ishsizlik. Mamlakat iqtisodiyotining davriy o‘zgarishi bilan bog‘liq ishsizlik davriy ishsizlik deb ataladi. Davriy ishsizlik mamlakat iqtisodiyotining barcha sohalarini inqirozga yuz tutgan davrda sodir bo‘ladi. Bu paytda iqtisodiy faollik sustlashadi, yalpi talab kamayadi. Bu esa, o‘z navbatida, ishsizlik darajasining keskin oshishiga olib keladi. Mamlakat iqtisodiyoti jonlangan davrda esa ishchi kuchiga bo‘lgan yalpi talab oshadi. Bu esa, o‘z navbatida, ishsizlik darajasining pasayishiga olib keladi va hokazo. Bunday ko‘rinishdagi ishsizlik davriy ravishda goh o‘sib, goh pasayib turadi. Davriy ishsizlik jamiyat uchun juda og‘ir kechadi.

Davriy ishsizlikning uzoq vaqt davom etishi, butun iqtisodiyotni izdan chiqarishi, oqibatlarini esa butun jamiyatni larzaga solishi mumkin.

Friksion ishsizlik — odamlarning bir ishdan bo‘shab, ikkinchi ishga joylashishi oralig‘ida yuzaga keladigan ishsizlik.

Mavsumiy ishsizlik — mavsumiy ishlarning tugashi natijasida kelib chiquvchi ishsizlik.

Tarkibiy ishsizlik — mamlakat iqtisodiyotidagi tarkibiy o‘zgarishlar natijasida kelib chiqadigan ishsizlik.

Davriy ishsizlik — mamlakat iqtisodiyotining davriy o‘zgarishi bilan bog‘liq barcha sohalarni qamrab oladigan ishsizlik.

BILIMINGIZNI SINAB KO‘RING!

1. Ishchi kuchi bozorida ishchi kuchiga bo‘lgan talab va taklif qanday shakllanadi?
2. Ishchi kuchi bozorining boshqa bozorlardan farqli tomonlarini ayting.
3. Ish haqi miqdori qanday aniqlanadi va uning miqdoriga nimalar ta’sir qiladi?
4. Kompyuter dasturchisi, olim, tramvay haydovchisi, professional tennischi, tibbiyot hamshirasi, zavod direktorining oylik maoshlari nimadan kelib chiqib belgilanadi?
5. Ishsizlikning kelib chiqish sabablarini sanang va izohlab bering.
6. Quyidagi kishilar ishsizlikning qaysi turiga tegishli: a) qishda ishdan bo‘shatilgan sayyohlik kompaniyasining xizmatchisi; b) boshqa ish topish niyatida ikki oydan beri ish qidirib yurgan ishchi; d) ish o‘rinlari qisqarishi tufayli o‘z mutaxassisligi bo‘yicha ish topa olmay yurgan xizmatchi; e) mamlakat iqtisodiyotida yuz bergan umumiy inqiroz tufayli ishdan ayrilgan va ish topa olmay yurgan ishchi.
7. Ishsizlikning har bir turiga misol keltiring.
8. Hozir mamlakatimizda ishsizlikning qaysi turlari mavjud? Uning darajasi haqida nima deya olasiz?

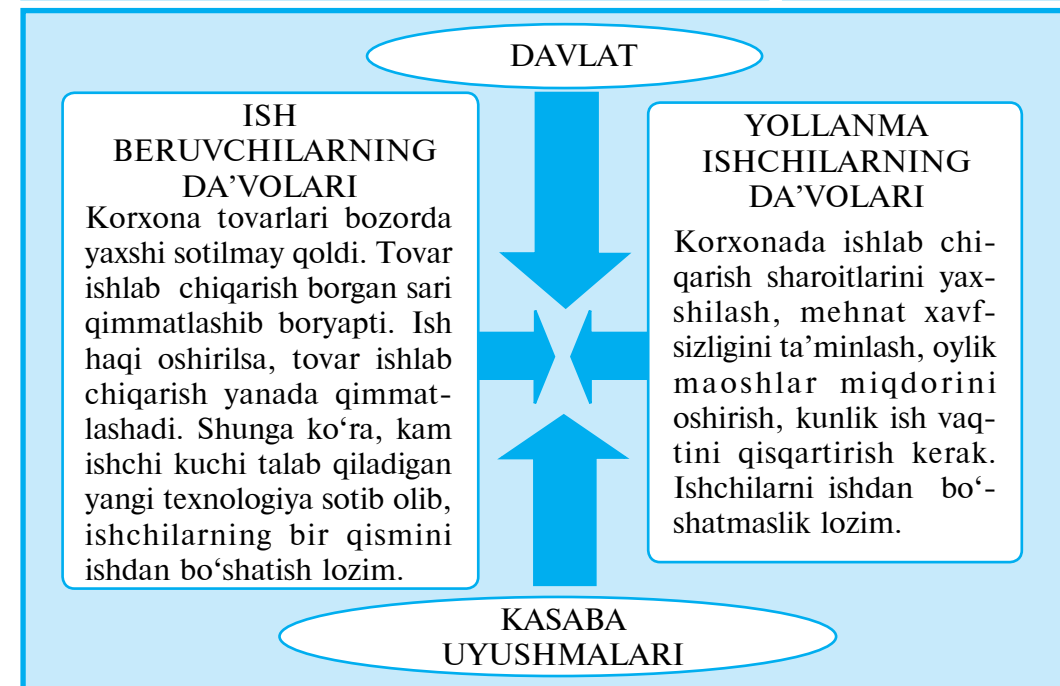

Buni yodda tuting!

- Ishsizlik ishchi kuchi bozoridagi ishchi kuchiga bo‘lgan talabning taklifga nisbatan pasayishi natijasida kelib chiqadi.
 - Ishsizlik mamlakatda iqtisodiy pasayish vaqtida ortadi.
 - Ishsizlikning to‘rt turi mavjud: friksion, mavsumiy, tarkibiy va davriy ishsizlik.
 - Ishsizlik bozor iqtisodiyotining zaif tomonlaridan biridir.

IJTIMOY HIMOYA VOSITALARI

25- MAVZU

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Yuqoridagi chizmada ish beruvchi korxonalar bilan ularda yollanib ishlayotgan ishchilar o‘rtasidagi nizo tasvirlangan.

1. Siz ish beruvchi sifatida qanday qilib bu nizoning oldini olgan bo‘lar edingiz?
2. Siz ishga yollanuvchi sifatida o‘z manfaatlaringizni qanday himoya qilgan bo‘lar edingiz?
3. Siz davlat vakili sifatida bu nizoni qanday hal qilgan bo‘lar edingiz?
4. Kasaba uyushmalari haqida nimalarni bilasiz? Bu vaziyatda ular qanday yordam berishi mumkin?

ISHSIZLIKNING OQIBATLARI

Har qanday davlatda ishsizlik muammosi mavjud bo‘lib, undan butunlay xalos bo‘lishning iloji yo‘q. Mamlakatda friksion va tarkibiy ishsizlik turlarining bo‘lishi iqtisodiyotda katta o‘zgarishlarga olib kelmaydi va jamiyat uchun qaysidir ma’noda tabiiy holat hisoblanadi. Mamlakatda faqat friksion va tarkibiy ishsizlik mavjud bo‘lgan holat *to‘la bandlik* deb ataladi. Bu holatdagi ishsizlik darajasi esa

tabiiy ishsizlik darajasi deb yuritiladi. Bir hisobda, mamlakatda tabiiy ishsizlikning bo'lgani ma'qul. Chunki bunday ishsizlarning bo'lishi, ish bilan band aholini yaxshiroq ishlashga undaydi. O'z navbatida, ishsizlarni ham bekor yurmasdan, malakalarini oshirib, tezroq ish topishga majbur qiladi. Lekin mamlakatda davriy ishsizlikning paydo bo'lishi iqtisodiyotga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Mustaqillik yillarining boshida mamlakatimizda vujudga kelgan vaziyat bunga misol bo'la oladi. Sobiq ittifoqdan qolgan qoloq agrar iqtisodiyot, oldingi iqtisodiy aloqalarning uzilib qolishi, ishlab chiqarish hajmining keskin kamayib ketishi, respublikamiz iqtisodiyotining yangi bozor iqtisodiyotiga o'tishi bilan bog'liq chuqur iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar mamlakatimizda davriy ishsizlikni keltirib chiqardi.

 Tabiiy ishsizlik darajasi — mamlakatda faqat friksion va tarkibiy ishsizlik bo'lgan vaziyatdagi ishsizlik darajasi.
To'la bandlik — mamlakatda faqat tabiiy ishsizlik bo'lgan vaziyatdagi bandlik.

Davriy ishsizlik paytida ko'plab zavod va fabrikalar to'xtaydi. Minglab odamlar qishloqdan shaharga, bir shahardan ikkinchi shaharga ish qidirib boradilar. Narx-navoning oshishi, yashash sharoitlarining og'irlashgani tufayli oldinlari ishlamasdan yurgan uy bekalari, nafaqaxo'rlar va talabalar ham ish qidirib qoladilar. Natijada, ishchi kuchi bozoridagi muvozanat butun mamlakat miqyosida buziladi. Shu bois, bunday ishsizlikning oldini olish va umuman, ishsizlikni jilovlab turish davlatning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Mamlakatdagi tabiiy ishsizlik darajasining 4—5 foiz bo'lishi me'yoriy holat hisoblanadi.

 Mashq
Mamlakatda tabiiy ishsizlik darajasi 6 foizni, umumiy ishsizlik darajasi esa 10 foizni tashkil qiladi. Friksion va tarkibiy ishsizlik mamlakatning 1 million aholisini qamrab olgani ma'lum bo'lsa, qancha ishsiz borligini aniqlang.

IJTIMOY HIMOYA VOSITALARI

Davlat ishchi kuchi bozorini tartibga solish va ishsizlikning oldini olish maqsadida quyidagi chora-tadbirlarni qo'llaydi:

- ishchi kuchi bozorini doimo tahlil qilib, mamlakatda qancha ish o'rinlari bor, qancha odam ish bilan band, qancha odam ishsiz, ishchi kuchi bozorida qanday o'zgarishlar kutilmoqda kabi savollarga javob topadi;
- aholini ish bilan to'laroq ta'minlash dasturlarini ishlab chiqadi, tadbirkorlikni qo'llab, qo'shimcha ish o'rinlarini yaratadi;
- aholini kasbga yo'naltirish, ish o'rinlari haqida ma'lumot yetkazish va targ'ibot ishlari bilan shug'ullanadi;

- iqtisodiyot uchun zarur mutaxassislar va ishchi kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish ishlarini amalga oshiradi;
- aholini ishga joylashtirish masalalari bilan shug'ullanadi;
- aholini ijtimoiy himoya qilish chora-tadbirlarini ko'radi, ishsizlarni ro'yxatga oladi va ishsizlik nafaqalarini beradi.

Bu ish bilan ishchi kuchi birjalari shug'ullanadi. *Ishchi kuchi birjasi* ish beruvchi korxonalar va ish qidirib yurgan kishilar o'rtasida vositachilik qiladigan davlat tashkilotidir. Ishchi kuchi birjasi ishsizlarni ro'yxatga oladi, korxonalaridagi bo'sh ish o'rinlarini aniqlaydi va ish qidirib yurgan kishilarni bu korxonalarga ishga yollaydi. Ishchi kuchi birjasiga murojaat qilgan ishsizga, kasbi bo'yicha ish topilmasa, "ishsiz" degan maqom beriladi va ma'lum vaqtgacha ishsizlik nafaqasi bilan ta'minlab turiladi.

Ba'zi hollarda, yollanma ishchilar va ish beruvchi korxonalar o'rtasida oylik maosh miqdori, ishlash sharoitlari va mehnat xavfsizligini ta'minlash masalalarida nizolar kelib chiqadi. Yollanma ishchilar o'z manfaatlarini himoya qilish maqsadida kasaba uyushmalariga birlashadi. *Kasaba uyushmalari* nodavlat, jamoat tashkiloti bo'lib, o'z a'zolari manfaatlarini himoya qiladi.

 Ishchi kuchi birjasi — ish beruvchi korxonalar va ish qidirib yurgan kishilar o'rtasida vositachilik qiladigan davlat tashkiloti.
Kasaba uyushmasi — yollanma ishchilar manfaatlarini ish beruvchilar va davlat oldida himoya qiluvchi nodavlat jamoat tashkiloti.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Ishsizlikning salbiy tomonlarini ayting.
2. Ishsizlikdan aholining qaysi toifalari ko'proq jabr ko'radi? Nega?
3. To'la bandlik deganda nimani tushunasiz?
4. Tabiiy ishsizlik darajasi qanday o'lchanadi?
5. Ishsizlik darajasini qisqartirishga qaratilgan tadbirlarga misollar keltiring.
6. Davlatning ishsizlikka qarshi chora-tadbirlarini ta'riflang.
7. Ishsiz degan maqomni olish shartlari nimalardan iborat?
8. Ishchi kuchi birjalarining faoliyatini tushuntirib bering.
9. Kasaba uyushmalari nima maqsadda tashkil qilinadi?

 Buni yodda tuting!

- Mamlakatda faqat friksion va tarkibiy ishsizlik mavjud bo'lgan holat to'la bandlik deb ataladi.
- Tabiiy ishsizlik darajasining 4—5% bo'lishi me'yoriy holat hisoblanadi.
- Ishsizlikning oldini olish masalalari bilan davlat shug'ullanadi.
- Ishchi va xizmatchilarning manfaatlarini kasaba uyushmalari himoya qiladi.

V BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Inflatsiyaning mohiyatini tushuntirib bering.
2. Inflatsiyaning qanday turlari bor?
3. Inflatsiyaning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini haqida nima bilasiz?
4. Ish haqi miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni sanang.
5. Ishsizlik va uning kelib chiqish sabablarini ayting.
6. Ishsizlik turlari bir-biridan qanday farqlanadi?
7. Ishsizlik oqibatlarini haqida nimalarni bilasiz?
8. Davlatning ijtimoiy himoya vositalarini sanab bering.
9. Kasaba uyushmalarining iqtisodiy munosabatlardagi o'rnini qanday?

B. TOPSHIRIQLAR

Har bir atamaga mos talqinni toping.

ATAMALAR:

1. Pulning massasi.	4. Inflatsiya darajasi.	7. Ishchi kuchi resurslari.
2. Pulning aylanish tezligi.	5. Ishsizlar.	8. Kasaba uyushmasi.
3. Inflatsiya.	6. Ishsizlik darajasi.	9. Giperinflatsiya.

TALQINLAR:

- a) mamlakatdagi o'rtacha narx-navoning muttasil oshib borishi;
- b) mamlakatda o'rtacha narx-navoning haddan tashqari (yiliga 50 baravardan ham ko'p) oshish jarayoni;
- d) pulning oldi-sotdi jarayoniga qatnashib, bir yil davomida qo'ldan qo'lga o'tish soni;
- e) ma'lum davrdagi narx-navo oshishining foizlardagi miqdori;
- f) mamlakatning ishga layoqatli, muayyan ish haqi evaziga ishlashga rozi, lekin ish topa olmagan yoki ish qidirib yurgan fuqarolari;
- g) mamlakatning jami mehnatga layoqatli aholisi;
- h) yollanma ishchilar manfaatlarini ish beruvchilar va davlat oldida himoya qiluvchi nodavlat jamoat tashkiloti;
- i) mamlakatdagi ishsizlar sonining, mamlakat ishchi kuchining umumiy soniga nisbatan foiz miqdori;
- j) mamlakatda muomalada bo'lgan barcha pul mablag'larining yig'indisi;

D. TESTLAR

1. **Mamlakatda pulning aylanish tezligi va sotilgan tovarlar miqdori o'zgar-madi, pul massasi esa ko'paydi. Buning oqibatida...**
 - A) narx-navo tushadi;
 - B) narx-navo oshadi;
 - D) narx-navo o'zgarmaydi;
 - E) narx-navo oshishi ham, pasayishi ham mumkin.
2. **Inflatsiya paytida ...**
 - A) tovarlar narxi oshadi;
 - B) tovarlar narxi tushadi;
 - D) tovarlar narxi o'zgarmaydi;
 - E) javoblarning barchasi to'g'ri.
3. **Giperinflatsiya paytida o'rtacha narx-navo yiliga necha baravar oshadi?**
 - A) 50 baravar; B) 20 baravar;
 - D) 30 baravar; E) 10 baravar.
4. **Ish beruvchilar va ishsizlar o'rtasi-dagi vositachi tashkilot, bu ...**
 - A) ishchidir;
 - B) menejerdir;
 - D) davlatdir;
 - E) mehnat birjasidir.
5. **Tabiiy ishsizlik darajasi bu ...dir.**
 - A) mamlakatda faqat friksion va tarkibiy ishsizlik bo'lgan vaziyat-dagi ishsizlik darajasi;
 - B) mamlakatda faqat friksion va mavsumiy ishsizlik bo'lgan vaziyatdagi ishsizlik darajasi;
 - D) mamlakatda faqat davriy ishsizlik bo'lgan vaziyatdagi ishsizlik darajasi;
 - E) mamlakatda faqat friksion ishsizlik bo'lgan vaziyatdagi ishsizlik darajasi.
6. **Nonga bo'lgan talab oshsa ...**
 - A) og'ir sanoatda ishchi kuchiga talab oshadi;
 - B) qishloq xo'jaligida ishchi kuchiga talab oshadi;
 - D) qishloq xo'jaligida ishchi kuchiga talab kamayadi;
 - E) qishloq xo'jaligidagi ishchi kuchiga bo'lgan talabga ta'sir qilmaydi.
7. **Kim ishsiz hisoblanadi?**
 - A) Ish qidirib yurgan pensioner;
 - B) Zaxiraga chiqqan va ish qidirib yurgan harbiy;
 - D) Yosh bolasini parvarish qilayotgan uy bekasi;
 - E) Hech qayerda ishlamaydigan, bank foizi hisobiga yashab yurgan fuqaro.
8. **Qishloq xo'jaligida kam qo'l mehnati talab qiluvchi texnologiyalarning qo'llanishi nimaga olib kelishi mumkin?**
 - A) Mavsumiy ishsizlik kamayishiga;
 - B) Friksion ishsizlik kamayishiga;
 - D) Tarkibiy ishsizlik ko'payishiga;
 - E) Davriy ishsizlik kamayishiga.
9. **Qaysi tadbirlar mamlakatda ishsizlik darajasining kamayishiga olib keladi?**
 - A) Qo'shimcha ish o'rinlarini tashkil qilish;

- B) Yoshlarni kasb-hunarga yoʻnal-tirish;
D) Ishsizlarni yangi kasbga qayta tayyorlash;
E) Yuqoridagilarning barchasi.
- 10. Ishchi kuchi bozorida sotuvchilardan biri bu ...dir.**
A) davlat;
B) korxonona;
D) mehnatga layoqatli shaxs;
E) ishchi kuchi birjasi.
- 11. Qaysi holda pul qadri koʻtariladi?**
A) Inflatsiya davrida;
B) Giperinflatsiya davrida;
D) Pul tezroq aylansa;
E) Tovar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmi oshsa.
- 12. Notoʻgʻri jumlani toping?**
A) Muomaladagi pul miqdorining oshishi, odatda, narxlarning oshishiga olib keladi;
B) Muomaladagi pul miqdorining oshishi, odatda, narxlarning tushishiga olib keladi;
D) Tovar narxi arzonlashsa, pulning qadri tushadi;
E) Inflatsiyani jilovlash davlatning muhim vazifasidir.
- 13. Kasaba uyushmalari kimning manfaatlarini himoya qiladi?**
A) Davlatning;
B) Ish beruvchilarning;
D) Yollanma ishchilarning;
E) Ishlab chiqaruvchilarning.
- 14. Ishchi kuchi birjasi ...**
A) ishsizlarni ish bilan taʼminlaydi;
- B) ishchilarning manfaatlarini himoya qiladi;
D) ish beruvchilarning manfaatlarini himoya qiladi;
E) ish beruvchi va ish qidirib yurganlar oʻrtasida vositachilik qiladi.
- 15. Davlatning ijtimoiy himoya chora-tadbirlariga nimalar kiradi?**
A) Ishchi kuchi bozorini doimo tahlil qilib borish;
B) Aholini ish bilan taʼminlash dasturlarini ishlab chiqish;
D) Ishsizlarni roʻyxatga olish va nafaqa bilan taʼminlash;
E) Yuqoridagilarning barchasi.
- 16. Ishsizlikning qaysi turi mamlakat iqtisodiyotiga katta taʼsir koʻrsatadi?**
A) Friksion ishsizlik;
B) Mavsumiy ishsizlik;
D) Tarkibiy ishsizlik;
E) Davriy ishsizlik.
- 17. Ishsizlik darajasi nima?**
A) Ishsizlar sonining ishchi kuchiga nisbatan foiz miqdori;
B) Bandlar sonining ishchi kuchiga nisbatan foiz miqdori;
D) Mehnatga layoqatli aholining ishchi kuchiga nisbatan foiz miqdori;
E) Ishsizlar sonining bandlar soniga nisbatan foiz miqdori.
- 18. Pulning aylanish tezligi qaysi formuladan topiladi?**
A) $V=M/P \cdot Q$; B) $V=P \cdot Q/M$;
D) $V=P \cdot Q \cdot M$; E) $V=M \cdot Q/P$.

VI bob. Jahon iqtisodiyoti

- mamlakat iqtisodiyotidagi import va eksportning oʻrnini tushunish;
- respublikamizning eksport va import salohiyati haqida maʼlumotga ega boʻlish;
- xalqaro savdoga nisbatan turli xil qarashlarni bilish;
- tashqi savdoni cheklash usullari va ularning oqibatlarini tushunish;
- xalqaro savdo tashkilotlarining vazifalarini sanay olish;
- valuta bozorining mohiyatini tushunish;
- valutani ayirboshlash kursi va uning oʻzgarishiga sababchi boʻladigan omillarni bilish;
- jahon iqtisodiyoti muammolari va ularning kelib chiqish sabablarini tushunish;
- jahon iqtisodiyoti muammolarining oqibatlari haqida tasavvurga ega boʻlish;
- 2008- yildan boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining kelib chiqish sabablari va uning oqibatlari haqida tushunchaga ega boʻlish;
- Oʻzbekiston sharoitida jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozini bartaraf etish chora-tadbirlari haqida maʼlumotga ega boʻlish.

1

Ishlab chiqarish xarajatlari (shartli pul birligida)	
Iltir meva sharbati	1 dona fotoapparat
1- mamlakatda	2000 16000
2- mamlakatda	2000 20000

2

	Fotoapparatning muqobil qiymati	
	Fotoapparat	Meva sharbati
1- mamlakatda	1 dona	
2- mamlakatda	1 dona	

3

	Meva sharbatining muqobil qiymati	
	Meva sharbati	Fotoapparat (donada)
1- mamlakatda	1 litr	
2- mamlakatda	1 litr	

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Aytaylik, 1- mamlakatda bir litr meva sharbati ishlab chiqarish 2000 shartli pul birligiga, 2- mamlakatda esa 2000 shartli pul birligiga tushadi. 1- mamlakatda bitta fotoapparat ishlab chiqarish 16000 shartli pul birligiga, 2- mamlakatda esa 20000 shartli pul birligiga tushadi (1- jadval).

- 1- mamlakat va 2- mamlakatda bitta fotoapparat va 1 litr meva sharbati ishlab chiqarishning muqobil qiymatini aniqlang va 2- va 3- jadvallarni to'ldiring.
- Muqobil qiymatlar haqidagi bu jadvallar asosida har bir davlat qaysi mahsulot turini ishlab chiqarishi maqsadga muvofiqligini aniqlang.
- Bunday ixtisoslashuvdan har qaysi davlat qanday manfaat ko'radi?

Qadim zamonlardan beri mamlakatlar bir-birlari bilan o'zaro xalqaro savdo qilib keladi. Buni birgina mamlakatimiz hududidan o'tgan Buyuk Ipak Yo'li misolida ham ko'rish mumkin. Davlatlarni o'zaro savdo-sotiq qilishga quyidagi omillar undaydi:

1. Tabiiy resurslarning davlatlar o'rtasida notekis taqsimlanganligi. Masalan, bir davlatda neft konlari bor, ikkinchisida esa yo'q. Ikkinchi davlatda temir konlari ko'p, birinchisida esa yo'q. Tabiiy resurslarning bunday notekis taqsimlanishi bu davlatlarni bir-biri bilan savdo-sotiq qilishga undab turadi.

2. Ishlab chiqarishning biror sohasidagi mutlaq ustunlik. Masalan, Rossiyada o'rmonlar ko'p bo'lib, yog'ochsozlik sanoati taraqqiy etgan. O'zbekistonning tabiiy iqlim sharoiti paxta yetishtirishga juda qulay bo'lib, respublikamizda paxtachilik juda rivojlangan. Paxtani Rossiyaning iqlimi issiqroq bo'lgan janubiy hududlaridagina yetishtirish mumkin. Lekin hosildorlik juda kam bo'ladi. O'zbekistonda esa yangi o'rmonlarni tashkil qilish juda qimmatga tushadi. Demak, O'zbekiston paxta yetishtirishda, Rossiya yog'ochsozlikda mutlaq ustunlikka ega. Shuning uchun Rossiya iqtisodiyoti yog'ochsozlikka, O'zbekiston iqtisodiyoti esa paxtachilikka ixtisoslashadi. Ya'ni har bir davlat nisbatan arzonga tushadigan mahsulot turini ishlab chiqaradi va bir-biri bilan ularni ayirboshlaydi. Bunday ixtisoslashuvdan har ikkala davlat ham manfaat ko'radi va shu bois, o'zaro savdo-sotiq qiladi. Mutlaq ustunlik tamoyili asosida davlatlarning ixtisoslashuvi yer yuzidagi bor resurslardan tejamli va samarali foydalanishga olib keladi. Demak, davlatlar o'zaro savdo-sotiqda mutlaq ustunlik tamoyiliga rioya qilishi lozim ekan. Unga ko'ra, har bir davlat qaysi tovarni boshqa davlatlarga qaraganda kamroq resurslar sarflab ishlab chiqara olsa, o'sha tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi lozim.

Mutlaq ustunlik — bir xil miqdordagi resurslarga ega bo'lgan mamlakatlardan birining shu resurslar yordamida boshqalariga nisbatan ko'p mahsulot ishlab chiqara olish imkoniyatiga ega ekanligi.

3. Ishlab chiqarishning biror sohasidagi nisbiy ustunlik. Ba'zi hollarda ikki davlatning biri qaralayotgan har ikki sohada ham mutlaq ustunlikka ega bo'ladi. Quyidagi jadvalga e'tiborni qarataylik:

	Ishlab chiqarishga ketgan ishchi kuchi sarfi, soatda	
	1- mamlakatda	2- mamlakatda
Plastmassa idish	10	20
Elektr lampochkasi	30	40

Unga ko'ra, 1- mamlakatda bir dona elektr lampochkasi va bir dona plastmassa idish ishlab chiqarish uchun 2- mamlakatdagiga qaraganda kam ish vaqti sarflanadi, ya'ni 1- mamlakat bu sohalarida mutlaq ustunlikka ega. Lekin 1- mamlakatda elektr lampochkasi ishlab chiqarishning muqobil qiymati $30 : 10 = 3$ dona plastmassa idishni, 2- mamlakatda esa $40 : 20 = 2$ dona plastmassa idishni tashkil qiladi. Demak, 2- mamlakat elektr lampochkasi ishlab chiqarishda 1- mamlakatga nisbatan nisbiy ustunlikka ega. Ikkinchi tomondan, 1- mamlakat plastmassa idish ishlab chiqarishda 2- mamlakatga nisbatan nisbiy ustunlikka ega. Chunki bir dona plastmassa idishni ishlab chiqarishning muqobil qiymati 1- mamlakatda $10 : 30 = 1/3$ ta elektr lampochkasini, 2- mamlakatda esa $20 : 40 = 1/2$ ta elektr lampochkasini tashkil qiladi. Shu bois, agar 1- mamlakat plastmassa idish ishlab chiqarishni o'zida tashkil qilib, 2- mamlakatga sotsa va elektr lampochkasini 2- mamlakatdan sotib

olsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki elektr lampochkasi ishlab chiqarishning muqobil qiymati 1- mamlakatda 2- mamlakatga qaraganda yuqori. Xuddi shuningdek, 2- mamlakat elektr lampochkasini ishlab chiqarishni o'zida tashkil qilib, 1- mamlakatga sotsa va plastmassa idishni 1- mamlakatdan sotib olsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Demak, har bir davlat muqobil qiymati boshqa davlatlardagiga nisbatan kam bo'lgan tovarni ishlab chiqarib, chetga sotishi lozim. *Nisbiy ustunlik nazariyasi* buyuk ingliz iqtisodchi olimi David Rikardo tomonidan yaratilgan.

David Rikardo
(1772 – 1823)

Ingliz iqtisodchisi David Rikardoning shoh asari “Siyosiy iqtisod va soliq solish qoidalari” deb ataladi. Rikardoning iqtisodiyot olamida Adam Smitdan keyingi eng taniqli olim sifatida tan olishadi.

Rikardoning ilmiy izlanishlari xalqaro bozordagi savdo erkinligi masalalariga qaratilgandir. U hozirgi zamon iqtisodchilari nisbiy ustunlik qoidalari deb ataydigan konsepsiyani birinchi bo'lib ilgari surdi.

Rikardo olim sifatida xalqaro savdoni tariflar va boshqa sun'iy to'siqlardan iloji boricha holi qilish mamlakatlar iqtisodiyoti uchun foydali ekanini asoslab bergan.

Nisbiy ustunlik — mamlakatda biror tovarni ishlab chiqarish muqobil qiymatining boshqa mamlakatlarga nisbatan arzon bo'lishi.

IMPORT VA EKSPORT

Mamlakatda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni chet mamlakatlarga sotish *eksport* deb ataladi. Tovar va xizmatlarni chet mamlakatlardan sotib olishga esa *import* deyiladi. Mamlakatning import va eksport qilgan tovar va xizmatlari qiymatlarining yig'indisi *tashqi savdo* hajmini aniqlaydi. Tashqi savdo hajmi mamlakatning xalqaro savdo-sotiq jarayoniga qanchalik ishtirok etayotganini bildiradi. Mamlakatning xalqaro savdo-sotiqdagi ishtirokining samaradorligini import va eksport hajmlarini taqqoslash yordamida aniqlash mumkin. Albatta, har bir davlat eksportga chiqarayotgan tovar va xizmatlari hajmining, tashqaridan olib kelayotgan import tovar va xizmatlari hajmidan ko'p bo'lishini xohlaydi. Mamlakatning eksporti va importi hajmlari orasidagi farq *tashqi savdo saldosi*ni aniqlaydi. Agar mamlakatning chetga sotayotgan eksport tovar va xizmatlari hajmi mamlakatga keltirilayotgan import tovar va xizmatlari hajmidan ko'p bo'lsa, tashqi savdo saldosi musbat bo'ladi. Aks holda esa tashqi savdo saldosi manfiy bo'lib, xalqaro savdo-sotiqda muammolar paydo bo'ladi. Chunki tovarlarni chetga sotishdan tushgan chet el valutasini miqdori, chetdan olib kelinayotgan tovarlarni sotib olishga yetmay qoladi. Natijada, tashqi savdoda valuta tanqisligi vujudga keladi.

TASHQI SAVDO TARKIBI

Mamlakatning xalqaro savdodagi ishtirokining samaradorligi, uning eksport va importining tarkibiga ham bog'liq bo'ladi. Rivojlangan davlatlar eksportining hajmi katta bo'lib, asosan, tayyor mahsulotlardir. Rivojlanayotgan mamlakatlar eksportining hajmi, odatda, kichik bo'lib, asosan, xomashyodan iborat. Respublikamiz tashqi savdo hajmi va tarkibini tahlil qiladigan bo'lsak, mustaqillik yillarida uning hajmi ortib, tarkibi yildan yilga o'zgarib bormoqda.

Iqtisodiyot tarixidan

Biz qadimda mamlakatimiz hududidan o'tgan Buyuk ipak yo'li haqida ancha ma'lumotga egamiz. Bu yo'l milloddan avvalgi II asrga kelib shakllangan. Lekin bundan ancha oldin O'rta Osiyoni Xitoy, Hindiston va boshqa mamlakatlar bilan tutashtirib turgan yo'llar mavjud bo'lganligini bilasizmi?

Oltin yo'li, Ipak yo'li, Nefrit yo'li va Lojuvard yo'li ramziy nomlari bilan mashhur yo'llar shular jumlasidandir. Bu yo'llar orqali olib o'tilgan mollar (oltin, ipak, kumush, nefrit, lojuvard) ularga ramziy nomlar berilishiga sabab bo'lgan.

Eksport — mamlakatda ishlab chiqarilgan va chet mamlakatlarga sotilgan tovar va xizmatlar.

Import — chet mamlakatlardan sotib olingan tovar va xizmatlar.

Tashqi savdo hajmi — mamlakat import va eksportini tashkil etuvchi tovar va xizmatlarining jami qiymati.

Tashqi savdo saldosi — mamlakatning eksport va import hajmlari orasidagi farq.

2013- yilda respublikamiz tashqi savdosi hajmi 28886 mln AQSH dollarini tashkil qilib, bu 2012- yilga nisbatan 9,8%ga ortiq demakdir. Mamlakatimizning 2013- yilgi eksport hajmi 15087,2 mln AQSH dollari, import hajmi esa 13798,8 mln AQSH dollaridan iborat bo'ladi. Tashqi savdo saldosi 1288,4 mln AQSH dollarini tashkil qildi. Davlatimiz, asosan, paxta tolasi, mineral o'g'it va kimyo mahsulotlari, energiya resurslari, oziq-ovqat mahsulotlari, qora va rangli metallar, mashina va dastgohlar, turli xil xizmatlar va tovarlarni eksport qiladi. Shuningdek, chet mamlakatlardan mashina va dastgohlar, oziq-ovqat mahsulotlari, energiya resurslari, mineral o'g'it va kimyoviy mahsulotlar, qora va rangli metallar, turli xil xizmatlar va tovarlarni sotib oladi. O'zbekiston tashqi savdosi hajmining katta qismi Buyuk Britaniya, Germaniya, Rossiya, Janubiy Koreya, Shveysariya, Turkiya, Ukraina, Qozog'iston kabi davlatlar hissasiga to'g'ri keladi. So'nggi yillarda O'zbekistonning tashqi savdosi tarkibi keskin o'zgarib bormoqda. Eksport tarkibida xomashyo va yarim tayyor mahsulotlar o'rnini qayta ishlangan va tayyor sanoat mahsulotlari egallamoqda. Bular jumlasiga avtomobillar, dastgohlar, asbob

uskunalar va boshqa sanoat mahsulotlarini kiritish mumkin. Import tarkibining o'zgarishiga esa mamlakatimizda import o'rnini bosuvchi tovarlar ishlab chiqarishning keskin oshishi va lokalizatsiya jarayonining kuchayishi kuchli ta'sir ko'rsatmoqda.

Topshiriq

O'zbekiston Respublikasining oxirgi yildagi tashqi savdosi haqidagi ma'lumotlar asosida, uning importi va eksportining tarkibi hamda hajmi ko'rsatilgan diagramma tuzing.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Davlatlar nima sababdan o'zaro savdo-sotiq qilishini tushuntirib bering.
2. Davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiqning ahamiyati nimada?
3. Mutlaq va nisbiy ustunlik tamoyillarining bir-biridan farqi nimada?
4. Mamlakatimiz qanday tovarlar ishlab chiqarish bo'yicha MDH mamlakatlariga nisbatan mutlaq ustunlikka ega deb o'ylaysiz?
5. Import va eksportning bir-biridan farqi nimada?
6. Agar bir davlat ikkinchi davlatga biror tovarni eksport qilayotgan bo'lsa, ikkinchi davlat uchun bu tovar nima deb ataladi?
7. Mamlakatning tashqi savdo hajmi nimadan tashkil topadi?
8. Mamlakatning tashqi savdo saldosi qachon manfiy va qachon musbat bo'ladi? Bularning qay biri mamlakat uchun foydali?
9. Tashqi savdoning tarkibi mamlakat iqtisodiyoti haqida qanday ma'lumot beradi?
10. "Faqat o'zimizda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotib oling! Bu bilan mamlakatimiz ishlab chiqaruvchilariga yordam bergan bo'lasiz! Mamlakatimizdagi narx-navo shundagina pasayadi!" degan chaqiriqlarga o'z munosabatingizni bildiring.
11. Dilshod Qayumov firmaning eng yaxshi menejeri. Kompyuterda ishlashni ham juda yaxshi biladi. Firmaning umumiy ishiga eng ko'p manfaat keltirish uchun Dilshod Qayumov qaysi faoliyat bilan shug'ullangani ma'qul: a) faqat menejerlik; b) faqat kompyuterda ishlash; d) ham kompyuterda, ham menejer bo'lib ishlash. Javobingizni nisbiy ustunlik tamoyili yordamida asoslang.

Buni yodda tuting!

- Davlatlarni o'zaro savdo-sotiq qilishlariga undaydigan omillar:
 - tabiiy resurslarning notekis taqsimlanganligi;
 - iqtisodiyotning ayrim sohalaridagi nisbiy ustunlik;
 - iqtisodiyotning ayrim sohalaridagi mutlaq ustunlik.
- O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasi yildan yilga o'sib bormoqda.
- Mamlakatimiz tashqi savdoda ijobiy saldogga ega.

XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR

27- MAVZU

Koreya Respublikasi 2014–2017- yillarda O'zbekistonga Iqtisodiy taraqqiyot va hamkorlik jamg'armasi orqali 250 mln AQSH dollari miqdorida mablag' ajratishni rejalashtirmoqda.

Bungacha 2013- yil dekabr oyi holatiga ko'ra, ushbu jamg'arma tomonidan O'zbekistonda yettita loyihani amalga oshirish uchun 230 mln AQSH dollari ajratilgan.

O'zbekiston Respublikasi va Koreya Respublikasi kichik biznes subyektlari o'rtasida mutaxassislar va texnologiyalarni o'zaro ayirboshlashni tashkil qilish, davlat, davlat boshqaruvi, bojxona ishi va moliyaviy sektorlarga axborot texnologiyalarini joriy qilish bo'yicha hamkorlikdagi ishlarni davom ettirishga kelishib oldilar.

Mamlakatlar "Surgil" gaz konini jihozlash loyihasi va Ustyurt gaz kimyo majmuasi qurilishi doirasida ham hamkorlik qiladilar.

Samarqand viloyatida quyosh elektrostansiyasi qurilishi loyihasi doirasida hamkorlik qilish bo'yicha ishchi guruh tuzishga ham kelishib olindi.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Koreya Respublikasi O'zbekistonda yuqorida keltirilgan loyihalarni amalga oshirishdan qanday manfaat topadi, deb o'ylaysiz?
2. O'zbekiston Respublikasi bu loyihalarni qanday maqsadlarni ko'zlab amalga oshirmoqda?
3. Kichik biznes subyektlari darajasidagi o'zaro aloqalarning qanday o'ziga xos afzalliklari bor?

4. Yuqorida keltirilgan munosabatlar xalqaro o'zaro manfaatli iqtisodiy munosabatlarga misol bo'la oladimi? Javobingizni asoslang.
5. Yuqoridagi rasmlar asosida O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar haqida matn tayyorlang.

XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR — DAVR TALABI

Hozirgi globallashtirilgan dunyoda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni yo'lga qo'ymasdan taraqqiyotga erishishning iloji yo'q. Jahonda globallashtirish darajasi ortib borar ekan, xalqaro iqtisodiy hamkorlikning ahamiyati ham ortib boraveradi. Mamlakatdan mamlakatga nafaqat tovarlar, balki ishchi kuchi, kapital va texnologiyalar oqib o'tishi tobora kuchayib bormoqda. Yirik kompaniyalarga bitta mamlakat hududi torlik qilib qolmoqda va ular transmilliy korporatsiyalarga aylanmoqdalar.

Xalqaro iqtisodiy hamkorlikni o'z vaqtida va oqilona yo'lga qo'yib olish har qanday mamlakat uchun eng kuchli zaruratga aylanib qoldi.

O'zbekistonda ham jahondagi eng rivojlangan mamlakatlar bilan ikki tarafdinlik va ko'p tarafdinlik iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Bu esa o'z navbatida mamlakatimizga katta hajmdagi investitsiyalar kirib kelishiga, ulkan zavod, fabrika va yirik inshootlar qurilishiga imkoniyat yaratmoqda.

TASHQI SAVDOGA TO'SIQLAR

Umuman olganda, jahon bozorlari ham davlatlardagi ichki bozorlar kabi hamma uchun ochiq raqobat bozori bo'lishi lozim. Undagi tovar va xizmatlarning narxi esa jahon bo'yicha talab va taklifning o'zaro nisbatidan kelib chiqib belgilanishi kerak. Lekin afsuski, amalda jahon bozorlarida ahvol boshqacha. Ba'zi davlatlar o'z ichki bozorlarini, o'z ishlab chiqaruvchilarini chet el firmalari bilan bo'ladigan raqobatdan himoya qilish maqsadida tashqi savdo-sotiqqa to'siqlar, cheklashlarni joriy etadi. Bunday savdo to'siqlariga quyidagilar kiradi:

1. Tariflar (bojxona boji) — mamlakat chegarasini kesib o'tayotganda olib kirilayotgan tovar yoki xizmat uchun to'lash lozim bo'lgan soliq to'lovi. Bojxona boji import tovarlari narxining oshishiga olib keladi. Davlat tariflar yordamida mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qiladi. Shuningdek, davlat bojxona bojidan budjetini to'ldirish uchun ham foydalanadi.

2. Kvota — mamlakat ichki bozoriga chetdan keltirilayotgan yoki undan olib chiqib ketilayotgan tovar va xizmatlar hajmiga davlat tomonidan o'rnatilgan yuqori chegara. Agar kvota muayyan tovar importiga qo'yilgan bo'lsa, mamlakatga mazkur tovardan undan ko'p olib kirish mumkin emas.

3. Tashqi savdo litsenziyasi va boshqa to'siqlar — mamlakatga maxsus ruxsat — litsenziyasiz yoki umuman olib kirish va olib chiqib ketish taqiqlanadigan tovar va xizmatlar ro'yxatini joriy etish kabi to'siqlar. Masalan, Buyuk Britaniyaga ko'mirni

eksport qilish mumkin emas. Chet el valutarini erkin almashtirishni cheklash ham chet el firmalarining ichki bozorga kirib kelishini cheklaydi.

Davlat milliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash maqsadida, imtiyozli qarz va soliq imtiyozlari berib, mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning chetdan keltirilgan mahsulotlardan arzon bo'lishini ta'minlashi mumkin. Davlat tomonidan o'rnatiladigan bunday cheklashlar va chora-tadbirlar *proteksionizm* deb ataladi. Bunday siyosat, iqtisodiyotning tanazzuldan so'ng tiklanayotgan paytlarda, vaqtinchalik majburiy chora sifatida qo'llanishi mumkin. Lekin keyingi paytlarda, tashqi savdoga bir davlat qo'ygan to'siqqa javoban boshqa davlatlar ham qarshi choralarni qo'llash hollari tez-tez uchrab turibdi. Masalan, 2008- yili AQSH po'lat ishlab chiqaruvchi mahalliy kompaniyalarni qo'llab-quvvatlash maqsadida, po'lat importi bojini 8% dan 30% ga oshirdi. Bunga javoban, Rossiya AQSHdan parranda go'shti importini taqiqladi. *Tashqi savdoni erkinlashtirish* deganda unga qo'yilgan cheklovlarni yengillashtirib borib, umuman olib tashlash tushuniladi. Ayni paytda, respublikamiz tashqi savdoni erkinlashtirish yo'lidan bormoqda.

Tarif (bojxona boji) — mamlakat chegarasini kesib o'tayotganda olib kirilayotgan tovar uchun to'lash lozim bo'lgan soliq to'lovi.

Kvota — mamlakatga chetdan keltirilayotgan yoki chetga olib chiqib ketilayotgan tovar va xizmatlar hajmiga o'rnatilgan yuqori chegara.

Tashqi savdo litsenziyasi — tovar va xizmatlarni mamlakatga olib kirish yoki undan olib chiqib ketish uchun beriladigan maxsus ruxsatnoma.

Proteksionizm — davlat tomonidan tashqi savdoni cheklashga qaratilgan chora-tadbirlar.

Tashqi savdoni erkinlashtirish — unga qo'yilgan cheklovlarni yengillashtirish yoki umuman olib tashlash.

XALQARO IQTISODIY TASHKILOTLAR

Tashqi savdoni cheklash bo'yicha davlatlar o'rtasidagi "janglar"dan ravshanki, har ikkala tomon ham yutqazadi. Shunday ekan, davlatlar jahon bozorini hamjihatlikda, kelishgan holda boshqarib turishlari maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu maqsadda, 23 davlat tomonidan 1947- yili GATT — Savdo va tariflar to'g'risidagi bosh kelishuv imzolandi. Bu kelishuvga qo'shilgan davlatlar o'zaro teng sharoitlarda savdo qilishga, import kvotalarini bekor qilishga, bojlarni kamaytirishga kelishib olishdi. Hozirda bu kelishuv 130 dan ortiq davlatlar tomonidan imzolangan. Endilikda bu kelishuv a'zolari WTO — Butunjahon savdo tashkilotiga birlashishgan. XX asrda xalqaro savdo-sotiqning rivojlanishi qator davlatlar iqtisodiyotining keskin o'sishiga olib keldi. Shu tufayli Yevropa davlatlari Yevropa Ittifoqini tuzishdi. Hozirda Yevropa Ittifoqiga Fransiya, Italiya, Germaniya, Belgiya, Niderlandiya, Luksemburg, Buyuk Britaniya, Irlandiya, Daniya, Gretsiya, Ispaniya, Portugaliya,

Avstriya, Shvetsiya, Finlandiya kabi qator Yevropa davlatlari a'zo bo'lib, ular o'rtasidagi barcha savdo to'siqlari olib tashlangan. 2002- yil yanvaridan boshlab, bu davlatlarda umumiy pul birligi — yevro muomalaga kiritildi. Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ACEAN) ham iqtisodiy hamkorlik tashkiloti bo'lib, unga Indoneziya, Malayziya, Filippin, Singapur, Tailand va Bruney davlatlari kiradi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA KOREYA RESPUBLIKASINING IQTISODIY MUNOSABATLARI

O'zbekiston Respublikasi va Koreya Respublikasi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni muvaffaqiyatli xalqaro iqtisodiy munosabatlarga namuna qilib ko'rsatsa bo'ladi. Janubiy Koreya O'zbekistonning eng yirik xalqaro savdo hamkorlaridan biridir.

Ikki mamlakat o'rtasidagi o'zaro savdo hajmi yil sayin ortib bormoqda.

2013- yil natijasi bo'yicha o'zaro savdo aylanmasi 2,121 mlrd AQSH dollarini tashkil qildi. Janubiy Koreya bilan iqtisodiy hamkorlikning asosiy yo'nalishi bo'lib yangi va modernizatsiya qilinayotgan korxonalariga zamonaviy texnologiyalarni jalb qilish hisoblanadi.

Hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasi va Koreya Respublikasi o'rtasida 200 dan ortiq kelishuvlar imzolangan.

Koreya Respublikasi O'zbekistonning eng yirik investorlaridan biridir. So'nggi yillarda Davlat investitsion dasturi doirasida 1,5 mlrd AQSH dollariga teng investitsiyalar o'zlashtirildi.

O'zbekistonda 418 ta Janubiy Koreya kapitali ishtirokidagi korxonalar faol ish olib bormoqda. Shundan 70 tasi yuz foizlik Janubiy Koreya kapitaliga asoslangan korxonalar. Bu korxonalar, asosan, yengil, tog'-kon, metallurgiya, kimyo, oziq-ovqat sanoati, mashinasozlik, metallni qayta ishlash, savdo-sotiq, uy-joy kommunal xo'jaligi, sog'liqni saqlash, turizm va xizmat ko'rsatish sohalarida faoliyat yuritmoqdalar.

O'zbekiston Respublikasi va Koreya Respublikasi strategik hamkorlardir va har tomonlama o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirishga katta ahamiyat beradilar. Ushbu maqsadda mamlakatlar istiqbolda avtomobilsozlik, qishloq xo'jaligi mashinasozligi, elektrotexnika sanoati sohalarida hamkorlikni kuchaytirish harakatidalar.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Mamlakatlar tashqi savdoni nima sababdan cheklashga majbur bo'ladilar?
2. Tashqi savdoni qanday usullar bilan cheklash mumkin?
3. Tashqi savdoni cheklashga qaratilgan har bir chora-tadbirning ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qiling.
4. Tashqi savdoni cheklashdan kim zarar va kim foyda ko'radi?

5. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar nima maqsadda tuziladi?
6. Qanday xalqaro iqtisodiy tashkilotlarini bilasiz?
7. 1980- yili AQSH hukumati tomonidan Yaponiya avtomobillarining AQSH bozorlariga kirib kelishini cheklash maqsadida o'rnatilgan kvota ta'sirida Amerika avtomobillari 400 AQSH dollarga, Yaponiya avtomobillari esa 1000 AQSH dollarga qimmatlashdi. Nega bunday bo'lganini izohlashga urinib ko'ring.
8. O'zbekiston bilan Janubiy Koreya o'rtasidagi aloqalarning oddiy xalqaro savdo-sotiq aloqalaridan farqlaydigan jihatlarni sanab ko'rsating.
9. Koreya Respublikasi bilan o'zaro hamkorlikda iqtisodiyotimizga zamonaviy texnologiyalarni kiritishga asosiy e'tibor qaratilayotganining mamlakatimiz taraqqiyoti uchun qanday ahamiyati bor?
10. Koreya Respublikasining mamlakatimiz iqtisodiyotiga katta hajmda investitsiyalar kiritayotganligi bilan hukumatimiz tomonidan tadbirkorlar uchun yaratilayotgan shart-sharoitlar o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
11. Mamlakatimizning Janubiy Koreya bilan iqtisodiy hamkorligi samaralariga atrofingizdagi hayotdan misollar keltiring.

Topshiriq

Taxminan bir xil sifatdagi tovar 1- mamlakatda 1000 AQSH dollari, 2- mamlakatda esa 800 AQSH dollari tannarxida ishlab chiqarilsin.

1. 1- mamlakat va 2- mamlakat o'rtasidagi erkin savdo-sotiqdan: a) 2- mamlakat fuqarolari; b) 1- mamlakat hukumati; d) 2- mamlakat ishlab chiqarish kompaniyalari; e) 1- mamlakat ishlab chiqarish kompaniyalaridan qaysi biri ko'proq manfaatdor bo'ladi? Nega?
2. 1- mamlakat hukumati bu sharoitda, sizningcha, qanday chora-tadbirlarni ko'rishi lozim?
3. Faraz qilaylik, 1- mamlakat hukumati 2- mamlakatning har bir tovariga 300 AQSH dollari soliq belgiladi. 1- mamlakat bozorida qanday o'zgarishlar yuz berishi mumkin? Bu qarordan: a) 1- mamlakat iste'molchilari; b) 1- mamlakat hukumati; d) 1- mamlakat ishlab chiqarish kompaniyalari; e) 2- mamlakat ishlab chiqarish kompaniyalaridan qaysi biri ko'proq zarar ko'radi? Javobingizni asoslang.

Buni yodda tuting!

- Xalqaro savdo dunyo bo'yicha bozorlarning ochiq bo'lishini taqozo qiladi. Lekin bozorlarning ochiq bo'lishi ba'zi davlatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois ba'zida davlatlar xalqaro savdoga bir tomonlama bojxona boji, kvota kabi to'siqlarni o'rnatishga majbur bo'ladilar.
- Xalqaro savdo davlatlarni bir-biriga iqtisodiy jihatdan qattiqroq bog'lab qo'yadi.

XORIJIY DAVLATLAR VALUTALARI KURSI

2014- yil 10- mart

Xorijiy valuta nomi	Sotib olish, so'mda	Sotish, so'mda
1 AQSH dollari	2243	2246
1 YEVRO	3085	3115
1 ingliz funt sterlingi	3753	3787
10 yapon iyenasi	217	218

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Aytaylik, tadbirkor Yevropa davlatlari bo'ylab, xizmat safariga otlandi. Albatta, unga safar xarajatlari uchun xorijiy davlat valutasini — yevro kerak bo'ladi. Tadbirkor O'zbekiston so'mini yevroga almashtirish uchun Milliy bankning valuta ayirboshlash shoxobchalaridan biriga bordi va devorga osig'liq turgan, yuqorida tasvirlangan jadvalga ko'zi tushdi.

1. Agar u uch million so'mni: a) yevroga; b) AQSH dollariga; d) ingliz funt sterlingiga almashtirmoqchi bo'lsa, unga qancha chet el valutasini berishadi?
2. Agar u safardan qaytib kelib, 200 yevroni so'mga almashtirmoqchi bo'lsa, unga bankda qancha so'm berishadi?

VALUTA BOZORI

Har bir davlat ichki bozorida savdo-sotiqni amalga oshirish uchun muomalaga o'z pul birligi — milliy valutasini chiqaradi. Davlat hududida milliy valutada savdo-sotiq qilinadi. O'zbekistonga Germaniyadan asbob-uskunalarni sotib olish uchun yevro kerak. Germaniyaga O'zbekistondan paxta tolasi sotib olish uchun esa o'zbek so'mi kerak bo'ladi. Demak, xalqaro bozorda savdo-sotiqni turli xil davlatlarning valutarida olib borishga to'g'ri keladi. Natijada, bir davlat valutasini ikkinchi davlat valutasiga almashtirishga ehtiyoj tug'iladi.

Valuta — davlatlar pul birliklarining umumlashgan nomi.

Bilasizmi?

Turli davlatlar pul birliklarining dunyo bo'yicha tan olingan belgilari bor. Ulardan ba'zilarini keltiramiz:
 £ — ingliz funt sterlingi; \$ — AQSH dollari; € — yevro; ¥ — yapon iyenasi.

VALUTA KURSI NIMA?

Bir davlat pul birligining boshqa davlat pul birligidagi narxi *valutaning ayirboshlov kursi* deb ataladi. O'zbekistonda chet el valutasining ayirboshlov kursi — uning bir birligini sotib olish uchun to'lash lozim bo'lgan so'm miqdoriga teng bo'ladi. Masalan, O'zbekistonda 2014- yil 17- martda AQSH dollarining sotib olish kursi 2243 so'mni, yevroning kursi 3085 so'mni tashkil qilgan. Odatda, bir davlat valutasining kursi ikkinchi davlat valutasining kursi bilan taqqoslanayotganda, bu valutaraning AQSH dollariga nisbatan kursidan ham foydalaniladi.

Valutaning ayirboshlov kursi — bir davlat valutasining boshqa davlat pul birligida ifodalangan narxi.

Konvertatsiya — bir davlat valutasini boshqa davlat valutasiga almashtirish.

VALUTA KURSI QANDAY ANIQLANADI?

Ikki davlat bir-biri bilan import—eksport savdo-sotiq aloqalarini olib borar ekan, birinchi davlatning ikkinchi davlat valutasiga, ikkinchi davlatning birinchi davlat valutasiga ehtiyoji paydo bo'ladi. Bu esa har bir davlat valutasiga nisbatan, xuddi tovarlarga bo'lgandek, talab va taklifni keltirib chiqaradi. Davlat valutasining kursi unga bo'lgan talab va taklifga nisbatan shakllanadi. Davlatdan eksport qilinadigan tovarlar hajmiga qarab, davlat valutasiga bo'lgan talab shakllanadi. Davlatdan ko'p tovar eksport qilinsa, davlatning valutasiga bo'lgan talab ham oshadi. Davlat valutasining taklifi esa bu davlatning boshqa davlatdan sotib olmoqchi bo'lgan import tovarlarining hajmidan kelib chiqib shakllanadi. Davlat uchun qancha ko'p import tovarlari kerak bo'lsa, davlat valutasining taklifi ham shuncha ko'p bo'ladi.

Bilasizmi?

O'zbekiston Respublikasida xorijiy valutaralarning so'mga nisbatan kursini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilab beradi.

VALUTA KURSI NEGA O'ZGARADI?

Valuta kursining o'zgarishiga, odatda, unga bo'lgan talab va taklifning o'zgarishi sabab bo'ladi. Agar Rossiyaning O'zbekiston tovarlariga bo'lgan talabi O'zbekistonning Rossiya tovarlariga bo'lgan talabidan kamaysa, Rossiya rublining O'zbekiston so'miga nisbatan kursi ko'tariladi. Ya'ni bir rubl oldin 40 so'm turgan bo'lsa, endi 42 so'm bo'ladi. Aksincha bo'lsa, rublning kursi tushadi. Ba'zida davlat tashqi savdoni tartibga solish, mamlakat ichki bozorini himoya qilish maqsadida, valuta kurslarini rasmiy ravishda oshirishi yoki kamaytirishi ham mumkin. Bunga muomaladagi milliy valutani ko'proq chiqarish yoki kamaytirish orqali ham erishish mumkin. Masalan, muomalaga ko'p miqdorda milliy valuta chiqarilsa, uning chet el valutasiga nisbatan hajmi ko'payib, milliy valuta kursi tushadi. Chet

el valutasining kursi esa ko'tariladi. Ba'zida davlat milliy valuta kursini ko'tarish maqsadida, markaziy bank zaxirasidagi chet el valutasini ko'p miqdorda ichki bozorga chiqaradi. Bu holda, bozorda bir birlik milliy valutaga mos kelgan chet el valutasining miqdori oshadi, ya'ni chet el valutasining kursi tushadi. Demak, xuddi tovarlar kabi bozorda chet el valutasini ko'paysa, uning narxi, ya'ni kursi tushar ekan. Davlat milliy valutasining kursi, mamlakat iqtisodiyotining ko'zgusi hisoblanadi. Uning bir tekis, asta-sekin o'zgarishi mamlakat iqtisodiyotining sog'lom rivojlanayotganligidan darak beradi.

Topshiriq

Eski gazeta va jurnallar hamda internet sahifalaridan respublikamiz valutasini kursi haqidagi ma'lumotlarni to'plang va uning o'zgarishini tahlil qiling.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Valuta bozori nima sababdan kerak?
2. Valutaning ayirboshlov kursi nima va u qanday omillar ta'sirida shakllanadi?
3. Milliy valutaning kursi oshadigan va kamayadigan vaziyatlarga ikkitadan misol keltiring.
4. Milliy valutaning ayirboshlov kursini davlat qanday yo'llar bilan boshqarishi mumkin?
5. Milliy valutaning ayirboshlov kursiga mamlakatdagi inflatsiya qanday ta'sir ko'rsatadi?
6. Chet el valutasini kursining o'zgarishi import va eksport hajmiga qanday ta'sir qiladi?
7. Quyidagi berilgan omillar ta'sirida milliy valutamizning kursi qanday o'zgaradi?
 - a) O'zbekistonda turizm rivojlanib ketdi;
 - b) oylik maoshlar ko'paytirildi;
 - d) chet el valutasidagi omonatlar uchun beriladigan bank foiz stavkalari oshirildi;
 - e) tadbirkorlarga imtiyozli kreditlar berish hajmi oshdi;
 - f) chet ellarda ishlayotgan o'zbek mutaxassislarining soni oshdi.
8. Agar AQSH dollarining so'mga nisbatan kursi oshsa, mamlakatimiz uchun eksport qilish yaxshimi yoki importmi? Javobingizni asoslang.
9. Faraz qilaylik, kecha Amerika banki 14 mln yevroni 16 mln AQSH dollarga, bugun esa 20 mln AQSH dollarni 18 mln yevroga almashtirdi. Buning natijasida, dollarning yevroga nisbatan kursi bugun kechagiga qaraganda oshdimi yoki kamaydimi? Qanchaga?

Buni yodda tuting!

- Xalqaro savdo bir davlat pul birligini ikkinchi davlat pul birligiga ayirboshlashni taqozo etadi.
- Valuta kursining o'zgarishi xalqaro savdoga va mamlakatlar iqtisodiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Yuqoridagi rasmlarda qanday muammolar tasvirlangan? Ular haqida so'zlab bering.
2. Yana qanday jahon iqtisodiyoti muammolarini bilasiz?
3. Bu muammolarning kelib chiqish sabablarini aniqlang.
4. Bu muammolarning butun dunyo iqtisodiyotiga qanday ta'siri bor?
5. Ularni yechishning qanday yo'llarini taklif qilasiz?
6. Har bir davlat bu muammolarni o'zicha hal qilish imkoniyatiga egami?
7. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi haqida nimalar eshitgansiz?

YER YUZIDA TINCHLIKNI SAQLASH

Shunday iqtisodiy muammolar borki, ular barcha davlatlarga tegishli. Yer yuzida tinchlikni saqlash insoniyat oldida turgan eng muhim muammolardan biridir. Bir qarashda siyosiy masaladek bo'lib ko'ringan bu muammo, bevosita iqtisodiyot bilan ham bog'liqdir. Har qanday urush iqtisodiyot rivojini o'nlab yillar orqaga suradi. Hozirda Yer yuzida har kuni 3 milliard dollar mablag' harbiy maqsadlar uchun sarflanmoqda. Shu bilan bir paytda, dunyoning turli burchaklarida har

sakkiz kishidan biri och-nahor kun kechirmoqda. Insoniyat insofga kelib, harbiy xarajatlarni tinchlik maqsadlarida ishlatsa, bundan hamma manfaatdor bo'lishi mumkin. Afsuski, muammoning yechimi bunchalik sodda emas. Bu masalada harbiy xarajatlarga juda kam mablag' sarflab, iqtisodiy rivojlanishda oldingi o'rinlarga chiqib olgan Yaponiya, Shvetsiya, Norvegiya kabi davlatlar yo'lidan borish yagona yechim hisoblanadi.

ATROF-MUHITNING IFLOSLANISHI

Olimlarning fikricha, insoniyatning iqtisodiy faoliyati natijasida atrof-muhitning haddan tashqari ifloslanib borishi har qanday urushdan ham battarroq oqibatlariga olib kelishi mumkin. Havo va suv havzalarining ifloslanishi, tuproq tarkibining o'zgarishi natijasida katta yer maydonlarining foydalanishga yaroqsizlanib borishi, oxir-oqibat insonning tirikligini ham xavf ostiga qo'yishi mumkin. Tabiat, uning faqat 1 foiz qismiga inson tomonidan ziyon yetkazilgandagina o'zini-o'zi davolab, tiklay olishi mumkin. Lekin hozirdanoq inson tabiatga 10 baravar ko'p ozor bermoqda. Buning natijasida, Yer yuzida asliga qaytarib bo'lmaydigan o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Insoniyat salomatligi borgan sari yomonlashib bormoqda. Atrof-muhitni himoya qilish maqsadida davlatlar tomonidan qator kelishuvlar imzolangan. Tabiatni himoya qilish bo'yicha xalqaro jamg'armalar ish olib bormoqda.

XOMASHYO VA ENERGIYA TANQISLIGI

Ma'lumki, Yer yuzida tabiiy resurslar miqdori cheklangan bo'lib, ular nihoyat darajada notekis taqsimlangan. Natijada, million yillar davomida to'plangan yer osti boyliklari insoniyatning XX—XXI asrlardagi ikki yuz yillik iqtisodiy faoliyati tufayli tugatilishi mumkin. Asosiy energiya manbalari hisoblanmish neft, gaz va ko'mir zaxiralari XXI asrdayoq tugashi taxmin qilinmoqda. Agar XXI asrda boshqa energiya manbalari kashf qilinmasa, insoniyat og'ir iqtisodiy tanglikka duch kelishi mumkin.

IQTISODIY RIVOJLANISHNING NOTEKISLIGI

Dunyo bo'yicha har yili yaratilayotgan iqtisodiy boylik, moddiy ne'matlarning 85 foizi Yer yuzi aholisining 17 foizi istiqomat qilayotgan 25 ta davlat aholisi tomonidan iste'mol qilinmoqda. Davlatlar iqtisodiy rivojlanish darajasi o'rtasidagi farq kun sayin kattalashmoqda. Bu holat jahon iqtisodiyotining globallashuvi natijasida yanada keskinlashmoqda. Dunyo o'ta boy va kambag'al davlatlardan tashkil topgan ikki qutbga ajralib bormoqda. Bu o'z navbatida, kelajakda dunyo miqyosidagi ijtimoiy nizo, siyosiy va iqtisodiy tanglikni keltirib chiqarishi mumkin.

OZIQ-OVQAT TANQISLIGI VA OCHLIK

Yer yuzidagi tabiiy noz-ne'matlar ko'pi bilan bir milliard kishini boqishga yetar ekan. Hozirning o'zida Yer yuzida 7 milliarddan ortiq aholi istiqomat qilayapti.

Natijada, dunyo aholisining katta qismi och-nahor kun kechirishga majbur bo'lmoqda. Yaqin 100 yillikda insoniyat yoppasiga oziq-ovqat tanqisligi va ochlik muammosiga duch kelishi mumkin. Yuqorida sanalgan jahon miqyosidagi iqtisodiy muammolarni barcha davlatlar hamjihat bo'lib birlashib, jahon iqtisodiyotini oqilona boshqargan taqdirdagina hal qilish mumkin.

JAHON IQTISODIYOTINING TURLI INQIROZLARGA MOYILLIGI

Jahon iqtisodiyoti bozor iqtisodiyoti sharoitida turli inqirozlarga duchor bo'lib turadi. Bu holat bozor iqtisodiyotining bu xil illatlarning oldini olishga nochorligidan kelib chiqadi. Bozor iqtisodiyotining bu nuqsoni oqibatida vaqti-vaqti bilan turli mamlakatlarda har xil inqirozlar bo'lib turadi. Bu inqirozlar chuqurlashib ketib, boshqa davlatlarga ham o'tib, dunyo miqyosiga ko'chsa, jahon inqirozi ro'y beradi. Jahon inqiroziga 2008- yilda boshlangan moliyaviy-iqtisodiy inqirozini misol qilib keltirish mumkin. Bu haqda keyingi mavzuda atroflicha to'xtalamiz.

Bilasizmi?

Ingliz ruhoniysi Robert Maltus o'zining jahon iqtisodiyoti taraqqiyoti haqidagi qora bashoratlari bilan dunyoga tanilgan. Uning fikricha, Yer yuzi aholisi geometrik, oziq-ovqat yetishtirish esa arifmetik progressiya tarzida o'sadi. Geometrik progressiya arifmetik progressiyaga qaraganda, ancha tez o'sganligi uchun, odamzod nima qilmasin baribir ochlik balosiga giriftor bo'ladi. Bu fikrdan kelib chiqib, Maltus dunyo bo'yicha o'lim darajasining oshishiga olib keladigan omillarni, urushlar va epidemiyalarni insonning kelajagini ta'minlovchi ijobiy omillar deb baholagan.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Jahon iqtisodiyotining qanday muammolarini bilasiz?
2. Iqtisodiyot va ekologiya o'rtasidagi ziddiyatning kelib chiqish sababi nimada?
3. Oziq-ovqat tanqisligi muammosi qanday hal etiladi?
4. Xomashyo va energiya tanqisligi muammosini qanday yechish mumkin?
5. Jahon iqtisodiyotining global muammolari haqida nimalarni bilasiz?

Buni yodda tuting!

- Jahon iqtisodiyotining borgan sari rivojlanib borishi insoniyat oldida talaygina muammolarni ko'ndalang qilib qo'yimoqda.
 - Bu muammolarni dunyo hamjamiyati hal qilmas ekan, kelajakda insoniyat og'ir iqtisodiy tanglikka duch kelishi mumkin.
 - Bu muammolarni barcha mamlakatlar hamjihatlikda yechishlari zarur.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Banklar mamlakat iqtisodiyotida qanday ahamiyatga ega?
2. “Ishlab chiqaruvchi korxonalar va firmalarning banklar bilan hamkorligi” deganda nimani tushunasiz?
3. “Ipoteka krediti” deganda nimani tushunasiz? Uy-joyning kredit asosida sotib olish mumkinligi haqida qanday ma’lumotlarga egasiz?
4. 2008–2009- yillarda kuzatilgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi haqida nimalar bilasiz?

JAHON MOLIYAVIY-IQTISODIY INQIROZINING KELIB CHIQISH SABABLARI

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi AQSH ipotekali kreditlash tizimida 2008-yilda ro’y bergan tanglikdan boshlandi.

AQSH banklarining bir necha yillar davomida pul bilan ta’minlanmagan ipoteka kreditlarini berishi oqibatida, kreditga berilgan pullarning ancha qismi bankka qaytib kelmagan. Natijada, bu banklarning to’lov qobiliyatlari zaiflashib, bankrot darajasiga kelib qoldi. Ishlab chiqarish korxonalarini bankdan kredit ololmaganliklari sababli, o’z ishlab chiqarish hajmlarini kamaytirishga majbur bo’ldi. Bu o’z navbatida, ishsizlar sonining oshishiga olib keldi. Bunday tanglik mamlakat miqyosiga ko’tarildi va AQSH iqtisodiyoti bilan chambarchas bog’liq bo’lgan dunyoning qator mamlakatlari iqtisodiyotiga ham ta’sir qildi. Oxir-oqibat, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi yuzaga keldi.

JAHON MOLIYAVIY-IQTISODIY INQIROZI OQIBATLARI

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi natijasida 2008–2009- yillarda AQSH, Kanada, Yevropa Ittifoqi, Yaponiya, Ukraina va boshqa qator mamlakatlarda g’oyat tashvishli holat vujudga keldi. Bu mamlakatlarda ko’plab kompaniyalar, korxonalar va firmalar bankrot bo’ldi. 2008- yil natijalariga ko’ra, AQSH YaIM hajmi 3,8% ga tushib ketdi, ishsizlar soni esa 2,2 mln kishiga ko’paydi. Yaponiyada esa YaIM hajmi 3,1% ga pasaydi, ishsizlik darajasi esa 4,4% ga yetgan. Yevropa Ittifoqiga a’zo bo’lgan davlatlarda sanoat ishlab chiqarishi 12% ga tushib ketgan.

Jumladan, aholining daromadlari kamayishi va ertangi kunga ishonchsizlikning ortishi tufayli avtomobil savdosi Yevropada 27% ga pasayib ketdi.

2008- yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining har qaysi davlatdagi miqyosi, ko’lami va oqibatlari quyidagi omillardan kelib chiqib baholanadi:

- davlat moliya-valuta tizimining mustahkamligi;
- bank tizimining to’lov qobiliyati, ularning chet el va xalqaro banklarga qaramligi;
- mamlakat iqtisodiyotining barqarorligi va raqobat bardoshlilik darajasi.

INQIROZNING O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTIGA TA’SIRI

Albatta, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining ta’siri O‘zbekistonni ham chetlab o‘tmadi, chunki respublikamiz xalqaro hamjamiyatning va jahon moliyaviy-iqtisodiy bozorining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Jahon bozorida talabning pasayib borishi oqibatida O‘zbekiston eksport qiladigan qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o‘g‘itlar va boshqa mahsulotlarning narxi tushib ketdi. Bu esa o‘z navbatida, korxonalar foydasining kamayishiga olib keldi. Ishlab chiqarishning pasayishi, oxir-oqibat, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarimizning o‘shirish suratlari salbiy ta’sir ko‘rsata boshladi.

Lekin keyingi yillarda mamlakatimiz iqtisodiy va moliyaviy salohiyatining puxta poydevorini, moliya-bank tizimining ishonchli boshqaruv mexanizmlarini o‘z vaqtida shakllantirilganligi va mustahkamlanganligi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining respublikamiz iqtisodiyotiga ta’sirini minimallashtirish imkonini berdi.

INQIROZNI BARTARAF ETISH YO‘LLARI VA CHORALARI

2008- yilda boshlangan va tobora chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining ta’siri va uning salbiy oqibatlari, yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish yo‘llarini izlash – jahon iqtisodiyoti oldida turgan eng dolzarb muammolardan biridir.

Mazkur muammoning O‘zbekiston sharoitidagi yechimi haqida aniq qarashlar va amaliy xulosalar Prezidentimiz Islom Karimovning “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari” deb nomlangan kitobida to‘liq yoritib berilgan.

Respublikamiz iqtisodiyotidagi real ahvol va sharoitlarni hisobga olib, kelgusida amalga oshirish ko‘zda tutilgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oldini olish, uning ta’sirini kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar dasturi ishlab chiqildi va uni amalga oshirish boshlab yuborildi. Mazkur dastur quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha chora-tadbirlarni o‘z ichiga olgan:

- mamlakat moliyaviy-iqtisodiy, budget, bank-kredit tizimini barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta’minlash va uni mustahkamlash;
- iqtisodiyotning real sektori tarmoqlari va korxonalariga yordam ko‘rsatish;
- aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash.

“Inqirozga qarshi choralar dasturi” quyidagi vazifalarni hal etishga qaratilgan:

- korxonalarni modernizatsiya qilish, zamonaviy texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash;
- eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash;
- qat’iy tejamkorlik tizimini joriy etish, mahsulot tannarxini pasaytirish hisobiga korxonalar raqobatbardoshligini oshirish;
- mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash;
- energiya tejashning samarali tizimini joriy etish va energiya iste’molini kamaytirish.

“Inqirozga qarshi choralar dasturi”ning puxta ishlab chiqilganligi va uni izchil, og‘ishmay amalga oshirishga kirishilganligi 2009- yildayoq o‘zining ilk natijalarini berdi. Jumladan, moliya-bank tizimini mustahkamlash borasida quyidagi natijalarga erishildi:

- 2008–2009- yillarda tijorat banklarning umumiy kapitali 2 barobar ko‘paydi;
- davlat tomonidan banklar nizom jamg‘armasiga 500 mlrd so‘m qo‘shimcha mablag‘ ajratildi;
- banklar umumiy kapitali aholi va yuridik shaxslar hisob raqamidagi mablag‘laridan 2 barobar ortiq bo‘lib, ularning to‘lovga qodirlik darajasi oshirildi;
- aholi omonatlari miqdori 2009- yilda 1,7 barobarga oshdi.

O‘tgan bir necha yil mobaynida “Inqirozga qarshi choralar dasturi”ni amalga oshirish va iqtisodiy rivojlanishning maqbul yo‘nalishini tanlash natijasida mamlakatimiz iqtisodiyoti barqaror o‘tib bormoqda. Mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti oxirgi davrda yiliga 8 % dan kam bo‘lmagan sur‘at bilan ortmoqda. Tashqi qarz jahondagi eng past ko‘rsatkichlar darajasida ushlanmoqda. Davlat budjeti yildan-yilga profitsit bilan bajarilmoqda. Tashqi savdo salmog‘i muttasil ravishda musbat bo‘lishi ta‘minlanmoqda.

Tarixga nazar

Bozor iqtisodiyotining ikki yuz yildan oshiqroq tarixi davomida, XIX asrdayoq ko‘pgina rivojlangan davlatlar iqtisodiy inqirozga duch kelgan. Bunday vaziyatlarda nafaqat bir nechta alohida olingan tovarlar bozorida, balki butun mamlakat miqyosida iqtisodiy faoliyatning pasayishi kuzatilgan. Masalan, XX asrning 30- yillarida AQSH da yuz bergan, “Buyuk depressiya” deb atalgan iqtisodiy inqiroz davrida YaMM hajmi 31% ga tushgan, tovarlar narxlari 40% ga oshgan, ishsizlik darajasi esa 8 marta oshib, mehnatga yaroqli aholining 25 %ni qamrab olgan. Bu inqirozdan AQSH XX asrning 40- yillarida II jahon urushi davrida ittifoqdosh davlatlarga qurol-aslaha yetkazib berish orqali chiqib olgan.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, istiqlolning dastlabki yillarida qabul qilingan mashhur besh tomoyilga asoslangan ijtimoiy yo‘naltirilgan erkin bozor iqtisodiyotiga o‘tish modeli yildan yilga o‘zini amalda oqlab, naqadar to‘g‘ri va puxta ekanligini isbotlamoqda. Iqtisodiyotning mafkuradan holi bo‘lishi, iqtisodiyotning siyosatdan ustunligida o‘z aksini topgan iqtisodiy siyosat, davlatning bosh islohotchi vazifasini o‘z zimmasiga olishi, qonun ustuvorligini ta‘minlash, kuchli ijtimoiy siyosat olib borish, islohotlarni bosqichma-bosqich va vazminlik bilan amalga oshirish kabi tamoyillar, ayniqsa, dunyoda avj olib borayotgan moliyaviy va iqtisodiy inqiroz sharoitida o‘zining dolzarbligi va hayotiyeligini yana bir bor ko‘rsatdi.

Iqtiboslar

Bugungi kunda 3 milliard 200 million AQSH dollaridan ortiq nizom jamg‘armasiga ega bo‘lgan O‘zbekiston Respublikasi tiklanish va taraqqiyot fondi faoliyatiga katta ahamiyat berilmoqda. Yaqin istiqbolda ushbu Fond aktivlarini 5 milliard AQSH dollariga yetkazish ko‘zda tutilmoqda. O‘tgan 2008–2009- yillar mobaynida o‘nlab yirik sanoat va infratuzilma inshootlarini moliyalashtirish va hamkorlikda moliyalashtirish uchun Fond tomonidan 550 million AQSH dollaridan ziyod miqdorda kreditlar ajratildi.

Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari» kitobidan

BILIMINGIZNI SINAB KO‘RING!

1. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining yuz berishining sababi nimada?
2. Nima sababdan ushbu inqiroz dunyo bo‘yicha global muammoga aylandi?
3. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy jihatlarini sanab bering.
4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining yurtimiz iqtisodiyotiga ta‘siri qanday bo‘ldi? Fikringizni misollar bilan asoslashga harakat qiling.
5. Mamlakatimizda inqirozning oldini olish va bartaraf etish uchun qanday choratadbirlar ishlab chiqildi?
6. Prezidentimiz Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari» kitobi haqida nimalarni bilasiz?

Buni yodda tuting!

- Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakatlar iqtisodiyotida vaqti-vaqti bilan tanglik yuzaga kelib turadi.
 - O‘zbekiston iqtisodiyotining moliyaviy-iqtisodiy inqirozlardan himoyalanganligi barqaror o‘ssish va rivojlanishining asosiy omili bo‘ldi.
 - Iqtisodiy taraqqiyotning “O‘zbek modeli” hozirgi davrda ko‘plab mamlakatlar tomonidan o‘rganilgan.

VI BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Respublikamizning eksport va import salohiyati haqida nimalarni bilasiz?
2. Xalqaro savdoga nisbatan qanday qarashlar bor?
3. Tashqi savdoni cheklash usullari va ularning oqibatlarini tushuntirib bering.
4. Xalqaro savdo tashkilotlarining vazifalari nimadan iborat?
5. Valuta bozorining mohiyatini tushuntiring.
6. Valuta ayirboshlash kursining o'zgarishiga nimalar sabab bo'lishi mumkin?
7. Jahon iqtisodiyoti muammolarining qanday salbiy oqibatlari bor?
8. Qanday qilib jahon iqtisodiyoti muammolarining oldini olish mumkin?
9. 2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining sabablari nimada?
10. Prezidentimiz Islom Karimovning "Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari" asari haqida nimalarni bilasiz?

B. TOPSHIRIQLAR

Har bir atamaga mos talqinni toping.

ATAMALAR:

1. Tashqi savdo hajmi.	3. Eksport.	5. Kvota.
2. Tarif (bojxona boji).	4. Import.	6. Valuta kursi.

TALQINLAR:

- a) chet mamlakatlardan sotib olingan tovar va xizmatlar;
- b) mamlakat chegarasini kesib o'tayotganda olib kirilayotgan tovar uchun to'lash lozim bo'lgan soliq to'lovi;
- d) mamlakatga chetdan keltirilayotgan yoki chetga olib chiqib ketilayotgan tovar va xizmatlar hajmiga o'rnatilgan yuqori chegara;
- f) mamlakat import va eksportini tashkil etuvchi tovar va xizmatlarining jami qiymati;
- g) bir davlat valutasini boshqa davlat valutasidagi narxi;
- h) mamlakatda ishlab chiqarilgan va chet mamlakatlarga sotilgan tovar va xizmatlar.

D. TESTLAR

1. Import boji ohsa, ...

A) davlat budjetining daromadi oshadi;	D) import hajmi oshadi;
B) mahalliy tovarlar sifati oshadi;	E) import hajmi kamayadi.

2. Import kvotasi ...

- A) tovarlar eksportini oshiradi;
- B) tovarlar importini oshiradi;
- D) import hajmiga qo'yilgan yuqori chegara;
- E) import hajmiga qo'yilgan quyi chegara.

3. Mamlakatning import hajmi 350 million dollarni, eksport hajmi esa 400 million dollarni tashkil qildi. Bu holatda ...

- A) tashqi savdo saldosi manfiy;
- B) tashqi savdo saldosi musbat;
- D) chet el valutasini kamaydi;
- E) tashqi qarz ko'paydi.

4. Tashqi savdoga qo'yilgan to'siqlardan kim ko'proq ziyon ko'radi?

- A) Davlat;
- B) Mahalliy ishlab chiqaruvchilar;
- D) Xorijiy ishlab chiqaruvchilar;
- E) Chet el iste'molchilari.

5. Davlatning qaysi chora-tadbirlari tashqi savdoni cheklashga qaratilmagan?

- A) Import bojining o'rnatilishi;
- B) Import kvotasining belgilanishi;
- D) Tashqi savdo litsenziyalarining joriy etilishi;
- E) Mamlakat ichida ishlab chiqarishning ko'paytirilishi.

6. Milliy valutamiz kursi qay holatda oshadi?

- A) Maoshlar oshirilsa;
- B) Chet elga sayohat qiluvchilar soni oshsa;
- D) Chet elda ishlaydigan vatandoshlarimiz soni oshsa;

- E) Tadbirkorlarga imtiyozli kreditlar berish ko'paysa.

7. Tashqi savdo hajmini nima aniqlaydi?

- A) Import;
- B) Eksport;
- D) Import va eksport yig'indisi;
- E) Import va eksport farqi.

8. Quyidagilarning qaysi biri iqtisodiy hamkorlik tashkiloti hisoblanadi?

- A) Yevropa Ittifoqi;
- B) WTO;
- D) ACEAN;
- E) Barchasi to'g'ri.

9. Quyidagilarning qaysi biri jahon iqtisodiyoti muammolariga kirmaydi?

- A) Tinchlikni saqlash muammosi;
- B) Atrof-muhitning ifloslanishi;
- D) Qo'shimcha tashqi ta'sirlar;
- E) Xomashyo va energiya tanqisligi.

10. Milliy valutaning chet el valutasiga nisbatan kursi ohsa, ...

- A) import afzal bo'lib qoladi;
- B) eksport afzal bo'lib qoladi;
- D) import ham, eksport ham afzal bo'lib qoladi;
- E) import ham, eksport ham afzal bo'lmaydi.

11. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozini keltirib chiqargan sabablar qaysi?

- A) Ipoteka krediti tizimidagi tanglik;
- B) Bank va moliyaviy tuzilmalarning to'lov qobiliyatining zaiflashuvi;
- D) Fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar aksiyalari narxining tushib ketishi;
- E) Barcha javoblar to'g'ri.

9- SINFDA O'TILGANLARNI TAKRORLASH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Tadbirkorlik ... faoliyatdir.

- A) bozor iqtisodiyotiga xos;
- B) aralash iqtisodiyot sharoitida mavjud bo'la olmaydigan;
- D) tadbirkor uchun zarur, lekin davlat uchun uncha muhim bo'lmagan;
- E) ishlab chiqarishgagina xos bo'lgan.

2. Tadbirkorlik ... boshlanadi.

- A) hisob-kitobdan;
- B) biznes rejadan;
- D) biznes g'oya va biznes rejadan;
- E) bank krediti olishdan.

3. Quyidagilar tadbirkorlik faoliyati turlariga kiradi:

- A) davlat moliya muassasalaridagi xizmat, tijorat, sug'urta;
- B) ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy tadbirkorlik, sug'urta;
- D) tijorat, ishlab chiqarish, harbiy xizmat, sug'urta;
- E) sug'urta, talablik, ishlab chiqarish, tijorat.

4. Tovarining ishlab chiqarish narxi 500 so'm bo'lib, iste'molchiga yetguncha 2 ta ulgurji va bitta chakana savdo firmasidan o'tdi. Agar har bir olib sotuvchi tovarning xarid narxiga 20 % ustama haq qo'ygan bo'lsa, tovarning oxirgi chakana narxi necha so'mni tashkil qiladi?

- A) 864 so'mni;

- B) 800 so'mni;
- D) 1036 so'mni;
- E) 720 so'mni.

5. Tovar tannarxi nima?

- A) Chakana savdo do'konining sotuv narxi;
- B) Bir birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlar;
- D) Ulgurji savdo firmasining sotuv narxi;
- E) Tovarining bozor narxi.

6. Firmada ko'proq nimalar boshqarilishi talab qilinadi?

- A) Mehnat jamoasi tarkibi;
- B) Moliyaviy mablag'lar;
- D) Xomashyo zaxirasi;
- E) Yuqoridagilarning barchasi.

7. Qaysi javobda faqat ishlab chiqarish vositalari keltirilgan?

- A) Ko'mir, dastgoh, bino, televizor;
- B) Yuk mashinasi, asbob-uskuna, inshoot;
- D) Mebel, ko'mir, elektr energiyasi;
- E) Benzin, daryo suvi, hovli.

8. Qaysi javobda foydani hisoblash formulasi to'g'ri yozilgan?

- A) $P = TR - TC$;
- B) $P = TR + TC$;
- D) $P = TR : TC$;
- E) $P = TR \times TC$.

9. Tovar ishlab chiqaruvchi korxonadan tomonidan sotilish narxi qanday nomlanadi?

- A) Ulgurji narx;
- B) Chakana narx;
- D) Ishlab chiqaruvchi narxi;
- E) Qat'iy narx.

10. Bozor taqdim eta olmaydigan, davlat tomonidan yetkazib beriladigan va mamlakat aholisi tomonidan birgalikda, jamoaviy asosda iste'mol qilinadigan tovar va xizmatlar ... deb ataladi.

- A) moddiy boyliklar;
- B) iste'mol tovarlari;
- D) ijtimoiy ne'matlar;
- E) tekin ne'matlar.

11. Davlatning iqtisodiy vazifalariga nimalar kiradi?

- A) Jamiyatning huquqiy va ijtimoiy asoslarini saqlash;
- B) Raqobatni qo'llab-quvvatlash va iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- D) Daromad va boylikni taqsimlash va qo'shimcha tashqi ta'sirlarni tartibga solish;
- E) Yuqoridagilarning barchasi.

12. Davlat budjeti ...

- A) kamomadli bo'lishi mumkin;
- B) faqat rivojlangan mamlakatlarda kamomadli bo'lmaydi;
- D) faqat qashshoq mamlakatlarda kamomadlik bo'ladi;
- E) kamomadi qo'shimcha soliqlar hisobidan qoplanadi.

13. Quyidagilardan qaysi biri davlatning bozor noqobilligi oqibatlarining oldini olish vazifasiga kirmaydi?

- A) Bozorning monopollashishiga qarshi kurashish;
- B) Ijtimoiy tovarlar va xizmatlar yaratish;
- D) Daromad va mulkni soliqqa tortish;
- E) Qo'shimcha tashqi ta'sirlarni tartibga solish va nazorat qilish.

14. Davlatning daromad va boylikni qayta taqsimlash vazifasi qaysi tadbirlar orqali amalga oshiriladi?

- A) Kam ta'minlangan oilalarni ijtimoiy himoya qilish;
- B) Ko'p daromadli fuqarolarning daromadidan mos soliq undirish;
- D) Talabalarga stipendiya berish;
- E) Yuqoridagilarning barchasi.

15. Agar 1000000 so'm pul 24 foiz yillik foiz stavkasi bilan bankka qo'yilgan bo'lsa, yarim yildan so'ng qancha bo'ladi?

- A) 120000 so'm;
- B) 1120000 so'm;
- D) 12400000 so'm;
- E) 880000 so'm.

16. Jismoniy shaxslarning jami yillik daromadi ... hisoblanadi.

- A) yuridik shaxslar tomonidan jismoniy shaxslarga to'lanadigan to'lov;
- B) daromad solig'i obyekt;
- D) soliq imtiyoziga ega daromad;
- E) ish haqi.

17. Mol-mulk solig'i ...

- A) jismoniy va yuridik shaxslardan undiriladi;
- B) faqat jismoniy shaxslardan undiriladi;
- D) faqat yuridik shaxslardan undiriladi;
- E) to'g'ri javob yo'q.

18. Mulk huquqi, egalik qilish huquqi, foydalanish huquqi yoki ijara huquqi asosida yer uchastkalariga ega bo'lgan ... yer solig'ining to'lovchilari bo'lib hisoblanadilar.

- A) jismoniy shaxslar;
- B) yuridik shaxslar;
- D) jismoniy va yuridik shaxslar;
- E) davlat tashkilot va muassasalari.

19. Aksiz solig'i va qo'shilgan qiymat solig'i ...

- A) jismoniy shaxslardan undiriladi;
- B) bevosita soliqlar turiga mansubdir;
- D) bilvosita soliqlar turiga mansubdir;
- E) mahalliy soliqlar sirasiga kiradi.

20. Mamlakat hududida yil mobaynida ishlab chiqarilgan, tugal ko'rinishdagi tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymati ... deb ataladi.

- A) yalpi milliy mahsulot;
- B) sof ichki mahsulot;
- D) milliy daromad;
- E) yalpi ichki mahsulot.

21. Iqtisodiy ko'rsatkichning real qiymati — ...

- A) bu uning joriy narxlarda hisoblangan qiymati;
- B) bu uning biror asos qilib olingan yildagi narxlarga nisbatan hisoblangan qiymati;
- D) bu uning bozor narxlaridagi qiymati;
- E) bu uning davlat narxlarida hisoblangan qiymati.

22. Mamlakatdagi o'rtacha narxnavoning muttasil oshib borishi ... deb ataladi.

- A) deflatsiya; B) pul taqchilligi;
- D) giperinflatsiya; E) inflatsiya.

23. Ishsizlik kelib chiqish sabablariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- A) friksion, mavsumiy, vaqtincha;
- B) tarkibiy, doimiy, vaqtincha, mavsumiy;
- D) friksion, mavsumiy, tarkibiy, davriy;
- E) davriy, doimiy, vaqtincha, mavsumiy.

24. Tashqi savdo hajmi ...

- A) eksport hajmiga teng;
- B) import hajmiga teng;
- D) eksport hajmi va import hajmi orasidagi ayirmaga teng;
- E) eksport hajmi va import hajmining yig'indisiga teng.

25. Bir davlat valutasining boshqa davlat pul birligida ifodalangan narxi ... deb ataladi.

- A) valutaning ayirboshlash kursi;
- B) konvertratsiya;
- D) valuta kursi;
- E) chet el valutasini kursi.

Aholining turmush darajasi — mamlakat fuqarolari turmush sharoitlarining umumiy tavsifi, taqdim etilgan iqtisodiy va ijtimoiy ne'matlar sifati va ular bilan ta'minlanganlik darajasi.

Aksiya — firma nizom jamg'armasiga hissa qo'shilganini tasdiqlovchi va egasiga firma foydasidan ma'lum daromad olish huquqini beruvchi hujjat — qimmatbaho qog'oz.

Aksiya kursi — aksiyaning bozor narxi.

Aksiyadorlar jamiyati — nizom jamg'armasi aksiyalar sotishdan shakllanadigan, mas'uliyati cheklangan yirik firma.

Aksiyaning nominal qiymati — aksiya ustiga yozib qo'yilgan baho.

Aksiz — ba'zi bir tovar xaridorlaridan, tovar narxining ma'lum foizi ko'rinishida undiriladigan soliq.

Amortizatsiya ajratmasi — asosiy ishlab chiqarish vositalarining eskirishi natijasida ular narxining ishlab chiqarilgan mahsulot narxiga o'tgan qismi.

An'anaviy iqtisodiyot — iqtisodiyotning asosiy savollariga jamiyatda an'analarga asoslanib javob beradigan iqtisodiy tizim.

Aralash iqtisodiyot — bozor iqtisodiyoti va markazlashgan rejali iqtisodiyotning maqbul tomonlarini o'zida mujassamlashtirgan zamonaviy iqtisodiy tizim.

Asosiy mablag' — ishlab chiqarishda uzoq yil va ko'p marta ishlatiladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarini sotib olishga mo'ljallangan mablag'.

Ayirboshlash — bir mahsulotni boshqasiga to'g'ridan to'g'ri almashtirish.

Aylanma mablag' — xomashyo, har xil materiallarni sotib olishga va ishchi kuchini yollashga sarflanadigan mablag'lar.

Bank — aholi, firma va tashkilotlar pul mablag'larini jamg'aruvchi va ularni boshqalarga qarzga beruvchi, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi va boshqa moliyaviy xizmatlar bilan shug'ullanuvchi vositachi muassasa.

Bankning zaxira mablag'i — bankning zaxira sifatida, markaziy bankda saqlashi lozim bo'lgan pul mablag'i.

Bankning zaxira normasi — markaziy bank tomonidan belgilanadigan, bank zaxira mablag'ining jami mablag'iga nisbatan foiz miqdori.

Bankrotlik — firmaning boshqa firmalar va davlat oldidagi qarzlarni to'lay olmaslik holati.

Bir-birining o'rnini bosuvchi tovarlar — bir xil ehtiyojlarni qondirishga mo'ljallangan tovarlar jufti.

Bir-birining o'rnini to'ldiruvchi tovarlar — birgalikda foydalanishga mo'ljallangan tovarlar jufti.

Biznes reja — biznes g'oyani amalga oshirish maqsadida qilinishi zarur bo'lgan, o'zaro muvofiqlashtirilgan xatti-harakatlar dasturidan iborat hujjat.

Boj — davlat tomonidan ko'rsatiladigan ba'zi bir xizmatlar uchun to'g'ridan to'g'ri to'lanadigan haq.

Boylik — kishining barcha insoniy va moddiy kapitallari yig'indisi.

Bozor — xaridor va sotuvchilar oldi-sotdi jarayoni amalga oshadigan makon.

Bozor infratuzilmalari — bozor vazifalarini amalga oshirishda bevosita qatnashmasdan, unga yordam beruvchi, xizmat ko'rsatuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar.

Bozor iqtisodiyoti — xususiy mulkchilikka asoslangan, barcha iqtisodiy yechimlar bozor mexanizmi yordamida aniqlanadigan iqtisodiy tizim.

Bozor qatnashchilari — davlat, ishlab chiqaruvchilar va uy xo'jaliklari.

Budjet kamomadi — davlat xarajatlari daromadidan ko'p bo'lgan holatdagi, xarajatlar va daromadlar orasidagi farq.

Daromad — kishi (oilaning ma'lum vaqt davomida ishlab topgan yoki qo'lga kiritgan barcha moddiy va pul tushumlari).

Davlat budjeti — davlatning bir yillik daromadlari va xarajatlari rejalashtirilgan asosiy moliyaviy hujjati.

Davlat mulki — davlat korxonalar va tashkilotlariga tegishli mol-mulk.

Davlat qarzi — yillar davomida yig'ilib qolgan budjet kamomadining jami miqdori.

Davlatning budjet-soliq (fiskal) siyosati — davlat budjetining daromad va xarajat qismlarini o'zgartirish yordamida iqtisodiyotni tartibga solish.

Davlatning pul-kredit siyosati — mamlakatda muomalada bo'lgan pul massasini va kredit foiz stavkasini tartibga solish orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirish.

Davriy ishsizlik — mamlakat iqtisodiyotining davriy o'zgarishi bilan bog'liq barcha sohalarini qamrab oladigan ishsizlik.

Depozit — omonat yoki bankka qo'yilgan mablag'.

Dividend — aksiya egasining firma foydasidan oladigan ulushi.

Dunyo miqyosidagi iqtisodiy muammolar — jahon iqtisodiyoti keltirib chiqargan, har bir davlat iqtisodiyotiga taalluqli, faqat birgalashib hamkorlikda yechilishi mumkin bo'lgan muammolar.

Egri soliq — daromad oluvchi, tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi tomonidan emas, balki ularni iste'mol qiluvchi tomonidan to'lanadigan soliq.

Ehtiyojlar — insonning muayyan sharoitda yashashi va kamol topishi uchun zarur bo'lgan narsalarga muhtojligi.

Ekologiya — insoniyatni uni o'rab turgan tashqi muhit bilan o'zaro munosabatlari haqidagi fan.

Eksport — mamlakatda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni chet mamlakatlarga sotish.

Erkin xarajatlar — birlamchi bo'lmagan ehtiyojlar uchun xarajatlar.

Firma — tadbirkorlik faoliyati amalga oshiriladigan korxonalar.

Firma faoliyatining samaradorligi — uning muayyan davrda olgan foydasi miqdorining shu davrda sarflangan jami xarajatlari miqdoriga nisbati.

Firmaning nizom jamg'armasi — firma faoliyatini yuritish uchun uning tashkilotchilari tomonidan qo'shiladigan hissa — mol-mulk va mablag'lar.

Firmaning nizomi — firmaning ichki va tashqi faoliyatini tartibga soluvchi, huquqiy kuchga ega bo'lgan me'yoriy hujjat.

Firmaning ta'sis shartnomasi — firma ta'sischilari o'rtasida o'zaro faoliyat yuritish bo'yicha tuziladigan kelishuv hujjati.

Fond birjalari — qimmatbaho qog'ozlar oldi-sotdisi bilan shug'ullanuvchi vositachi tashkilot.

Foyda — korxonaning ma'lum vaqt davomidagi yalpi daromadi bilan umumiy xarajatlari orasidagi farq.

Foydaning nominal miqdori — foydaning joriy narxlarda ifodalangan qiymati.

Foydaning real miqdori — foydaning biror yildagi narxlarga nisbatan xarid qilish qiymati.

Friksion ishsizlik — odamlarning bir ishdan bo'shab, ikkinchi ishga joylashayotgan paytda yuzaga keladigan ishsizlik.

Giperinflatsiya — mamlakatda narx-navoning haddan tashqari (yiliga 50 baravardan ham ko'p) oshish jarayoni.

Hududiy ixtisoslashuv — sharoit, an'analar, mahalliy imkoniyatlar tufayli butun bir hudud mahsulotning biror turini ishlab chiqarishga moslashuvi.

Ijara haqi (renta) — birovning mulkidan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq.

Ijtimoiy ehtiyojlar — kishilarning yonma-yon, hamjihatlikda hayot kechirishi bilan bog'liq, birgalashib qondiriladigan umumiy ehtiyojlari.

Ijtimoiy ne'matlar — bozor taqdim eta olmaydigan, davlat tomonidan ishlab chiqariladigan va mamlakat aholisi tomonidan birgalikda iste'mol qilinadigan tovar va xizmatlar.

Import — tovar va xizmatlarni chet mamlakatlardan sotib olish.

Inflatsiya — mamlakatdagi o'rtacha narx-navoning muttasil oshib borishi.

D

E

F

G

H

I

Inflatsiya darajasi — ma'lum davrdagi narx-navo oshishining foizlardagi miqdori.

Inson kapitali — kishining aql-idroki, bilimi, zakovati, kuch-quvvati, ish tajribasi, malakasi, kasbiy mahorati, salohiyati, sog'lig'i va ma'naviy dunyosi.

Intellektual tovarlar bozori — aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar oldi-sotdi jarayoni amalga oshiriladigan bozor.

Investitsiya (sarmoyalash) — mablag'ni ishlab chiqarishni rivojlantirishga va kengaytirishga sarflash.

Ipoteka krediti — garov tariqasida kredit pullariga quriladigan ko'chmas mulk qo'yiladigan kredit.

Iqtisodiy davr — mamlakat iqtisodiyotining bir marta tebranishiga — bir o'sib, so'ng pasayishiga ketgan vaqt.

Iqtisodiy farovonlik — ma'lum vaqt davomida mamlakat aholisi turmush darajasining muttasil yuqori bo'lib turishi.

Iqtisodiy ko'rsatkichning nominal qiymati — uning joriy narxlarga nisbatan hisoblangan qiymati.

Iqtisodiy ko'rsatkichning real qiymati — biror asos qilib olingan yildagi narxlarga nisbatan hisoblangan qiymati.

Iqtisodiy tizim — mamlakat (jamiyat) iqtisodiy hayotini tashkil qilish shakli.

Iqtisodiyot — insonning yer yuzida yashashi va kamol topishi bilan bog'liq xo'jalik yuritish tizimi.

Iqtisodiyotning tarkibiy qismlari — tabiat, odamlar va odamlar tomonidan yaratilgan barcha narsalar.

Iste'mol krediti — biror qimmatbaho tovarni sotib olish uchun bankdan olingan qarz.

Iste'mol tovarlari bozori — aholi, uy xo'jaliklarining ehtiyojlari uchun zarur tovar va xizmatlar sotiladigan bozor.

Iste'molchilar — yaratilgan tovar va xizmatlarni bevosita iste'mol qiluvchi yoki ulardan foydalanuvchilar.

Ixtisoslashuv — biror mahsulot turini ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar o'rtasidagi mehnat taqsimoti.

Ish haqi — korxonadan yollanib ishlayotgan xodimga bajarilgan ish uchun to'lanadigan pul.

Ishbay ish haqi — ishchiga tayyorlagan mahsulot miqdoriga qarab to'lanadigan pul miqdori.

Ishlab chiqarish — ehtiyojlarni qondirish uchun zarur mahsulotlarni ishlab chiqarish.

Ishlab chiqarish vositalari bozori — korxonadan firmalar ehtiyojlari uchun zarur tovar va xizmatlar sotiladigan bozor.

Ishlab chiqaruvchilar — tovar va xizmatlarni yaratadigan korxonalar.

Ishsizlar — mamlakatning ishga layoqatli, belgilangan ish haqi evaziga ishlashga rozi, lekin ish topa olmagan yoki ish qidirib yurgan fuqarolari.

Ishsizlik darajasi — mamlakatdagi ishsizlar sonining mamlakat ishchi kuchining umumiy soniga nisbatan foiz miqdori.

Ishchi kuchi taklifi — ishchi kuchining narxi bilan o'z ishchi kuchini bu narxda sotishga rozi bo'lgan ishchilar soni o'rtasidagi bog'lanish bo'lib, u ma'lum vaqt davomida turli narxlarda qancha ishchi o'z ishchi kuchini sotishga rozi ekanligini anglatadi.

Ishchi kuchiga bo'lgan talab — ishchi kuchining narxi bilan korxonalarining unga nisbatan ehtiyoji o'rtasidagi bog'lanish bo'lib, ma'lum vaqt davomida turli narxlarda qancha ishchining ishchi kuchi korxonalar tomonidan sotib olinishini bildiradi.

Jamg'arma — kelajakdagi ehtiyojni qondirish uchun jamg'ariladigan pul.

Kapital resurslar — inson tomonidan yaratilgan va boshqa mahsulot turlarini yaratishda ishtirok etadigan resurslar.

Kasaba uyushmasi — yollanma ishchilar manfaatlarini ish beruvchilar va davlat oldida himoya qiluvchi nodavlat, jamoat tashkiloti.

Konvertatsiya — bir davlat valutasini boshqa davlat valutasiga almashtirish imkoniyati.

Korxonadan — tovar va xizmatlar ishlab chiqarish amalga oshiriladigan xo'jalik tashkiloti.

Kredit — bank tomonidan mijozlariga berilgan qarz.

Kredit foizi — berilgan qarzdan foydalanganlik uchun to'lanadigan qo'shimcha haq.

Kreditning yillik foiz stavkasi — yil davomida qarzdan foydalanganlik uchun to'lanadigan qo'shimcha haqning asosiy qarz miqdoriga nisbatan foiz miqdori.

Kvota — mamlakatga chetdan keltirilayotgan yoki chetga olib chiqib ketilayotgan tovar va xizmatlar hajmiga o'rnatilgan yuqori chegara.

Mahsulot — inson mehnatining, iqtisodiy faoliyatning mahsuli.

Majburiy xarajatlar — kundalik turmushda ularsiz yashab bo'lmaydigan xarajatlar.

Markaziy bank — tijorat banklariga xizmat ko'rsatuvchi davlatning asosiy banki.

Markazlashgan rejali iqtisodiyot — deyarli barcha ishlab chiqarish vositalari davlat tasarrufida bo'lib, iqtisodiy yechimlar markazlashgan holda davlat tomonidan qabul qilinadigan va rejaga ko'ra amalga oshiriladigan iqtisodiy tizim.

J

K

M

Marketing — bozor sharoitida iste'molchilar ehtiyojini aniqlash va uni qondirishga yo'naltirilgan faoliyat.

Marketolog — marketing faoliyati bilan shug'ullanuvchi, maxsus bilimga ega mutaxassis.

Mehnat birjasi — ish beruvchi korxonalar va ish qidirib yurgan kishilar o'rtasida vositachilik qiladigan davlat tashkiloti.

Mehnat bozori — ishchi kuchi oldi-sotdi jarayonlari amalga oshiriladigan bozor.

Mehnat resurslari — mehnat qilishga layoqatli kishilar, ularning bilimi, ish tajribasi va mehnat mahorati.

Mehnat taqsimoti — mahsulot ishlab chiqarish jarayonini ishchilar o'rtasida ishni taqsimlash asosida tashkil qilinishi.

Mehnat unumdorligi — resurs birligidan foydalanib ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Menejer — maxsus boshqaruv ilmini egallagan ish yurituvchi yoki boshqaruvchi.

Menejment — biror ko'zlangan maqsadga erishish usullari, shakllari, vositalari va boshqarish tamoyillarini o'rganadigan fan.

Milliy daromad (MD) — mamlakat aholisining bir yillik jami ish haqi, foiz, renta kabi daromadlari va barcha korxonalar foydasining yalpi miqdori.

Moddiy kapital — jamg'arilgan daromadning moddiy mulkka aylangan qismi va pul mablag'lari.

Moliya bozori — pul va qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi jarayonlari amalga oshiriladigan bozor.

Moliyaviy tadbirkorlik — pul va qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bilan bog'liq faoliyat.

Monopoliya (yunonchada "tanho sotaman" degan ma'noni bildiradi) — muayyan tovar turi yakka ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi tomonidan sotiladigan, boshqa sotuvchilarning kirishi o'ta qiyin bo'lgan bozor.

Mulk — odamlar tomonidan o'zlashtirilgan va egalik qilish mumkin bo'lgan barcha narsalar.

Mulkdor — mulkka egalik qiluvchi shaxs.

Murosali tanlov — bir vaqtning o'zida bir necha imkoniyatlardan qisman-qisman foydalanish.

Muqobil imkoniyat — birini tanlaganda qolganidan voz kechiladigan imkoniyat.

Mutlaq ustunlik — bir xil miqdordagi resurslarga ega bo'lgan mamlakatlardan birining shu resurslar yordamida boshqalariga nisbatan ko'p mahsulot ishlab chiqara olish imkoniyatiga ega ekanligi.

Muvozanat miqdor — tovarning bozor muvozanat narxiga mos talab (yoki taklif) miqdori.

Narx — birlik mahsulot uchun xaridor to'lashga, sotuvchi esa mahsulotni sotishga rozi bo'lgan pul miqdori.

Narxlar vositasida raqobatlashish — tovar narxini tushirish yoki oshirish yordamida raqobatchilarga ta'sir ko'rsatish.

Narxlar vositasiz raqobatlashish — tovar narxini o'zgartirmasdan, uning sifatini yaxshilash, reklamani kuchaytirish kabi omillar orqali raqobatchilarga ta'sir ko'rsatish.

Nisbiy ustunlik — mamlakatda biror tovarni ishlab chiqarish muqobil qiymatining boshqa mamlakatlarga nisbatan arzon bo'lishi.

Nominal daromad — daromadning pul shaklidagi ifodasi.

Normal tovarlar — aholi daromadining oshishi bilan talab oshadigan tovarlar.

Oila budjeti — oilaning ma'lum davrga rejalashtirilgan daromad manbalari va xarajatlari hisob-kitobi.

Oligopoliya — bir nechta yirik korxonalar va firmalarning monopoliyasidan iborat bo'lgan bozor.

Omonat — mablag'ni jamg'arish va ko'paytirish maqsadida ma'lum ustama haq — foiz evaziga bankka qo'yish.

Omonat foizi — omonatga topshirilgan pul mablag'idan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq.

Oylik maosh — ishchiga bir oy davomidagi mehnat faoliyati uchun qat'iy belgilangan pul miqdori.

Ochiq turdagi aksiyadorlar jamiyati — aksiyalari istalgan shaxsga sotiladigan jamiyat.

Past tabaqali tovarlar — aholi daromadining oshishi bilan talab kamayadigan tovarlar.

Proteksionizm — davlat tomonidan tashqi savdoni cheklashga qaratilgan chora-tadbirlar.

Pul — mahsulot va xizmatlar uchun to'lovni amalga oshirishga mo'ljallangan universal ayirboshlov vositasi.

Pul emissiyasi — davlat tomonidan muomalaga pul chiqarish.

Pul massasi — mamlakatdagi muomalada bo'lgan jami pul mablag'lari yig'indisi.

Pulning aylanish tezligi — pulning oldi-sotdi jarayoniga qatnashib, bir yil davomida qo'ldan qo'lga o'tish soni.

Qimmatbaho qog'oz — ma'lum miqdordagi mablag'ga yoki mulkka egalikni yoki ularga nisbatan munosabatni tasdiqlovchi maxsus pul ko'rinishidagi hujjat.

N

O

P

Q

Qo‘shimcha tashqi ta‘sir — tovarni ishlab chiqarish yoki iste‘mol qilish jarayonida, ishlab chiqaruvchi va iste‘molchidan tashqari, uchinchi tomonning ko‘radigan naf yoki zarari.

R

Raqobat — iqtisodiyotda faoliyat ko‘rsatuvchi tomonlar manfaatlarining to‘qnashuvidan yuzaga keladigan o‘zaro kurash.

Ratsionallik — biror resursdan tejamli foydalanish xislati.

Real daromad — daromadning qadr-qimmati, ya‘ni tovar va xizmatlar sotib olish quvvatini aniqlovchi kattalik.

Reklama — iste‘molchilarga tovar haqida ma‘lumot berish bilan ularning tovarga bo‘lgan talabini oshirishga qaratilgan tashviqot tadbiri (reklama so‘zi lotinchada “jar solish, chaqiriq” degan ma‘noni anglatadi).

Resurslar — inson ehtiyojlarini qondirish uchun asqotadigan barcha narsalar.

Sof foyda — foydaning soliqlar to‘langandan keyin qolgan qismi.

S

Sof ichki mahsulot (SIM) — yalpi ichki mahsulotdan amortizatsiya ajratmasining ayrilganiga teng.

Sof raqobat bozori — muayyan tovar turi juda ko‘p sotuvchilar tomonidan sotiladigan, boshqa sotuvchilarning kirishi oson narxlar erkin bo‘lgan bozor.

Soliq — fuqaro, firma va korxonalaridan davlat xazinasiga undiriladigan, qonunda ko‘rsatilgan majburiy to‘lov.

Soliq stavkasi — soliq miqdorining soliq solinadigan jami summaga nisbatan foiz miqdori.

Sotuvchi — bozorda tovarini pulga almashadigan, ya‘ni tovarni sotadigan tomon.

Sug‘urta — turli xil kutilmagan holatlar natijasida yuzaga keladigan moliyaviy muammolardan muhofaza qilish faoliyati.

T

Tabiiy ishsizlik darajasi — mamlakatda faqat friksion va tarkibiy ishsizlik bo‘lgan vaziyatdagi ishsizlik darajasi.

Tabiiy resurslar — tovar va xizmatlar ishlab chiqarishda bevosita ishlatiladigan tabiatning barcha ne‘matlari.

Tadbirkorlik — kishilarning foyda olish maqsadida, tavakkalchilik asosida, o‘z mablag‘i, mulki, bilimi va imkoniyatlarini ishga solib, tovar va xizmatlar ishlab chiqarish faoliyati.

Tadbirkorlik foydasi — tadbirkorlik faoliyati natijasida qo‘lga kiritiladigan daromad.

Taklif — sotuvchilarning muayyan vaqt davomida, tovarni turli narxlarda qancha miqdorda sotish mumkinligi haqidagi xohish va imkoniyatlarini aniqlaydi.

Taklif miqdori — sotuvchilarning muayyan vaqt davomida ma‘lum narxda sotishlari mumkin bo‘lgan tovar miqdori.

Taklif chizig‘i — taklifning tekislikdagi grafik ko‘rinishi.

Talab — tovarning narxi va miqdori orasidagi munosabat bo‘lib, xaridorlarning muayyan vaqt davomida, tovarni turli narxlarda qanchadan sotib olish imkoniyatlarini aniqlaydi.

Talab miqdori — xaridorlarning muayyan vaqt davomida ma‘lum narxda sotib olishlari mumkin bo‘lgan tovar miqdori.

Talab chizig‘i — talabning tekislikdagi grafik ko‘rinishi.

Tanlov — cheklangan resurslardan foydalanish imkoniyatlari orasidan birini tanlash.

Tanlovning muqobil qiymati — tanlov natijasida voz kechilgan, eng katta nafga ega bo‘lgan imkoniyat.

Taqchil bozor — tovarning bozor taklif miqdorining unga bo‘lgan talab miqdoridan past bo‘lgan bozor.

Tarif (bojxona boji) — mamlakat chegarasini kesib o‘tayotganda olib kirilayotgan tovar uchun to‘lash lozim bo‘lgan soliq to‘lovi.

Tarkibiy ishsizlik — mamlakat iqtisodiyotidagi tarkibiy o‘zgarishlar natijasida kelib chiqadigan ishsizlik.

Tashqi savdo balansi — mamlakatning eksport va import hajmlari orasidagi farq.

Tashqi savdo hajmi — mamlakat import va eksportini tashkil etuvchi tovar va xizmatlarining jami qiymati.

Tashqi savdo litsenziyasi — tovar va xizmatlarni mamlakatga olib kirish yoki undan olib chiqib ketish uchun beriladigan maxsus ruxsatnoma.

Tashqi savdoni erkinlashtirish — unga qo‘yilgan cheklovlarni yengillashtirib, umuman olib tashlash.

Texnologiya — mahsulot ishlab chiqarishda qaysi resurslardan qanday foydalanish, qanday usul va ketma-ketlikda ishlov berish yo‘l-yo‘rig‘i.

Tijorat — tovarni sotib olib, so‘ng boshqalarga sotishdan iborat tadbirkorlik faoliyati.

Tijorat banki — aholi, firma va tashkilotlarga xizmat ko‘rsatuvchi bank.

Tovar — ayirboshlash maqsadida ishlab chiqarilgan mahsulot.

Tovar birjasi — tovarlarni katta-katta hajmda, ulgurji sotib olish va sotishni uyushtiradigan vositachi tashkilot.

Tovarning birgalikda iste‘mol qilinish xususiyati — tovar va xizmatlarning ko‘plab odamlar tomonidan bir vaqtning o‘zida iste‘mol qilinishi.

Tovarning bozor (muvozanat) narxi — bozorda tovarga boʻlgan talab miqdorining taklif miqdoriga teng boʻlgandagi narx.

Tovarning isteʼmolini cheklab boʻlmaslik xususiyati — haqi toʻlanmagan taqdirda odamlarni bu tovar va xizmatlarni isteʼmol qilishdan cheklab qoʻya olmaslik.

Transfert toʻlovlari — davlat budjetidan aholining moddiy jihatdan kam taʼminlangan qatlamlarini qoʻllab-quvvatlash uchun sarflanadigan mablagʻlar.

Tugal mahsulotlar — isteʼmolga tayyor va boshqa ishlov berilmaydigan tovar va xizmatlar.

Toʻla bandlik — mamlakatda faqat friksion va tarkibiy ishsizlik boʻlgan vaziyatdagi bandlik.

Toʻyingan bozor — tovarning bozor taklifi miqdorining unga boʻlgan talab miqdoridan yuqori boʻlgan bozor.

Toʻgʻri soliq — bevosita daromad oluvchi, tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi tomonidan toʻlanadigan soliq.

Umumiy xarajat — oʻzgarmas va oʻzgaruvchan xarajatlar yigʻindisi.

Valuta — davlatlar pul birliklarining umumlashgan nomi.

Valutaning ayirboshlov kursi — bir davlat valutasining boshqa davlat pul birligida ifodalangan narxi.

Vaqtbay ish haqi — ishchiga ishlagan vaqti miqdoriga qarab toʻlanadigan pul miqdori.

Vositachilik — xaridor va sotuvchini oʻzaro uchrashtirib, tovar oldi-sotdi jarayonlarini tezlashtirishga qaratilgan faoliyat.

Xaridor — bozorda pulini tovarga almashadigan, yaʼni tovar sotib oladigan tomon.

Xizmatlar — moddiy narsa yaratmaydigan, natijasi ehtiyojlarni qondiradigan iqtisodiy faoliyat.

Xususiy mulk — alohida olingan shaxsga yoki shaxslar jamoasiga tegishli mol-mulk.

Xususiylashtirish — davlat mulkini xususiy mulkka aylantirish jarayoni.

Yakka tartibdagi firma — yakka shaxs mulki asosiga tashkil etiladigan va boshqariladigan firma.

Yalpi daromad — tovarni sotishdan tushgan pul tushumi.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) — mamlakat hududida bir yil mobaynida ishlab chiqarilgan, tugal koʻrinishdagi tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymati.

Yalpi milliy mahsulot (YaMM) — yil mobaynida mamlakat fuqarolari tomonidan (yer yuzining qayerida boʻlishidan qatʼiy nazar) yaratilgan jami tugal tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi umumiy qiymati.

Yopiq turdagi aksiyadorlar jamiyati — aksiyalari faqat oldindan belgilab qoʻyilgan shaxslar guruhiga sotiladigan jamiyat.

Oʻrtacha xarajat — bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajat miqdori.

Oʻzaro bogʻliq tovarlar — birining narxi oʻzgarishi ikkinchisiga boʻlgan talabning oʻzgarishiga olib keladigan tovarlar jufti.

Oʻzgarmas xarajatlar — ishlab chiqarish hajmiga bogʻliq boʻlmagan xarajatlar.

Oʻzgaruvchan xarajatlar — mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bogʻliq boʻlgan xarajatlar.

Shaxsiy ehtiyojlar — alohida olingan shaxsgagina tegishli boʻlgan ehtiyojlar.

Sherikchilik firmasi — ikki va undan ortiq shaxslar (kishi yoki korxonalar) ning mablagʻlari asosida tashkil qilingan va maʼlum kelishuv shartlari asosida egalik qilinadigan, boshqariladigan va faoliyat natijasiga javob beriladigan firma.

Shirkat — birgalikda faoliyat koʻrsatish maqsadida ikki va undan ortiq kishilarning mulki asosida tashkil qilingan va faoliyat natijasiga birgalikda toʻla javob beriladigan firma.

Cheklanganlik muammosi — resurslarning yetarli darajada mavjud emasligi.

U

V

X

Y

Oʻ

Sh

Ch

Takrorlash uchun berilgan topshiriqlar javoblari
I bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari

B. Atamalar va talqinlar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Talqin harfi	i	f	g	a	b	n	m	d	e	k	j	h	l	o	p	q

D. Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Javobi	E	E	E	B	E	D	A	E	E	E	E	D	E	B

II bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari

B. Atamalar va talqinlar

1-topshiriq

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Talqin harfi	e	f	a	b	d	g	h	i	j	k	l

D. Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Javobi	B	E	E	E	E	A	D	B	D	A	D	D	B	B

III bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari

B. Atamalar va talqinlar

Atama raqami	1	2	3	4
Talqin harfi	b	a	e	d

D. Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javobi	E	D	A	E	A	E	D	E	A	B	A

IV bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari

B. Atamalar va talqinlar

1-topshiriq

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Talqin harfi	g	a	j	b	d	h	e	f	i	k

D. Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Javobi	B	D	E	A	B	E	B	B	B	A	D	E	E

V bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari

B. Atamalar va talqinlar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Talqin harfi	j	d	a	e	f	i	g	h	b

D-Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Javobi	B	A	E	A	A	B	B	D	E	D	E	B	D	E	E	E	A	B

VI bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari

B. Atamalar va talqinlar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6
Talqin harfi	f	b	h	a	d	g

D. Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javobi	E	D	B	D	E	B	D	E	A	B	A

S32 Sariqov Ergashvoy Sotvoldiyevich.

Iqtisodiy bilim asoslari: Umumiy o'rtta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik/E.S.Sariqov, B.Q.Haydarov. — T.: 2014. — 144 b.

I. Muallifdosh

ISBN 978-9943-07-297-8

UO'K 37.015.6(075)
BBK 65ya721

Ergashvoy Sotvoldiyevich Sariqov,
Bahodir Qayumovich Haydarov

IQTISODIY BILIM
ASOSLARI

9-sinf uchun darslik

O'zbek tilida

Uchinchi nashri

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2014.
Toshkent-129, Navoiy ko'chasi 30-uy.

Original-maket "Huquq va Jamiyat" nashriyoti tomonidan tayyorlandi.

Muharrir	A. Zulpixarov
Texnik muharrir	M. Sadirov
Bosh dizayner	H. Sariqov
Sahifalovchi	S. Quchqarova

Litsenziya № 160,1408,2009-yl

Bosishga ruxsat etildi 05.05.2014-y. Bichimi 70×90¹/₁₆. «Tayms» garniturasi. Kegli 11. Ofset usulida bosildi. Shartli tabog'i 11,7. Bosma tabog'i 10,94.
Adadi 56 405 nusxa. 14-315 sonli buyurtma.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining
«O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida bosildi.
Toshkent-129, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi	Darslikning topshiril-gandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismdan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.